

ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣପ୍ରଦୀପଃ

ନବମଶ୍ରେଣୀନିମିତ୍ତମ୍



ପ୍ରକାଶକା

ମାଧ୍ୟମିକଶିକ୍ଷାପରିଷଦ୍, ଓଡ଼ିଶା

<https://withteachers.in/>

ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣପ୍ରଦୀପଃ

ନବମଶ୍ରେଣୀପରୀକ୍ଷାପାଇଁ

ମାଧ୍ୟମିକଶିକ୍ଷାପରିଷଦ୍ଦ୍ୱାରା ଅନୁମୋଦିତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ

(ମାଧ୍ୟମିକଶିକ୍ଷାପରିଷଦ୍, ଓଡ଼ିଶା)

ଲେଖକମଣ୍ଡଳୀ :

ସମୀକ୍ଷକ : ପ୍ରଫେସର ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଦାଶ

ଲେଖକ ଓ ସଂକଳକ : ଡକ୍ଟର ନାରାୟଣ ପ୍ରସାଦ ଦାଶ
ଡକ୍ଟର ପ୍ରତାପ ଚନ୍ଦ୍ର ତ୍ରିପାଠୀ
ଡକ୍ଟର ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ
ଡକ୍ଟର କାଳୀପ୍ରସନ୍ନ ଶତପଥୀ

ସଂଯୋଜକ : ଶ୍ରୀ ନୃସିଂହ ଚରଣ ପଣ୍ଡା

ଅକ୍ଷର ସଂଯୋଜନା : ବାଣୀ ପ୍ରେସ୍
ତୁଳସୀପୁର, କଟକ - ୮

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶକ : ୨୦୧୨
୨୦୧୯

ମୁଦ୍ରଣ :

ମୂଲ୍ୟ :

ମୁଖବନ୍ଧ

ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ପାଠ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟା ରୂପରେଖା (NCF - 2005) ଅନୁସରଣରେ ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟା ରୂପରେଖା (SCF - 2007) ପରିକଳ୍ପିତ ହୋଇଛି । ପାଠ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଛାତ୍ରାଭିମୁଖୀ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପୁରୁଣା ‘ଘୋଷବନ୍ତ ବଳବନ୍ତ’ ରୀତିକୁ ବାଦ୍ ଦିଆଯାଇ ଅଭ୍ୟାସମୂଳକ ତଥା ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲେ ମାନବ ସମ୍ବଳର ସଦୁପଯୋଗ ହୋଇପାରିବ । ବିଶ୍ୱର ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ ବିଜ୍ଞାନସମ୍ପନ୍ନ ସମୃଦ୍ଧଭାଷା ଭାବରେ ସଂସ୍କୃତଭାଷାର ମହତ୍ତ୍ୱ ସୁବିଦିତ । ଭାରତର ସମ୍ବିଧାନ ସଂସ୍କୃତକୁ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଏବଂ ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତି ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ଭାରତୀୟ ଜନଜୀବନ, ଜ୍ଞାନବିଜ୍ଞାନ, ସଂସ୍କୃତି, ଜାତୀୟ ସଂହିତି, ରାଜନୀତି, ଇତିହାସ, ଭୂଗୋଳ ତଥା ଚିକିତ୍ସା ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷେତ୍ରରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ବେଦ ଉପନିଷଦ୍ କାବ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରପୁରାଣ ଓ ନୀତିଶ୍ଳୋକାବଳୀର ସାର୍ବକାଳିକ ଅନୁଶୀଳନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ସଂସ୍କୃତଭାଷା ବ୍ୟାକରଣଶାସ୍ତ୍ରର ବୈଜ୍ଞାନିକନିୟମାବଳୀରେ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିଷ୍କୃତ ବା ମାର୍ଜିତଭାଷା ଭାବରେ ବିଶ୍ୱର ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନୀ ଓ ଗବେଷକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଅଛି । ରାଜ୍ୟ ପାଠ୍ୟଚର୍ଯ୍ୟାରେ ସଂସ୍କୃତକୁ ଉଚ୍ଚପ୍ରାଥମିକ ଓ ମାଧ୍ୟମିକ ସ୍ତରରେ ତୃତୀୟଭାଷା ରୂପେ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତଶିକ୍ଷାକୁ ସହଜ ଓ ସୁଗମ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟାକରଣଜ୍ଞାନ ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ମାଧ୍ୟମିକସ୍ତରର ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀଙ୍କ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଆଧାରକରି ନବମଶ୍ରେଣୀପାଇଁ ନୂତନ ଭାବରେ ଏକ ଅଭ୍ୟାସମୂଳକ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଇଛି ।

ଏହି ବ୍ୟାକରଣପୁସ୍ତକ ଭାଷାର ନିୟମାବଳୀ ନ ହୋଇ ଭାଷାର ସାବଲୀଳ ଯୁଗୋପଯୋଗୀ ପ୍ରବାହକୁ ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀ ଏବଂ ଶିକ୍ଷକଶିକ୍ଷିକାଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ସମାଜରେ ଲୋକପ୍ରିୟ କରାଇପାରିଲେ ବ୍ୟାକରଣଶିକ୍ଷାର ମୌଳିକଲକ୍ଷ୍ୟ ସଫଳ ହେବ । ‘ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣପ୍ରଦୀପଃ’ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରଣୟନ ଓ ପ୍ରକାଶନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଲେଖକମଣ୍ଡଳୀ ସଂଯୋଜକ ଏବଂ ମୁଦ୍ରଣାଳୟ କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା ମାଧ୍ୟମିକ ଶିକ୍ଷା ପରିଷଦ ପକ୍ଷରୁ ହାର୍ଦ୍ଦିକ କୃତଜ୍ଞତା ଓ ସାଧୁବାଦ ଜଣାଉଛି ।

ସଭାପତି

ମାଧ୍ୟମିକଶିକ୍ଷାପରିଷଦ୍, ଓଡ଼ିଶା

ଶିକ୍ଷକ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ପ୍ରତି

ପ୍ରିୟ ବନ୍ଧୁଗଣ !

ସଂସ୍କୃତ ପାଠ୍ୟକ୍ରମକୁ ସର୍ବଭାରତୀୟ ସ୍ତରରେ ଏକପ୍ରକାରରେ ପ୍ରଚଳନ କରିବାକୁ ଜାତୀୟଶିକ୍ଷାନୀତିରେ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥିବାରୁ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଚିରାଚରିତ ଧାରାକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ନୂତନ ଭାବରେ ବେଶି ପରିମାଣରେ ଅଭ୍ୟାସ ଓ ପ୍ରୟୋଗାତ୍ମକ ଦିଗପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇ ଏହି ବ୍ୟାକରଣପୁସ୍ତକ ସଙ୍କଳନ କରାଯାଇଛି । ମହର୍ଷିପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ କାତ୍ୟାୟନମୁନିଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତିକ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ବୈଦ୍ୟାକରଣମାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଛାତ୍ରଛାତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ଵ, ଆଗ୍ରହ ଓ ପରିବେଶକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟରଖି ଆପଣମାନେ ବ୍ୟାକରଣର ବିଭିନ୍ନ ପାଠ୍ୟ ବିଷୟକୁ ପ୍ରୟୋଗ ମାଧ୍ୟମରେ ଅଭ୍ୟାସ କରାଇବାକୁ ଯତ୍ନ କରିବେ । ସର୍ବୋପରି ପରୀକ୍ଷା ଉପଯୋଗୀ ପାଠ୍ୟକ୍ରମ ଅର୍ଥାତ୍ ସିଲ୍ଲାବସ୍ତୁରେ ଥିବା ପାଠ୍ୟଖଣ୍ଡ ଓ ପ୍ରଶ୍ନ ଶୈଳୀକୁ ବିଚାର କରି ବ୍ୟାକରଣଶିକ୍ଷା ଦେବେ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଆପଣମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସହାୟକ ପୁସ୍ତକ ମାତ୍ର । ପରୀକ୍ଷାର୍ଥୀଙ୍କ ଜ୍ଞାନର ବିକାଶ ଏବଂ ବ୍ୟାବହାରିକ ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଗୁରୁତ୍ଵ ଦେଇ ବ୍ୟାକରଣ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ଉଦାହରଣ ଓ ପ୍ରୟୋଗକୁ ସଜ୍ଜୁତିତ ବା ପ୍ରସାରିତ କରି ନିଜଶୈଳୀରେ ଶିକ୍ଷାଦାନ କରିବାକୁ ଅନୁରୋଧ ।

ମୁଦ୍ରଣେ ସ୍ଵଳନଂ କ୍ୱାପି ଲେଖନେ ବା ପ୍ରମାଦତଃ ।

କୃପୟା ସ୍ଵବିଚାରେଣ ମାର୍ଜୟନ୍ତି ମହାଶୟାଃ ।।

ପ୍ରଣତ ଓ ବିନୀତ

ଲେଖକମଣ୍ଡଳୀ

ଭାରତର ସମ୍ବିଧାନ

ପ୍ରାକ୍ କଥନ :

ଆମେ ଭାରତବାସୀ ଭାରତକୁ ଏକ ସାର୍ବଭୌମ, ସମାଜବାଦୀ, ଧର୍ମ ନିରପେକ୍ଷ, ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧାରଣତନ୍ତ୍ର ରୂପେ ଗଠନ କରିବା ପାଇଁ ଦୃଢ଼ ସଂକଳ୍ପ ନେଇ ଓ ଏହାର ସମସ୍ତ ନାଗରିକଙ୍କୁ

- ସାମାଜିକ, ଅର୍ଥନୈତିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ନ୍ୟାୟ :
- ଚିନ୍ତା, ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଧର୍ମାୟ ବିଶ୍ୱାସ ଏବଂ ଉପାସନାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା :
- ସ୍ଥିତି ଓ ସୁବିଧା ସୁଯୋଗର ସମାନତାର ସୁରକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ତଥା
- ବ୍ୟକ୍ତି ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଏବଂ ରାଷ୍ଟ୍ରର ଐକ୍ୟ ଓ ସଂହତି ନିଶ୍ଚିତ କରି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭ୍ରାତୃଭାବ ଉତ୍ସାହିତ କରିବାକୁ

ଏହି ୧୯୪୯ ମସିହା ନଭେମ୍ବର ୨୬ ତାରିଖ ଦିନ

ଆମର ସମ୍ବିଧାନ ପ୍ରଣୟନ ସଭାରେ ଏତଦ୍ୱାରା

ଏହି ସମ୍ବିଧାନକୁ ଗ୍ରହଣ ଓ ପ୍ରଣୟନ କରୁଅଛୁ ଏବଂ ଆମ ନିଜକୁ ଅର୍ପଣ କରୁଅଛୁ ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ (କ)

୫୧(କ) ଧାରା : ମୌଳିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ

ଭାରତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାଗରିକଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ :-

- ୧ । ସମ୍ବିଧାନକୁ ମାନି ଚଳିବା ଓ ଏହାର ଆଦର୍ଶ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କୁ ଏବଂ ଜାତୀୟ ପତାକା ଓ ଜାତୀୟ ସଙ୍ଗୀତକୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା;
- ୨ । ଯେଉଁସବୁ ମହନୀୟ ଆଦର୍ଶ ଆମ ଜାତୀୟ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମକୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିଲା, ତାହାକୁ ସ୍ମରଣ ଓ ଅନୁସରଣ କରିବା;
- ୩ । ଭାରତର ସାର୍ବଭୌମତ୍ୱ, ଏକତା ଓ ସଂହତି ବଜାୟ ଏବଂ ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିବା;
- ୪ । ଦେଶର ପ୍ରତିରକ୍ଷା କରିବା ଓ ଆବଶ୍ୟକସ୍ଥଳେ ଜାତୀୟ ସେବା ପ୍ରଦାନ କରିବା;
- ୫ । ଧର୍ମଗତ, ଭାଷାଗତ ଏବଂ ଆଞ୍ଚଳିକ କିମ୍ବା ଗୋଷ୍ଠାଗତ ବିଭିନ୍ନତାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଭାରତର ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଐକ୍ୟ ଓ ଭ୍ରାତୃଭାବ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ଏବଂ ନାରୀଜାତିର ମର୍ଯ୍ୟାଦାହାନୀସୂଚକ ବ୍ୟବହାର ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା;
- ୬ । ଆମର ସଂସ୍କୃତିର ମୂଲ୍ୟବାନ ଐତିହ୍ୟକୁ ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଓ ସଂରକ୍ଷଣ କରିବା;
- ୭ । ଅରଣ୍ୟ, ହ୍ରଦ, ନଦୀ, ବନ୍ୟପ୍ରାଣୀ ସମେତ ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶର ସୁରକ୍ଷା ଓ ଉନ୍ନତି କରିବା ଏବଂ ଜୀବଜଗତ ପ୍ରତି ଅନୁକମ୍ପା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବା;
- ୮ । ବୈଜ୍ଞାନିକ ମନୋଭାବ, ମାନବବାଦ ଏବଂ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ୱ ଓ ସଂସ୍କାର ମନୋଭାବ ପୋଷଣ କରିବା;
- ୯ । ସର୍ବସାଧାରଣ ସମ୍ପର୍କର ସୁରକ୍ଷା କରିବା ଓ ହିଂସା ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା;
- ୧୦ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ସମଷ୍ଟିଗତ କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ କରିବା, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଆମ ଦେଶ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଓ କୃତିତ୍ୱର ଉଚ୍ଚତର ସୋପାନକୁ ଅବିରତ ଉନ୍ନତି କରିପାରିବ;
- ୧୧ । ମାତା ବା ପିତା ଅଭିଭାବକ, ତାଙ୍କର ଛଅ ବର୍ଷରୁ ତତ୍ତଦ୍ୱ ବର୍ଷ ବୟସ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସନ୍ତାନ ବା ପାଳିତଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷାଲାଭର ସୁଯୋଗ ଯୋଗାଇଦେବା ।

ଅନୁକ୍ରମଣିକା

କ୍ରମାଙ୍କ ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧ । ବର୍ଣ୍ଣ	୧
୨ । ପାରିଭାଷିକଶବ୍ଦ	୬
୩ । ପଦ ପ୍ରକରଣ	୯
୪ । ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ପୁରୁଷ ପ୍ରକରଣ	୧୪
୫ । ଶବ୍ଦବିଧି	୧୬
୬ । ସଂସ୍କୃତି	୧୯
୭ । ସଂକ୍ଷିପ୍ତପ୍ରକରଣ	୧୯
୮ । ଶବ୍ଦରୂପ	୪୧
୯ । ଧାତୁପ୍ରକରଣ	୮୦
୧୦ । କାରକ ଓ ବିଭକ୍ତି	୧୨୧





ବର୍ଣ୍ଣ :

ଲିଖନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ମାଧ୍ୟମରେ ଭାଷାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଲାଗି ଉପଯୋଗୀ ବିଶିଷ୍ଟ ଧ୍ୱନିଗୁଡ଼ିକୁ ବା ଧ୍ୱନିଆତ୍ମକ ସଙ୍କେତଗୁଡ଼ିକୁ ବର୍ଣ୍ଣ କୁହାଯାଏ ।

ସଂସ୍କୃତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା :

ସଂସ୍କୃତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାକୁ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ । ଯଥା- (କ) ସ୍ୱର, (ଖ) ବ୍ୟଞ୍ଜନ । ମହର୍ଣ୍ଣ ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ମାହେଶ୍ୱର ସୂତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ୯ଟି ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଓ ୩୩ଟି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ବିନ୍ୟାସ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଭାଷାରେ ପାଣିନୀୟ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ସହ ଅଯୋଗବାହ ମିଶି ୪୯ଟି ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା :- ମାହେଶ୍ୱର ସୂତ୍ରର ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ୯ + ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ୩୩ + ଦୀର୍ଘସ୍ୱର ୪ + ଅଯୋଗବାହ ୩ = ୪୯ ।

ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ :

ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ସ୍ୱତଃ ସ୍ୱୟ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ ତାହା ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ । “ସ୍ୱୟଂ ରାଜନ୍ତେ ଇତି ସ୍ୱରାଃ” । ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ସ୍ୱୟ ଉଚ୍ଚାରଣ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଉଚ୍ଚାରଣ କାଳର ମାତ୍ରା ଆଧାରରେ ଏହା ତିନିପ୍ରକାର । ଯଥା :-

- (କ) ହ୍ରସ୍ୱ
- (ଖ) ଦୀର୍ଘ
- (ଗ) ପ୍ଳୁତ

ଏଠାରେ ଆମେ କେବଳ ହ୍ରସ୍ୱ ଓ ଦୀର୍ଘସ୍ୱରର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା । ଏହାର ମୋଟ ସଂଖ୍ୟା ୧୩ ଅଟେ ।

(କ) ହ୍ରସ୍ୱ ସ୍ୱର : ଅ, ଇ, ଊ, ଋ, ୠ ଏହି ପୂଜ୍ଞସ୍ୱର ସମୁଦାୟ ପାଞ୍ଚଗୋଟି । ଏମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣ କାଳ ଏକ ମାତ୍ରା ସମୟ ବିଶିଷ୍ଟ ।

(ଖ) ଦୀର୍ଘସ୍ୱର : ଆ, ଈ, ଊ, ଋ, ଏ, ଐ, ଓ, ଔ ସମୁଦାୟ ଆଠଗୋଟି । ଏମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣ କାଳ ଦୁଇମାତ୍ରା ସମୟ ବିଶିଷ୍ଟ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ଚାରିଗୋଟି ଦୀର୍ଘସ୍ୱର ଆ, ଈ, ଊ, ଋ, ର ହ୍ରସ୍ୱରୂପ କ୍ରମଶଃ ଅ, ଇ, ଊ, ଋ ଅଟେ । ଏ, ଐ, ଓ, ଔ, ର ହ୍ରସ୍ୱରୂପ ନାହିଁ । ଏମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ଅ ସହିତ ଇ, ଏ, ଊ ଏବଂ ଓ ର ମିଳନରୁ ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସନ୍ଧ୍ୟକ୍ଷର ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । (ଅ + ଇ = ଏ, ଅ + ଏ = ଐ, ଅ + ଊ = ଓ, ଅ + ଓ = ଔ)

ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ :

ଯାହା ସ୍ୱରର ଅନୁଗାମୀ ବା ସ୍ୱର ବିନା ଯାହାର ଉଚ୍ଚାରଣ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ ସେ ‘ବ୍ୟଞ୍ଜନ’ । ବର୍ଣ୍ଣମାଳାତ୍ତର୍କିତ ‘କ’ ଆଦି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ଯେଉଁ ‘ଅ’ ମିଶାଯାଇ ଲେଖାଯାଏ ତାହା କେବଳ ବ୍ୟଞ୍ଜନର ଉଚ୍ଚାରଣ ଲାଗି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସମୁଦାୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସଂଖ୍ୟା ୩୩ । ଏହାର ଦୁଇଟି ଭାଗ ଅଛି- (କ) ବର୍ଗୀୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନ, (ଖ) ଅବର୍ଗୀୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ।

(କ) ବର୍ଗୀୟବ୍ୟଞ୍ଜନ : ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱର୍ଗବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସମୁଦାୟ ୨୫ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ବର୍ଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଗରେ ପାଞ୍ଚ ପାଞ୍ଚ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଛି ।

- (i) କ ବର୍ଗ - କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଙ
- (ii) ଚ ବର୍ଗ - ଚ, ଛ, ଜ, ଝ, ଞ
- (iii) ଟ ବର୍ଗ - ଟ, ଠ, ଡ, ଢ, ଣ
- (iv) ତ ବର୍ଗ - ତ, ଥ, ଦ, ଧ, ନ
- (v) ପ ବର୍ଗ - ପ, ଫ, ବ, ଭ, ମ

ମୋଟ - ୫ + ୫ + ୫ + ୫ + ୫ = ୨୫

(ଖ) ଅବର୍ଗୀୟବ୍ୟଞ୍ଜନ : ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ସମୁଦାୟ ୮ । ଏହା ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ୧- ଅନ୍ତଃସ୍ଥ, ୨- ଉଷ୍ଣ ।
୧- ଅନ୍ତଃସ୍ଥ - ଯ, ର, ଲ, ବ,

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଦ୍ଧସ୍ଵର ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଉଚ୍ଚାରଣ ସ୍ଥାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି କ୍ରମ ଠିକ୍ ମନେହୁଏ । ମାତ୍ର ପାଣିନି ଇ-
ଉ, ଋ, ଌ ର କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ଏଗୁଡ଼ିକର କ୍ରମ ଯ-ବ-ର-ଲ ରଖିଛନ୍ତି କାରଣ ଏହି ଶ୍ରେଣୀଦ୍ଵୟ ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟର ରୂପାନ୍ତର ।
ଯଥା- ଇ → ଯ (ୟ) ଉ → ବ, ଋ → ର, ଌ → ଲ (ଯଦି + ଅପି = ଯଦ୍ୟପି, ସୁ + ଆଗତମ୍ = ସ୍ଵାଗତମ୍,
ପିତୃ + ଆଳୟଃ = ପିତୃଳୟଃ, ଡ + ଅନମ୍ = ଲବନମ୍ ।

ଯେଉଁ 'ବ' ସ୍ଥାନରେ ଉ, ଊ ହୁଏ (ବର, ବଦ, ସ୍ଵପ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁର ବ), ସନ୍ଧିଦ୍ଵାରାଜାତ 'ବ' (ଅନେଷଣ, ସ୍ଵାଗତ,
ପବନ, ଭାବୁକ ପ୍ରଭୃତି), ପ୍ରତ୍ୟୟର 'ବ' (ଧନବାନ, ମାୟାବା) ପ୍ରଭୃତି 'ବ' ଅନ୍ତଃସ୍ଥ ଅଟନ୍ତି ।

୨- ଉଷ୍ଣ - ଶ, ଷ, ସ, ହ୍

ମୋର୍ - ଧ + ଧ = ୮

ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ହଳ୍ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହା ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ବିଶିଷ୍ଟ । ଏହାର ଉଚ୍ଚାରଣକାଳ ଅର୍ଦ୍ଧନିମେଷ ମାତ୍ର । କେବଳ
ବ୍ୟଞ୍ଜନର ପ୍ରୟୋଗ 'ହଳ୍' ଚିହ୍ନ () ଯୋଗରେ କରାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ସଂକେତ ବର୍ଣ୍ଣର ଅଧୋଭାଗରେ ଅଙ୍କିତ ରହେ ।
ଅଯୋଗବାହ- ° (ଅନୁସ୍ଵାର) ଃ (ବିସର୍ଗ) ° (ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ) ଏହା ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣରେ ମିଶି ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

- ୧। କବର୍ଗବର୍ଣ୍ଣାଃ କେ ?
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____ (ଙ) _____
- ୨। ଚବର୍ଗବର୍ଣ୍ଣାଃ କେ ?
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____ (ଙ) _____
- ୩। ଚବର୍ଗବର୍ଣ୍ଣାଃ କେ ?
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____ (ଙ) _____
- ୪। ଡବର୍ଗବର୍ଣ୍ଣାଃ କେ ?
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____ (ଙ) _____
- ୫। ପବର୍ଗବର୍ଣ୍ଣାଃ କେ ?
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____ (ଙ) _____
- ୬। କେ ଅନ୍ତଃସ୍ଥବର୍ଣ୍ଣାଃ ?
- ୭। କେ ଉଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣାଃ ?
- ୮। 'ଗଚ୍ଛତି' ଇତ୍ୟସ୍ମିନ୍ ପଦେ ସ୍ଵରବ୍ୟଞ୍ଜନାନି ପୃଥକ୍-ପୃଥକ୍ ଲିଖତ ।
ଗଚ୍ଛତି = ଗ + ଧ + ଚ୍ + ଛ + ଧ + ଚ୍ + ଇ
ସ୍ଵର:
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____
ବ୍ୟଞ୍ଜନ:
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____

ଅଯୋଗବାହବର୍ଣ୍ଣ :

ଉପରୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ଅତିରିକ୍ତ ଅନୁସ୍ଵାର (°) ବିସର୍ଗ (ଃ) ଏବଂ ଅନୁନାସିକ (°)ର ପ୍ରୟୋଗ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ
ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟାହାର ନିର୍ମାଣରେ ନିରପେକ୍ଷ ଓ ଶତ୍ଵାଦି ପ୍ରୟୋଗରେ ସାପେକ୍ଷ ହୋଇଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ ଅଯୋଗବାହ
କୁହାଯାଏ । ଅନୁସ୍ଵାର କୌଣସି ସ୍ଵର ପରେ ନ୍ କିମ୍ବା ମ୍ ସ୍ଥାନରେ ଆସିଥାଏ । ଉଦାହରଣ - ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛତି । ଏଠାରେ

‘ଗୃହମ୍’ ସ୍ଥିତ ମ୍ ସ୍ଥାନରେ ଏହାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ‘ଅ’ ସ୍ଵର ସହିତ ଅନୁସ୍ଵାରର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ବିସର୍ଗର ପ୍ରୟୋଗ କୌଣସି ସ୍ଵର ପରେ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ଏହାର ପୃଥକ୍ ଉଚ୍ଚାରଣ ହୁଏ । ଉଦାହରଣ- ନରଃ, ସାଧୁଃ ଇତ୍ୟାଦି । ଅନୁନାସିକର ସ୍ଵରୂପ ଚନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ ଅଟେ । ଯଥା- କସ୍ମିନ୍ନିତ୍, ସବ୍‌ସରଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତରେ ସାଧାରଣ ଭାବେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଅଣଚାଣ (ସ୍ଵର - ୧୩ + ବ୍ୟଞ୍ଜନ- ୩୩ + ଅଯୋଗବାହ- ୩)

ଶବ୍ଦ ଆରମ୍ଭରେ ‘ଯ’ ରହେ; ମାତ୍ର ପଦ ମଧ୍ୟରେ ବା ଶେଷରେ ‘ଯ’ ଥିଲେ ‘ୟ’ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ । ଯଥା:- ଯୋଗ-ବିୟୋଗ, ଯମ-ନିୟମ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଭ୍ୟାସ

ଶୁଦ୍ଧ ଉଚ୍ଚାରଣ ନିରୂପଣ

- ୧ । କେ ଅଯୋଗବାହବର୍ଣ୍ଣଃ ?
 (କ) କ, ଖ, ଗ (ଖ) ଶ, ସ, ଷ (ଗ) °, ଃ, ୂ (ଘ) ଚ, ଛ, ଜ
- ୨ । ଅନୁସ୍ଵାରସ୍ୟ କିଂ ସ୍ଵରୂପମ୍ ?
 (କ) ° (ଖ) ଃ (ଗ) ୂ (ଘ) ମ୍
- ୩ । ବିସର୍ଗସ୍ୟ କିଂ ସ୍ଵରୂପମ୍ ?
 (କ) ଃ (ଖ) ° (ଗ) ୂ (ଘ) ହ୍
- ୪ । ସଂସ୍କୃତବର୍ଣ୍ଣମାଳାୟାଂ କତି ବର୍ଣ୍ଣାଃ ବିଦ୍ୟନ୍ତେ ?
 (କ) ୧୩ (ଖ) ୩୩ (ଗ) ୪୯ (ଘ) ୪୨

ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ଉଚ୍ଚାରଣ ସ୍ଥାନ :

କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣ ସମୟରେ ଆମ ମୁଖଗହ୍ନରେ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ଭାଗ ସକ୍ରିୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ସେହି ଭାଗ ବା ଅଂଶ ସେହି ସଂପୃକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣ-ସ୍ଥାନ ଓ ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥାନ । ସେହି ସ୍ଥାନର ନାମ ଅନୁସାରେ ତତ୍ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ ନାମିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ : ଅ, ଆ, କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଙ, ଛ, ଞ (ବିସର୍ଗ) - ଏଗୁଡ଼ିକର ଉଚ୍ଚାରଣ ସ୍ଥାନ କଣ୍ଠ ହୋଇଥିବାରୁ ଏମାନେ କଣ୍ଠ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ।

ବିନ୍ୟାସ

ବର୍ଣ୍ଣର ଉତ୍ପତ୍ତି/ଉଚ୍ଚାରଣ ସ୍ଥାନ	ସ୍ଵର	ବର୍ଗୀୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନ	ଅବର୍ଗୀୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନ			ବର୍ଣ୍ଣର ଉତ୍ପତ୍ତି- ସ୍ଥାନ କୈହିକ ନାମ
			ଅନ୍ତଃସ୍ଥ	ଉଷ୍ମ		
୧ । କଣ୍ଠ	ଅ, ଆ	କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଙ	-	ହ୍	ବିସର୍ଗ	କଣ୍ଠ୍ୟ
୨ । ତାଳୁ	ଇ, ଈ	ଚ, ଛ, ଜ, ଝ, ଞ	ଝ	ଶ୍	-	ତାଳବ୍ୟ
୩ । ମୂର୍ଦ୍ଧା	ଉ, ଊ	ଟ, ଠ, ଡ, ଢ, ଣ	ର	ଷ		ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ
୪ । ଦନ୍ତ	ଋ	ଡ, ଢ, ଦ, ଢ, ନ	ଲ୍	ସ୍		ଦନ୍ତ୍ୟ
୫ । ଓଷ୍ଠ	ଊ, ଋ	ପ, ଫ, ବ, ଭ, ମ	--	--		ଓଷ୍ଠ୍ୟ
୬ । କଣ୍ଠ-ଓଷ୍ଠ	ଓ, ଔ	--	--	--		କଣ୍ଠୋଷ୍ଠ୍ୟ
୭ । କଣ୍ଠ-ତାଳୁ	ଏ, ଐ	--	--	--		କଣ୍ଠତାଳବ୍ୟ
୮ । ଦନ୍ତ-ଓଷ୍ଠ	--	--	ବ୍	--		ଦନ୍ତୋଷ୍ଠ୍ୟ
୯ । ନାସିକା	--	ଢ, ଣ, ଶ, ନ, ମ	--	--		ନାସିକ୍ୟ

ଅଭ୍ୟାସ

୧। କେଷାଂ ବର୍ଣ୍ଣାନାମ୍ ଉଚ୍ଚାରଣସ୍ଥାନଂ କଣ୍ଠଃ ଅସ୍ତି ?

(କ) _____

(ଖ) _____

(ଗ) _____

(ଘ) _____

(ଙ) _____

(ଚ) _____

(ଛ) _____

(ଜ) _____

(ଝ) _____

୨। କେ ତାଲବ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଃ ?

(କ) _____

(ଖ) _____

(ଗ) _____

(ଘ) _____

(ଙ) _____

(ଚ) _____

(ଛ) _____

(ଜ) _____

(ଝ) _____

୩। ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଃ କେ କେ ସନ୍ତି ?

(କ) _____

(ଖ) _____

(ଗ) _____

(ଘ) _____

(ଙ) _____

(ଚ) _____

(ଛ) _____

(ଜ) _____

(ଝ) _____

୪। କେ କେ ଦନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଃ ?

(କ) _____

(ଖ) _____

(ଗ) _____

(ଘ) _____

(ଙ) _____

(ଚ) _____

(ଛ) _____

(ଜ) _____

୫। କେ କେ ଓଷ୍ଠ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଃ ?

(କ) _____

(ଖ) _____

(ଗ) _____

(ଘ) _____

(ଙ) _____

(ଚ) _____

(ଛ) _____

୬। ଦନ୍ତୋଷ୍ଠ୍ୟଃ କଃ ? _____

୭। କଣ୍ଠତାଲବ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଂ କୌ ?

(କ) _____

(ଖ) _____

୮। ନାସିକ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଃ କେ କେ ସନ୍ତି ?

(କ) _____

(ଖ) _____

(ଗ) _____

(ଘ) _____

(ଙ) _____

୯। ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ :

ନାସିକ୍ୟବର୍ଣ୍ଣଃ

ଉଚ୍ଚାରଣସ୍ଥାନମ୍

ଯଥା- ଙ୍

ଉଚ୍ଚାରଣ - ନାସିକା + କଣ୍ଠ

ଞ୍

(କ) _____ + _____

ଶ୍

(ଖ) _____ + _____

ନ୍

(ଗ) _____ + _____

ମ୍

(ଘ) _____ + _____

୧୦। ନିମ୍ନଲିଖିତାନାଂ ବର୍ଣ୍ଣାନାମ୍ ଉଚ୍ଚାରଣସ୍ଥାନାନି ଲିଖତ :

ମ୍ _____, ଯ୍ _____, ସ୍ _____, ବ୍ _____,
 ଙ୍ _____ ଙ୍ _____, ଲ୍ _____

୪. ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସ୍ଵର ସଂଯୋଗ :

‘ଅ’ ସ୍ଵର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସ୍ଵର ସହିତ ମିଶି ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବା ବ୍ୟଞ୍ଜନର ଲିଖିତ ରୂପ ସେହି ସେହି ସ୍ଵରର ଚିହ୍ନଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଅଙ୍କିତ ହୁଏ । ‘ଅ’ ସ୍ଵରର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ନାହିଁ; ମାତ୍ର କ୍, ଖ, ଗ ପ୍ରଭୃତି ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସହିତ ‘ଅ’ ସ୍ଵର ଯୋଗ ହେଲେ ଏଗୁଡ଼ିକର ନିମ୍ନରେ ଥିବା ହଳଚ୍ଚ ଚିହ୍ନ () ଲୋପପାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ - ‘କ୍’ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସହିତ ମିଶି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଵରର ମିଳିତ ରୂପ ନିମ୍ନରୂପେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ ବା ଲେଖାଯାଏ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନ	+	ସ୍ଵର	→	ସ୍ଵରଚିହ୍ନ	=	ନିଷ୍ପନ୍ନ ଲିଖିତ ରୂପ
କ୍	+	ଅ	→	—	=	କ
କ୍	+	ଆ	→		=	କା
କ୍	+	ଇ	→	^	=	କି
କ୍	+	ଈ	→	1	=	କୀ
କ୍	+	ଉ	→	~	=	କୁ
କ୍	+	ଊ	→	~	=	କୁ
କ୍	+	ଋ	→	°	=	କୃ
କ୍	+	ୠ	→	°	=	କୃ
କ୍	+	ଏ	→	6	=	କେ
କ୍	+	ଐ	→	6	=	କୈ
କ୍	+	ଓ	→	6	=	କୋ
କ୍	+	ଔ	→	6	=	କୌ

ଅଭ୍ୟାସ:

୧। ପ୍ରସନ୍ନ ଇତି ପଦେ ଅ- ସ୍ଵର ସଂଯୁକ୍ତାନି ବ୍ୟଞ୍ଜନାନି ଲିଖତ । ଯଥା -

(କ) ପ୍ର (ଖ) ସ (ଗ) ନ୍ନ

୨। ଜାଗରଣମ୍ ଇତି ପଦେ ଅ- ସ୍ଵର ସଂଯୁକ୍ତାନି ବ୍ୟଞ୍ଜନାନି ଲିଖତ ।

(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____

୩। ମାଳାକାରଃ ଇତି ପଦେ ଆ- ସ୍ଵର ସଂଯୁକ୍ତାନି ବ୍ୟଞ୍ଜନାନି ଲିଖତ ।

(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____

- ୪। ବିଲିଖିତ ଇତି ପଦେ ଇ- ସ୍ଵର ସଂଯୁକ୍ତାନ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ଲିଖତ ।
(କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____
- ୫। ରୂପେଣ ଇତି ପଦେ ଉ- ସ୍ଵର ସଂଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଲିଖତ ।
(କ) _____
- ୬। କୁରୁତ ଇତି ପଦେ ଉ- ସ୍ଵର ସଂଯୁକ୍ତବ୍ୟଞ୍ଜନେ ଲିଖତ ।
(କ) _____ (ଖ) _____
- ୮। ସୌଭାଗ୍ୟମ୍ ଇତି ପଦେ ଔ- ଯୁକ୍ତ ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଲିଖତ ।
(କ) _____
- ୯। ମତୈକ୍ୟମ୍ ଇତ୍ୟତ୍ର ଐ- ଯୁକ୍ତବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଲିଖତ ।
(କ) _____
- ୧୦। କୃତଃ ଇତ୍ୟତ୍ର ର- ଯୁକ୍ତବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଲିଖତ ।
(କ) _____
- ୧୧। ନିମ୍ନଲିଖିତବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ସଂଯୁକ୍ତରୂପଂ ଲିଖତ ।
 ବ + ଯ + ଥା + କ୍ + ଅ + ର + ଅ + ଶ୍ + ଅ + ମ୍ = _____
 ମ୍ + ଇ + ଡ୍ + ର୍ + ଅ + ମ୍ = _____
 ସ୍ + ଅ + ମ୍ + ଥା + ର୍ + ଥା + ର୍ + ଅ + ଃ = _____
 ର୍ + ଥା + ଷ୍ + ର୍ + ର୍ + ଅ + ମ୍ = _____
 ପ୍ + ଅ + ର୍ + ଇ + ଶ୍ + ର୍ + ଅ + ମ୍ + ଅଃ = _____

ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ



ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏବଂ ସୂତ୍ରମାନଙ୍କର ସଂକ୍ଷେପୀକରଣ ନିମନ୍ତେ ବ୍ୟାକରଣରେ ଅନେକ ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ସେହି ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ବା ସଂଜ୍ଞାଗୁଡ଼ିକର ନିର୍ଦ୍ଦାଣ ସେମାନଙ୍କର ଗଠନ ବା ପ୍ରୟୋଗ ବା ଅର୍ଥକୁ ଆଧାର କରି କରାଯାଇଥାଏ । ଯେଉଁ ସଂଜ୍ଞାପଦଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ନିଜର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ସେଗୁଡ଼ିକ ଅକୃତ୍ରିମ ବା ଅନୂର୍ଥ ସଂଜ୍ଞା । ଯଥା- କାରକ ଏହାର ଅର୍ଥ ସହଜରେ ବୁଝିହେଉଛି । ଅନ୍ୟ କେତେକ କୃତ୍ରିମ । ଯଥା- ଟି ଏବଂ ତଦଭିନ୍ନ କେତେକ ସଂଜ୍ଞା ଭାଷାନିରପେକ୍ଷ, ଯଥା - ‘ଗୁଣ’ ଏହା ସହଜରେ ବୁଝି ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ବୁଝିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆରମ୍ଭରୁ କେତେଟି ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ ସହ ପରିଚୟ ରହିଲେ ବ୍ୟାକରଣ ଅଧ୍ୟୟନ ସୁଗମ ହେବ ।

- ୧। **ଅକଥୂତ** : ଏହା ଏକ ପ୍ରକାର କର୍ମର ସଂଜ୍ଞା । ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଗୌଣକର୍ମକୁ ଅକଥୂତ କର୍ମ କୁହାଯାଇପାରେ । ଉଦାହରଣ- ଗାଂ ପୟଃ ଦୋଷ୍ଟି । ଏଠାରେ ‘ଗାଂ’ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ଗୌଣ କର୍ମ, ପୟଃ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ମୁଖ୍ୟ କର୍ମ । ଗୋଃ (ଗାଈଠାରୁ) ବଦଳରେ ଗାଂ (ଗାଈକୁ) ୨ୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ବିଶେଷ ନିୟମ (ଅକଥୂତ) ଅନୁସାରେ ହୋଇଅଛି ।
- ୨। **ଅକର୍ମକ** : ଯେଉଁ କ୍ରିୟାର ଫଳ ଓ ବ୍ୟାପାର ଉଭୟ, ଗୋଟିଏକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିଥାଏ ତାହାକୁ ଅକର୍ମକ ଧାତୁ କୁହାଯାଏ । ଯଥା:- ବାଳକଃ କ୍ରୀଡ଼ତି । ଏଠାରେ କ୍ରୀଡ଼୍ ଧାତୁ ଅକର୍ମକ ।
- ୩। **ଅର୍** : ପ୍ରଥମ ମାହେଶ୍ଵର ସୂତ୍ରର ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣ ‘ଅ’ ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ମାହେଶ୍ଵର ସୂତ୍ରର ଅନ୍ତିମ ‘ର୍’ କୁ ନେଇ ‘ଅର୍’ ଗଠିତ । ଅଇଈର୍ । ର ଡ କ୍ । ଏ ଓ ଡ୍ । ଐ ଔ ଋ । ଅର୍ଥାତ୍ ‘ଅ’ ଠାରୁ ‘ର୍’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଏହା ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣର ବାଚକ ବା ଅନ୍ୟ ନାମ । ଏଣୁ ସ୍ଵର ସନ୍ଧି, ସ୍ଵରାନ୍ତ ଧାତୁ ଓ ସ୍ଵରାନ୍ତ ଶବ୍ଦକୁ ଅର୍ ସନ୍ଧି, ଅଜନ୍ତ ଧାତୁ ଓ ଅଜନ୍ତ ଶବ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

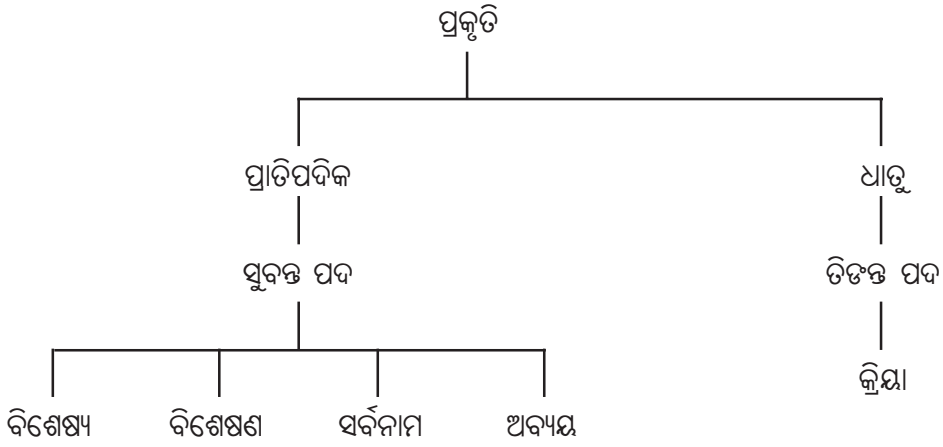
- ୪ । ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ : କାଳ ଓ ମାର୍ଗର ବ୍ୟବଧାନ ରହିତ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ କୁହାଯାଏ । ଉଦାହରଣ - ମାସଂ ପଠତି । (ମାସେ ବ୍ୟାପି ପଢୁଛି କୌଣସି ଦିନ ବନ୍ଦ କରିନାହିଁ ।)
- ୫ । ଅଧିକରଣ : କର୍ତ୍ତା ବା କର୍ମ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କ୍ରିୟାର ଆଧାରକୁ ଅଧିକରଣ କୁହାଯାଏ । ଅଧିକରଣଠାରେ ସପ୍ତମାବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ ।
- ୬ । ଅନଭିହିତ : ସାଧାରଣତଃ ତିଡ଼ନ୍ତ, କୃଦନ୍ତ, ତଦ୍ଧିତ ଓ ସମସ୍ତପଦ ଦ୍ୱାରା କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଉକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାରକ ଓ ବିଭକ୍ତିରେ ଏହି ଅନଭିହିତ ବା ଅନୁକ୍ତ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।
- ୭ । ଅନୁନାସିକ : ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣ ମୁଖ ଓ ନାସିକାର ମିଳିତ ସହାୟତାରେ ସଂଘଟିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ଅନୁନାସିକ କହନ୍ତି ।
- ୮ । ଆଗମ : କୌଣସି ଶବ୍ଦ ବା ଧାତୁ ଅନ୍ତର୍ଗତ ବର୍ଣ୍ଣ ସମାପରେ ଅନ୍ୟ ଅତିରିକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ଆଗମନକୁ ଆଗମ କହନ୍ତି । ଯଥା :- ସମ୍ + $\sqrt{\text{କୃ}}$ + ଲୁ(ତ) = ସମ୍ + ସ୍ (ଆଗମ) + $\sqrt{\text{କୃ}}$ + ଲୁ(ତ) = ସଂସ୍କୃତ । ବନସ୍ୱତି (ସ୍) । ଏଠାରେ ବନ + ପତି = ସନ୍ଧି ନିୟମ ଅନୁସାରେ ନ ପରେ ସ୍ ଆଗମ ହୋଇ ବନସ୍ୱତି ହୋଇଛି ।
- ୯ । ଆତ୍ମନେପଦ : ଯେଉଁ କ୍ରିୟା ବା ଧାତୁର ଫଳ କର୍ତ୍ତା ନିଜେ ଭୋଗକରେ ତାହାକୁ ଆତ୍ମନେପଦ ଧାତୁ କହନ୍ତି । ଯଥା- ରାମଃ ଧନଂ ଲଭତେ । (ଫଳ କର୍ତ୍ତୃଗାମୀ ହେଲେ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ମାତ୍ର ଏହି ନିୟମ ଅନିତ୍ୟ । ଯଥାର୍ଥ ବିଚାର ଲାଗି ୧ ।୩ । ୧୨ ଠାରୁ ୧ ।୩ । ୨୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିବା ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ସୂତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।)
- ୧୦ । ଆଦେଶ : ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣକୁ ହଟାଇ ତା ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ସ୍ଥାପନକୁ ଆଦେଶ କୁହାଯାଏ । ଯଥା- ଦଧୂ + ଅତ୍ର = ଦଧତ୍ର (ଇ ସ୍ଥାନରେ ଯ ହେବା) । 'ସ୍ତ୍ୱା' ଧାତୁର ତିଷ୍ଠ ଓ ଦୃଶ୍ ଧାତୁରୁ ପଶ୍ୟ ଆଦେଶ ହୁଏ ।
- ୧୧ । ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି : କେତେକ ପଦର ପ୍ରୟୋଗକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ସେହି ବିଭକ୍ତିକୁ ସେତେବେଳେ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ଯଥା- ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ପୁଷ୍ପାଣି ବସତ୍, ବସତ୍ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ 'ଇନ୍ଦ୍ରାୟ' ଧର୍ମୀ ବିଭକ୍ତି । ଧାତୁ ବା କାରକ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି କହନ୍ତି । ଯଥା- ନମଃ ଶିବାୟ, ଧନଂ ବିନା ସୁଖଂ ନାସ୍ତି ।
- ୧୨ । ଉପସର୍ଗ : ଧାତୁ ପୂର୍ବରୁ ଏବଂ ବିଶେଷ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା କେତେକ ଅବ୍ୟୟ ପଦକୁ ଉପସର୍ଗ କହନ୍ତି । ଯଥା- ପ୍ର, ପରା, ଅପ, ସମ୍, ଅନୁ, ଅବ, ନିସ୍, ନିର, ଦୁସ୍, ଦୁର, ଅଭି, ବି, ଅଧି, ସୁ, ଉଦ୍, ଅତି, ନି, ପ୍ରତି, ପରି, ଅପି, ଉପ, ଆ (ଆଡ଼) । ଉଦାହରଣ- ଅନୁଗଛତି, ପ୍ରଭବତି, ପୁତ୍ରଃ ପିତୁଃ ପ୍ରତି ।
- ୧୩ । କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ : ଏଠାରେ କର୍ମ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କ୍ରିୟା । ଯେଉଁ ଉପସର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ କ୍ରିୟାକୁ ପ୍ରକାଶ ନ କରି ବିଶେଷ୍ୟ ପଦକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଥାନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ । ନରଃ ଦେବାନ୍ ଅନୁ ।
- ୧୪ । ଗଣ : ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ବା ଧାତୁଙ୍କର ସମାନ ବ୍ୟାକରଣଗତ କାର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ଏକତ୍ରକରି ରଖାଯାଇଥାଏ । ଯଥା :- 'ସର୍ବ' ଶବ୍ଦକୁ ଆଦି କରି ସର୍ବାଦିଗଣ ଓ $\sqrt{\text{ଭୂ}}$ କୁ ଆଦିକରି ଭ୍ୱାଦିଗଣ ଗଠିତ ।
- ୧୫ । ଗୁଣ : ଅକାର (ଅର୍), ଏକାର ଏବଂ ଓକାରକୁ ଗୁଣ କହନ୍ତି । ସ୍ୱରର ଗୁଣ ହୁଏ କହିଲେ ଇ, ଈ ସ୍ଥାନରେ ଏ, ଉ- ଉ ସ୍ଥାନରେ ଓ, ଋ-ଋ ସ୍ଥାନରେ ଅର୍ ଏବଂ ଌ ସ୍ଥାନରେ ଅଲ୍ ହେବାକୁ ବୁଝାଏ । ଯଥା :- ଦେବ + ରସିଃ = ଦେବସିଃ । ଏଠାରେ 'ର'ର 'ଅର୍' ଗୁଣ ହୋଇଛି । ବିଦ୍ + ଘଞ୍ = ବେଦଃ । ଏଠାରେ ବିଦ୍ 'ଇ' କାରର 'ଏ'କାର ଗୁଣ ହୋଇଛି । ରୁର୍ + ତିପ୍ = ଚୋରୟତି । ଏଠାରେ ରୁର୍ 'ଉ' କାରର 'ଓ' କାର ଗୁଣ ହୋଇଛି ।
- ୧୬ । ଗୁରୁ : ସଂଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ହ୍ରସ୍ୱବର୍ଣ୍ଣ, ଦୀର୍ଘସ୍ୱର, ଦୀର୍ଘସ୍ୱରଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ, ଅନୁସ୍ୱରଯୁକ୍ତ ଓ ବିସର୍ଗଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁରୁ ସଂଜ୍ଞକ ।

- ୧୭। ଚି : ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଵରକୁ 'ଚି' କହନ୍ତି । ତା'ପରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଥିଲେ, ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଵର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ମିଶି 'ଚି' ବୋଲାନ୍ତି । ଯଥା :- ରାଜନ୍ ଶବ୍ଦର (ର + ଆ + ଜ୍ + ଅ + ନ୍) ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଵର ଅ ଏବଂ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ନ୍ ଅର୍ଥାତ୍ 'ରାଜନ୍' ର 'ଅନ୍' ଅଂଶଟି ହେଉଛି 'ଚି' । କିନ୍ତୁ 'ରାମ' ଶବ୍ଦରେ ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଵର (ର + ଆ + ମ୍ + ଅ) 'ଅ' ହେଉଛି 'ଚି' ।
- ୧୮। ତହିତ : ପ୍ରାତିପଦିକରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନୂତନ ଶବ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବା ଅ, ଇ, ତା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ତହିତ ପ୍ରତ୍ୟୟ କୁହାଯାଏ । ଯଥା :- ଦଶରଥ + ଇ = ଦାଶରଥଃ ।
- ୧୯। ତିଡ୍ : ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକ ମୂଳଧାତୁ ସହ ଯୁକ୍ତହୋଇ ସିଧାସଳଖ କ୍ରିୟାପଦ ନିର୍ମାଣ କରିଥାନ୍ତି ସେମାନଙ୍କୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ତିଡ୍ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀର ୩।୪।୭୮ ସୂତ୍ରର ପ୍ରଥମ ଓ ଅନ୍ତିମ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ନେଇ ତିଡ୍ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଗଠିତ ଏବଂ ଏଥିରେ ଥିବା ମୋଟ୍ ୧୮ଟି ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ୯ଟି ପରସ୍ମୈପଦୀ ଓ ଶେଷ ୯ଟି ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁରେ ଲାଗିଥାନ୍ତି ।
- ୨୦। କୃତ୍ : ଧାତୁ ସହ ଯୁକ୍ତହୋଇ ସଂଜ୍ଞାପଦ, ବିଶେଷଣପଦ, ଅବ୍ୟୟପଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିବା ତିଡ୍ଭିନ୍ନ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନଙ୍କୁ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ- ଶତ୍, ଶାନତ୍, ଶ୍ୟତ୍, ଈ, ଈବତୁ, ଈ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ଏତଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଧାତୁମୂଳକ ।
- ୨୧। ପଦ : ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ଲାଗିଥିବା ଶବ୍ଦ, ଧାତୁ ରୂପ ଏବଂ ଅବ୍ୟୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ପଦ କହନ୍ତି ।
- ୨୨। ପ୍ରକୃତି : ମୂଳ ପ୍ରାତିପଦିକ ବା ଧାତୁ ଯେଉଁଥିରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରି ପଦ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ ସେଗୁଡ଼ିକୁ 'ପ୍ରକୃତି' କହନ୍ତି । ଯଥା :- 'ରାମଃ' ପଦରେ 'ରାମ' ଓ 'ପଠତି' ପଦରେ 'ପଠ୍' ।
- ୨୩। ପ୍ରତ୍ୟୟ : ପ୍ରକୃତି ସହ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁମାନେ ପଦ ନିର୍ମାଣରେ ସହାୟତା କରିଥାନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପଦବାଚ୍ୟ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସାଧାରଣତଃ ମୂଳ ପ୍ରକୃତିର ପରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର । ଯଥା :- ବିଭକ୍ତି, କୃତ୍, ତହିତ, ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଓ ଧାତୁବନ୍ଧକ ।
- ୨୪। ପ୍ରାତିପଦିକ : ବିଭକ୍ତି ଚିହ୍ନ ଲାଗିନଥିବା ଯେକୌଣସି ଶବ୍ଦକୁ ପ୍ରାତିପଦିକ କହନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟୟ, ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ଓ ଧାତୁଭିନ୍ନ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ବସ୍ତୁବାଚକ ବା ବସ୍ତୁର ବିଶେଷଣ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ସ୍ଵରୂପକୁ ପ୍ରାତିପଦିକ କୁହାଯାଏ । ଯଥା :- ଚନ୍ଦ୍ର, ଜଳ, ବାୟୁ, ଦୃଢ଼, ପ୍ରବଳ, ନୂତନ ଇତ୍ୟାଦି ।
- ୨୫। ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟ : ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗୀ ଶବ୍ଦ ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ଆ, ଈ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଏ ସେଗୁଡ଼ିକ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତ୍ୟୟ । ଯଥା:- ଚଟକ + ଆ(ଚାପ୍) = ଚଟକା । ଦେବ + ତ୍ତାପ(ଇ) = ଦେବୀ ।
- ୨୬। ବୃଦ୍ଧି : 'ଆ' 'ଐ', 'ଔ' କୁ ବୃଦ୍ଧି କୁହାଯାଏ । ସ୍ଵରର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ କହିଲେ ଅ ସ୍ଥାନରେ ଆ, ଇ-ଇ-ଏ ସ୍ଥାନରେ ଐ, ଊ-ଊ-ଓ ସ୍ଥାନରେ ଔ, ଋ-ଋ ସ୍ଥାନରେ ଆର୍ ଏବଂ ୠ ସ୍ଥାନରେ ଆଲ୍ ହେବା ବୁଝାଏ । ଯଥା :- ସତ୍ତ୍ଵ + ଇକ = ସାତ୍ତ୍ଵିକ, ନୀତି + ଇକ = ନୈତିକ । ବୃଦ୍ଧି + ଇକ = ବୌଦ୍ଧିକ ।
- ୨୭। ସବର୍ଣ୍ଣ : ଯେଉଁ ସକଳ ବର୍ଣ୍ଣର ଉଚ୍ଚାରଣ ସ୍ଥାନ ସମାନ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କର ଉଚ୍ଚାରଣରେ ସମାନ ପ୍ରୟତ୍ନ ପ୍ରୟୋଜନ; ସେମାନେ ପରସ୍ପର ସବର୍ଣ୍ଣ । ଯେପରି ଅ-ଆ, ଇ-ଈ, କ-ଖ-ଗ ଏମାନେ ପରସ୍ପର ସବର୍ଣ୍ଣ ।
- ୨୮। ଉପଧା : ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣର ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ଉପଧା କୁହାଯାଏ । ଯଥା :- ରାମ ଶବ୍ଦରେ ଅନ୍ତ୍ୟ 'ଅ'ର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ 'ମ୍' ହେଉଛି ଉପଧା ।
- ୨୯। ସମ୍ପ୍ରସାରଣ : ଯ, ବ୍, ର୍, ଳ୍ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଇ, ଊ, ଋ, ୠ ହେବାର ନାମ ସମ୍ପ୍ରସାରଣ । ଯଥା :- ବର୍ → ଉବାଚ, ଅଧ୍ + ବସ୍ + କ୍ତ = ଅଧୁଷିତ



ପଦ ପ୍ରକରଣ

କୌଣସି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା ଏକ ବା ଏକାଧିକ ବର୍ଷର ସମ୍ପତ୍ତିକୁ ଶବ୍ଦ ବା ପ୍ରକୃତି କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକୃତି ଦୁଇ ପ୍ରକାରର । ବସ୍ତୁବାଚକ କିମ୍ବା ବସ୍ତୁର ବିଶେଷଣ ବାଚକ ପ୍ରକୃତିକୁ ‘ନାମ’ ବା ‘ପ୍ରାତିପଦିକ’ ଏବଂ କ୍ରିୟାବାଚକ ପ୍ରକୃତିକୁ ‘ଧାତୁ’ କହନ୍ତି । ପ୍ରାତିପଦିକ ଓ ଧାତୁରେ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଇ ପଦ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟ କହନ୍ତି । ପ୍ରାତିପଦିକରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ‘ସୁପ୍’ ନାମକ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ସୁବନ୍ତ (ସୁପ୍ + ଅନ୍ତ) ପଦ ଓ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ତିଡ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ ତିଡ଼ନ୍ତ (ତିଡ୍ + ଅନ୍ତ) ପଦମାନ ଗଢ଼ାଯାଏ । ବାକ୍ୟର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା ପଦର ଓ ପଦର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତି ପ୍ରତ୍ୟୟର ବୋଧ ହୁଏ । ‘ସୁପ୍ତତିଡ଼ନ୍ତ ପଦମ୍’ ଓ ‘ଅପଦଂ’ ନ ପ୍ରଯୁଜ୍ଞୀତ’ ନ୍ୟାୟରେ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟବହାର ଲାଗି ‘ପଦ’ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ । ବାକ୍ୟସ୍ଥିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । (୧) ସୁବନ୍ତପଦ (ବିଶେଷ୍ୟ, ବିଶେଷଣ, ସର୍ବନାମ ଓ ଅବ୍ୟୟ), (୨) ତିଡ଼ନ୍ତ ପଦ (କ୍ରିୟା) ।



ଉଦାହରଣ - ମଧୁଃ ଗାୟତି ।
 ବିଶ୍ଳେଷଣ - ମଧୁଃ → ମଧୁ (ପ୍ରକୃତି), ବିସର୍ଗ (ସୁ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ।
 ଗାୟତି → √ଗୈ (ପ୍ରକୃତି), ି (ତିପ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ।

ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣ :

- ଯେଉଁ ପଦଦ୍ୱାରା କୌଣସି ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟକ୍ତି, ଜାତି, ଗୁଣ ବା କ୍ରିୟାର ବୋଧହୁଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦ କହନ୍ତି ।^୧
- (କ) ବସ୍ତୁବାଚକ - ଘଟଃ, ସୁବର୍ଷମ୍, ବସ୍ତମ୍, ଶିଳା
 - (ଖ) ବ୍ୟକ୍ତିବାଚକ - ରାମଃ, ହିମାଳୟଃ, ଗଙ୍ଗା
 - (ଗ) ଜାତିବାଚକ - ନରଃ, ପଶୁଃ, ପକ୍ଷୀ, ନଦୀ
 - (ଘ) ଗୁଣବାଚକ - ଗୁରୁତ୍ୱମ୍, ଯୈର୍ଯ୍ୟମ୍, ସାଧୁତା
 - (ଙ) କ୍ରିୟାବାଚକ - ଗମନମ୍, ଶ୍ରବଣମ୍, ଶୟନମ୍ ।

୧ । ଗୁଣାଦିଭିଷ୍ଟ ଯଦ୍ଭେଦ୍ୟଂ ତଦ୍ ବିଶେଷ୍ୟମୁଦାହୃତମ୍ ।

ଯେଉଁ ପଦଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ୍ୟର ଗୁଣ, ଅବସ୍ଥା ଓ ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ତାହାକୁ ବିଶେଷଣ ପଦ କହନ୍ତି । କୌଣସି ବିଶେଷଣ ପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ୍ୟର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୋଧ ହେଉଥିଲେ ସେଠାରେ ବିଶେଷ୍ୟର ପ୍ରୟୋଗ ସଂହିତ ।^୧

ଯଥା :- ଦରିଦ୍ରାଃ (ଦରିଦ୍ରାଃ ଜନାଃ) ଦୁଃଖଗତାନି ସହନ୍ତେ ।

ବିଶେଷଣ ବିଶେଷ୍ୟ, ସର୍ବନାମ, ଅବ୍ୟୟ ଓ କ୍ରିୟାକୁ ବିଶେଷିତ କରିଥାଏ । ବିଶେଷ୍ୟ ପଦର ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗ, ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ଓ ଯେଉଁ ବଚନ ଥାଏ ବିଶେଷଣ ପଦର ସେହି ଲିଙ୍ଗ, ସେହି ବିଭକ୍ତି ଓ ସେହି ବଚନ ହୁଏ ।^୨

ଯଥା :- ଚିତ୍ରଃ ପଟଃ, ଚିତ୍ରା ଶାଟୀ, ଚିତ୍ରଂ ବସ୍ତ୍ରମ୍ ।

କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏଥିରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା :- ବେଦାଃ ପ୍ରମାଣମ୍, ସତ୍ତାନାଃ ମାତୁଃ ସ୍ନେହସ୍ୟ ଆସ୍ୱଦମ୍, ଲୋଭଃ ପାପସ୍ୟ କାରଣମ୍, ଘୃତମ୍ ଆୟୁଷଃ ହେତୁଃ, ସଃ ସର୍ବେଷାଂ ବିଶ୍ୱାସଭାଜନମ୍, ଜଗନ୍ନାଥଃ ଶରଣମ୍ । ଏଠାରେ ବିଶେଷ୍ୟର ଲିଙ୍ଗ ଅନୁସାରେ ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ଲିଙ୍ଗର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ନିୟତ ଲିଙ୍ଗ ବିଶିଷ୍ଟ ।

ବିଶେଷଣ ଯଦି ବିଶେଷ୍ୟର ସମାନ ବିଭକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ ତେବେ ତାହାକୁ ସମାନାଧିକରଣ ବିଶେଷଣ ଏବଂ ଯଦି ଭିନ୍ନ ବିଭକ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ ତେବେ ତାହାକୁ ବ୍ୟଧିକରଣ ବିଶେଷଣ କହନ୍ତି । ରାମସ୍ୟ ଗୃହମ୍, ଗଙ୍ଗାୟାଃ ଜଳମ୍, ତିଳେ ତୈଳମ୍, କୁଠାରେଣ ହେଦନମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଥଳରେ ରାମ, ଗଙ୍ଗା, ତିଳ, କୁଠାର- ଏହି ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ୍ୟର ସମାନ ବିଭକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିନଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟଧିକରଣ ବିଶେଷଣ ।

ବିଶେଷଣର ବିଶେଷଣ -

ଅହମ୍ ଉଷଂ ଦୁଗ୍ଧମ୍ । ଅଧିକଂ ଶୀତଳଂ ଜଳମ୍ ।

ସର୍ବନାମର ବିଶେଷଣ -

ଅଧାର୍ଯ୍ୟକଃ ସଃ । ଧାର୍ଯ୍ୟକଃ ଦ୍ୱମ୍ ।

ଅବ୍ୟୟର ବିଶେଷଣ -

ରମଣୀୟଂ ପ୍ରାତଃ । ବହୁ ମିଥ୍ୟା ।

କ୍ରିୟାର ବିଶେଷଣ -

ମଧୁରଂ ଗାୟତି । ମୃଦୁ ହସତି ।

କ୍ରିୟା ଓ ଅବ୍ୟୟର ବିଶେଷଣ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଓ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଏ ।

ସର୍ବନାମ

ଯେଉଁ ପଦଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ୍ୟ-ବିଶେଷଣ ପ୍ରଭୃତିର ବଦଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ସେହି ସର୍ବ, ବିଶ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ୩୩ଟି ଶବ୍ଦକୁ ସର୍ବନାମ କହନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲେ- ସର୍ବ, ବିଶ୍ୱ, ଉଭ, ଉଭୟ, ଅନ୍ୟ, ଅନ୍ୟତର, ଇତର, ତ୍ୱତ, ତ୍ୱ, ନେମ, ସମ, ସିମ, ପୂର୍ବ, ପର, ଅବର, ଦକ୍ଷିଣ, ଉତ୍ତର, ଅପର, ସ୍ୱ, ଅନ୍ତର, ତ୍ୟଦ୍, ତଦ୍, ଯଦ୍, ଏତଦ୍, ଇଦମ୍, ଅଦସ୍, ଏକ, ଦ୍ୱି, ଯୁଷ୍ମଦ୍, ଅସ୍ମଦ୍, ଭବତୁ (ଭବତ) ଓ କିମ୍ । ଏତଦ୍ଭିନ୍ନ ତତର ଓ ତତମ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ସର୍ବନାମ ।

୧ । ବିଶେଷଣମାତ୍ର-ପ୍ରୟୋଗୋ ବିଶେଷ୍ୟପ୍ରତିପତ୍ତୋ ।

୨ । ବିଶେଷ୍ୟସ୍ୟ ହି ଯଲ୍ଲିଙ୍ଗଂ ବିଭକ୍ତି-ବଚନେ ଚ ଯେ- ତାନି ସର୍ବାଣି ଯୋଜ୍ୟାନି ବିଶେଷଣପଦେଷୁପି ।

ସର୍ବନାମର ବ୍ୟବହାର :

- (କ) ଈଶ୍ଵର ସର୍ବସ୍ୟ କର୍ତ୍ତା, ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ତତ୍ତ୍ଵ ରକ୍ଷକୋଽପି । ଏଠାରେ ‘ସଃ’ ଓ ‘ତସ୍ୟ’ ସର୍ବନାମଦ୍ଵୟ ଯଥାକ୍ରମେ ବିଶେଷ୍ୟ-ଈଶ୍ଵର ଓ ସର୍ବନାମ-ସର୍ବ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।
- (ଖ) ଗଙ୍ଗାୟାଃ ଜଳଂ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟକରମ୍, ଅତଃ ଜନାଃ ତସ୍ୟାଃ ଜଳେ ସ୍ନାନଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।
ଏଠାରେ ‘ତସ୍ୟାଃ’ ସର୍ବନାମ ପଦଟି ‘ଗଙ୍ଗାୟାଃ’ ବିଶେଷଣ ପଦ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ।
- (ଗ) ପ୍ରାତଃ ଶଯ୍ୟା ତ୍ୟାଜ୍ୟା, ତସ୍ମିନ୍ ଈଶ୍ଵରସ୍ମରଣମପି କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଏଠାରେ ‘ତସ୍ମିନ୍’ ଏହି ସର୍ବନାମ ‘ପ୍ରାତଃ’ ଏହି ଅବ୍ୟୟ ସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ।
- (ଘ) ‘ଅହଂ ଯଥାନିୟମଂ ରାଜ୍ୟଂ ପାଳୟିଷ୍ୟାମି’ ଏତତ୍ ଉକ୍ତା ମନ୍ତ୍ରା ଶପଥଂ କୃତବାନ୍ । ଏଠାରେ ‘ଏତତ୍’ ଏହି ସର୍ବନାମ ‘ଅହଂ.... ପାଳୟିଷ୍ୟାମି’ ଏହି ବାକ୍ୟ ବଦଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଅବ୍ୟୟ :

- ତିନିଲିଙ୍ଗ, ତିନିବଚନ ଓ ସାତ ବିଭକ୍ତିରେ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଏକାପରି ରହେ ତାହା ଅବ୍ୟୟ ପଦ ।^୧
- (କ) ଅତଃ, ତତ୍, ଇହ, ସଦା, ଅଧୁନା, ଇଦାନାମ୍, ତର୍ହି, ଯଥା, ଇଚ୍ଛମ୍, ପୁରସ୍କାତ, ପୁରଃ, ଦ୍ଵିଧା ଇତ୍ୟାଦି ଅବ୍ୟୟ ପଦ ।
- (ଖ) ଅବ୍ୟୟାଭାବ ସମାସ ଅବ୍ୟୟ ହୁଏ । ଯଥା :- ଉପକୂଳମ୍, ଯଥାଶକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ।
- (ଗ) ପ୍ର, ପରା, ଅପ, ସମ୍, ଅନ୍ତ, ଅବ, ନିର, ନିସ୍, ଦୁସ୍, ଦୁର, ବି, ନି, ଆତ୍, ଅଧ୍, ଅପି, ଅତି, ସ୍ଵ, ଉଦ୍, ଅଭି, ପ୍ରତି, ପରି, ଉପ - ଏହି ୨୨ଟି ଶବ୍ଦ କ୍ରିୟା ସଂଯୋଗରେ ଉପସର୍ଗ ବୋଲାନ୍ତି ।
ସମୟ ସମୟରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଅବ୍ୟୟ ରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ।
- (ଘ) ଛା, ଲ୍ୟପ୍ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ କୃତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଅବ୍ୟୟ ।

କେତେକ ଅବ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗ

- ଆତ୍ (ସାମା) - ଅୟଂ ପଦ୍ମଃ ଆସମୁଦ୍ରଂ (ସମୁଦ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଗଚ୍ଛତି ।
(ବ୍ୟାପ୍ତି) - ଆକାଶଂ (କାଶପତଙ୍ଗପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପି) ସର୍ବେଷାଂ ଜୀବାନାଂ ସୁଖେଚ୍ଛା ଅସ୍ତି ।
- ହ୍ୟଃ (ଗତକାଳି) - ହ୍ୟଃ ସଭା ଅଭବତ୍ ।
- ବା (ବିକଳେ) - ଛାତ୍ରଃ ପଠତି ବା ?
- ଶ୍ଵଃ (ଆସନ୍ତାକାଳି) - ଶ୍ଵଃ ସୋମବାସରଃ ।
- ଅଦ୍ୟ (ଆଜି) - ଅଦ୍ୟ ରବିବାସରଃ ।
- ପରଶ୍ଵଃ (ଆସନ୍ତା ପରଦିନ) - ପରଶ୍ଵଃ ମଙ୍ଗଳବାସରଃ ।
- ନୂନମ୍ (ନିଶ୍ଚୟ) - ଅହଂ ନୂନଂ ଗମିଷ୍ୟାମି ।
- ଜାତୁ (କଦାଚିତ୍) - ନ ଜାତୁ ଦୁଃଖଂ ଗଣନୀୟମ୍ ।
- ସୁଷୁ (ଭଲ ଭାବରେ) - ଅୟଂ ବାଳକଃ ସୁଷୁ ପଠତି ।

୧ । ସଦୃଶଂ ତ୍ରିଷୁ ଲିଙ୍ଗେଷୁ ସର୍ବାସୁ ଚ ବିଭକ୍ତିଷୁ ।
ବଚନେଷୁ ଚ ସର୍ବେଷୁ ଯନ୍ତ୍ରବ୍ୟତି ତଦବ୍ୟୟମ୍ ॥

ଇବ (ପରି) - ରାମଃ ଇବ ରାଜା ନାସ୍ତି ।
 ଏବ (ନିଶ୍ଚୟ, ହିଁ) - ସତ୍ୟମ୍ ଏବ ଜୟତେ ।
 ପ୍ରାୟଃ (ପ୍ରାୟ) - ପ୍ରାୟଃ ଜନାଃ ସ୍ୱାର୍ଥପରାଃ ।
 ପୁରା (ପୂର୍ବେ) - ପୁରା ଖାରବେଳଃ ଉକ୍ତଲେ ରାଜା ଆସାତ୍ ।
 ବହିଃ (ବାହାରେ) - ଗୃହାଦ୍ ବହିଃ ଶିଶୁଃ ଖେଳତି ।
 ଅନ୍ତଃ (ମଧ୍ୟରେ) - ସମୁଦ୍ରସ୍ୟ ଅନ୍ତଃ ରତ୍ନାନି ସନ୍ତି ।
 ରତେ (ବିନା) - ପରିଶ୍ରମାତ୍ ରତେ ବିଦ୍ୟା ନ ଭବତି ।

ସହ

ସମମ୍

ସାକମ୍

ସାର୍ଦ୍ଧମ୍

(ସହିତ) କ୍ଷୀରେଣ ସହ / ସମମ୍ / ସାକମ୍ / ସାର୍ଦ୍ଧଂ ଲବଣଂ ନ ଭକ୍ଷୟେତ୍ ।

ଦିଷ୍ୟା (ସୌଭାଗ୍ୟବଶତଃ) - ଦିଷ୍ୟା ସଃ ବିପଦଃ ମୁକ୍ତଃ ।
 ବୃଥା - (ଅକାରଣରେ) - ବୃଥା କାଳକ୍ଷେପଃ ନ କରଣୀୟଃ ।
 ଆରାତ୍ (ଦୂର ବା ନିକଟ) - ଗ୍ରାମାତ୍ ଆରାତ୍ ନଦୀ ପ୍ରବହତି ।
 ମନାକ୍ (ଅନ୍ଧ) - ମନାକ୍ କଷ୍ଟଂ କରୋତୁ ।
 ଅପି (ମଧ୍ୟ) - ତ୍ୱମ୍ ଅପି ପଠିଷ୍ୟସି ।
 ମୃଷା (ମିଥ୍ୟା) - କଥଂ ମୃଷା ବଦସି ?
 ମିଥ୍ୟା (ମିଥ୍ୟା) - ମିଥ୍ୟା ମା କଥୟ ।
 ଅଳମ୍ (ନିଷେଧ) - ଅଳଂ ବିଳମ୍ବେନ ।

(ସମର୍ଥ) - ଈଶ୍ୱରକଥା ପାପାନାଂ ନାଶାୟ ଅଳମ୍ ।

(ଭୂଷଣ) - ଅତିଥଃ ଆସନମ୍ ଅଳଙ୍କରୋତି ।

ତିରସ୍ (ନିନ୍ଦାକରିବା) - ନ କମପି ତିରସ୍କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ।

ଶଶ୍ୱତ୍ (ସର୍ବଦା) - ଆତ୍ମା ଶଶ୍ୱତ୍ ତିଷ୍ଠତି ।

(ପୁନଃ ପୁନଃ) - ବିଦ୍ୟା ଶଶ୍ୱତ୍ ଅଭ୍ୟସନାୟା ।

ସକୃତ୍ (ଥରେ) - ସକୃତ୍ ଗୀତାଂ ପଠେତ୍ ।

ଦିବା (ଦିନ) - ଦିବା ଶୟନମ୍ ଅନୁଚିତମ୍ ।

ନକ୍ରମ୍ (ରାତ୍ରି) - ନକ୍ରଂ ନକ୍ଷତ୍ରାଣି ପଶ୍ୟ ।

ସମୟା -

(ନିକଟରେ) - ଭୁବନେଶ୍ୱରଂ ସମୟା / ନିକଷା ଖଣ୍ଡଗିରିଃ ଅସ୍ତି ।

ନିକଷା -

ଅନ୍ତରା (ମଧ୍ୟରେ) - ହିମାଳୟଂ ବିନ୍ଧ୍ୟଂ ଚ ଅନ୍ତରା ଆର୍ଯ୍ୟାବର୍ତ୍ତଃ ବର୍ତ୍ତତେ ।

ଅଭିତଃ (ସମୀପ) - କୋଶାର୍କମନ୍ଦିରମ୍ ଅଭିତଃ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ଅସ୍ତି ।

ଉଭୟତଃ (ଦୁଇପାଖରେ) - ଗ୍ରାମମ୍ ଉଭୟତଃ ପର୍ବତାଃ ସନ୍ତି ।

ଏକ୍ଷମଃ (ଏହିବର୍ଷ) - ଏକ୍ଷମଃ ଅହଂ ନବମବର୍ଷେ ପଠାମି ।

ପରୁତ୍ (ପୂର୍ବବର୍ଷ) - ପରୁତ୍ ଶସ୍ୟହାନିଃ ଅଭବତ୍ ।

ପରାରି (ପୂର୍ବତର ବର୍ଷ) - ପରାରି ବନ୍ୟା ଅଭବତ୍ ।

ଅନ୍ତରେଣ (ବିନା) - ଦୁଃଖମ୍ ଅନ୍ତରେଣ ସୁଖଂ ନାସ୍ତି ।

କଦା (କେତେବେଳେ) - ପିତା କଦା ଆଗଚ୍ଛତି ?

ତଦା (ସେତେବେଳେ) - ତଦା ସାୟମ୍ ଆସାତ୍ ।

କେତେକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅବ୍ୟୟ

ଚ, ହେ, ଭୋଃ, ତୁ, ମା, ନ, ନୋ, ନଞ୍ଜ, ସ୍ତୁ (ଅତୀତ ଓ ପାଦପୂରଣ), ହି (ହେତୁ, ଅବଧାରଣ), କିମ୍ (ବିକଳ୍ପ), ଚିତ୍, ଚନ, ଚେତ୍, ପ୍ରାକ୍, ଯତ୍, ତତ୍, ଧ୍ୱକ୍, ପ୍ରାତଃ, ପୁନଃ, ଉଚ୍ଚୈଃ, ନୀଚୈଃ, ଶନୈଃ, ନାମ (ପ୍ରକାଶ୍ୟ), ପୃଥକ୍, ସାୟମ୍, ଚିରମ୍, ବହିଃ, ବିନା, ନାନା, ସ୍ୱସ୍ତି, ସ୍ୱାହା, ବଷଟ୍, ମିଥଃ (ପରସ୍ପର, ଗୋପନରେ), ପୁରା, ଉତ (ଅଥବା), ପ୍ରାୟଃ, ନମଃ, ପୁରଃ, ଯାବତ୍, ତାବତ୍, ଖଲୁ (ନିଷେଧ, ନିଶ୍ଚୟ, ବାକ୍ୟାଳଂକାର), ଅଥ, ଅହୋ, ଇବ, ଏବ, ନତୁ, ବତ (ଖେଦ, ଅନୁକମ୍ପା, ସନ୍ତୋଷ, ବିସ୍ମୟ), ଇତି, ସଦ୍ୟଃ, ନହି, ଯଦ୍, ଏବ, ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍, କିମ୍, ଭୂୟଃ, ଯଦି, ସାୟମ୍, କିଳ (ପ୍ରସିଦ୍ଧି), ସାକ୍ଷାତ୍, ସହସା, ସପଦି, ସମ୍ପ୍ରତି, ସାମ୍ପ୍ରତମ୍ (ବର୍ତ୍ତମାନ, ଯୁକ୍ତ), ଯୁଗପତ୍ (ଏକା ସମୟରେ) ମୁହୁଃ (ବାରମ୍ବାର) ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସ୍ୱୟମ୍ଭୂତପଦାନାଂ ସମ୍ୟକ୍ ସଂଯୋଜନଂ ବିଧେୟମ୍ ।

‘କ’	‘ଖ’
ମଧୁମୟଃ	ଜଳମ୍
ପୀତାମ୍ବରଃ	ଫଳମ୍
ସୁପକ୍ୱମ୍	ବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍
ସୁଶୀତଳମ୍	ସରସ୍ୱତୀ
ଶୁକ୍ଳାମ୍ବରା	ବିଷ୍ଣୁଃ
ରୁଚିକରମ୍	ବସୁମ୍
ଶୁଭ୍ରମ୍	ବସନ୍ତଃ

୨। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତ ଯଥାର୍ଥ ପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

_____ ବାଳକଃ । (ବିନୀତମ୍, ବିନୀତଃ)

ଭବାନ୍ _____ । (ପ୍ରମାଣଃ, ପ୍ରମାଣମ୍)

ଗୁଣାଃ _____ । (ପୂଜାସ୍ଥାନାନି, ପୂଜାସ୍ଥାନମ୍)

ବଳଭଦ୍ରଃ _____ । (ନୀଳାମ୍ବରମ୍, ନୀଳାମ୍ବରଃ)

୩। ଉଚିତୈଃ ବିଶେଷଣୈଃ ବିଶେଷ୍ୟୈର୍ବା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

ମଧୁରାଣି _____ ଶୁଦ୍ଧା _____ ଆନନ୍ଦିତଃ । ଇୟଂ ନଦୀ _____ । _____ ଜନଃ
ଆଦରଣୀୟଃ । ଧୂର୍ତ୍ତଃ _____ ସର୍ବାନ୍ ପ୍ରତାରୟତି । ବ୍ୟାଘ୍ରଃ _____ ପଶୁଃ ।

(ବାଳକଃ, ଉତ୍ତମଃ, ବଚନାନି, ବକ୍ରା, ନରଃ, ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ)

୪। ବିଶେଷଣସ୍ୟ ଭେଦାନ୍ ଦର୍ଶୟତ ।

୫। ସର୍ବନାମଶବ୍ଦାଃ କେଷାଂ ବିନିମୟେ ବ୍ୟବହୃତାଃ ଭବନ୍ତି ?

୬। ଅବ୍ୟୟସ୍ୟ ସଂଜ୍ଞାଂ ଲିଖତ ।

୭। ଅଧୋଲିଖିତାନି ପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

ନ, ପୁରା, ପ୍ରାତଃ, ଚ, ଅପି, ବହିଃ, ପ୍ରାୟଃ, ଇବ, ଏବ ।

ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଓ ପୁରୁଷ ପ୍ରକରଣ



୧ । ଲିଙ୍ଗ

(କ) ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ସାଧାରଣତଃ ପୁରୁଷକୁ ବୁଝାଏ ବା ପୁରୁଷବାଚକ ତାହା ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ଯଥା- ବାଳକ । ଯାହା ସ୍ତ୍ରୀକୁ ବୁଝାଏ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ବାଚକ ତାହା ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ଯଥା- ବାଳିକା ଏବଂ ଯାହା ଉଭୟ ସ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ପୁରୁଷକୁ ନ ବୁଝାଏ ତାହା କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ବା ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ । ଯଥା- ଫଳମ୍ । କିନ୍ତୁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା :- ନଦ୍ୟାଃ ତଟଃ, ନଦ୍ୟାଃ ତଟୀ, ନଦ୍ୟାଃ ତଟମ୍ । ଏଠାରେ ନଦୀ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ନ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ତଟ ଶବ୍ଦ ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ନ ବୁଝାଇଲେ ମଧ୍ୟ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ହୋଇଅଛି ।

(ଖ) (i) କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦ ତ୍ରିଲିଙ୍ଗ, ଯଥା :- ତଟ, ପାତ୍ର ଇତ୍ୟାଦି ।

(ii) କେତେକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱିଲିଙ୍ଗ, ଯଥା :- ସୁତ୍ର - ସୁତ୍ରଃ, ସୁତ୍ରମ୍ । ଛତ୍ର - ଛତ୍ରଃ, ଛତ୍ରମ୍ । ରେଣୁ - ରେଣୁଃ (ପୁଂ), ରେଣୁଃ (ସ୍ତ୍ରୀ) ।

(iii) କେତେକ ଶବ୍ଦ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲିଙ୍ଗ, ଯଥା- ନର, ଦେବ, ବୃକ୍ଷ, ତ୍ୟାଗ, କର, ଦେହ, ଗିରି, ଶମ୍ଭୁ, ପିତୃ ପ୍ରଭୃତି ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

ବିଦ୍ୟା, ମତି, ସ୍ତ୍ରୀ, ଶ୍ରୀ, ନାରୀ, ମାତୃ, ବିଂଶତି, ତ୍ରିଂଶତ, ସମ୍ପଦ, ବିପଦ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ ଫଳ, ଜ୍ଞାନ, ମୁଖ, ନୟନ, ମାଂସ, ଜଳ, ବାରି, ଶତ, ସହସ୍ର ପ୍ରଭୃତି କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ ।

ଅର୍ଥଭେଦରେ ଲିଙ୍ଗଭେଦର କେତେକ ଉଦାହରଣ

ମିତ୍ର - ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ଯଥା - ମିତ୍ରଃ ଆକାଶେ ଉଦେତି ।

ବନ୍ଧୁ ଅର୍ଥରେ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ, ଯଥା - ରାମଃ ମମ ମିତ୍ରମ୍ ।

ଗୌ - ଗାଈ ଅର୍ଥରେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, ବଳଦ ଅର୍ଥରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

ମଧୁ - ମଧୁ ଅର୍ଥରେ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ; ବସନ୍ତ, ଚୈତ୍ରମାସ ମଧୁଦୈତ୍ୟ ଓ ମହୁଲ ବୃକ୍ଷ ଅର୍ଥରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

କେତେକ ଏକାର୍ଥକ ବିଭିନ୍ନ ଲିଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦ

ଶରୀର ଅର୍ଥରେ - କାୟ (ପୁଂ), ତନୁ (ସ୍ତ୍ରୀ), ଶରୀର (କ୍ଲ)

ଧୂଳି ଅର୍ଥରେ - ରଜସ୍ୱ (କ୍ଲ), ଧୂଳି (ସ୍ତ୍ରୀ), ପାଂଶୁ (ପୁଂ)

ପତ୍ନୀ ଅର୍ଥରେ - ପତ୍ନୀ, ଜାୟା, ଭାର୍ଯ୍ୟା (ସ୍ତ୍ରୀ), କଳତ୍ର (କ୍ଲ), ଦାର (ପୁଂ) ।

ଦେବତା ଅର୍ଥରେ - ଦେବ (ପୁଂ), ଦେବତା (ସ୍ତ୍ରୀ), ଦୈବତ (କ୍ଲ) ।

ଯିବା ଅର୍ଥରେ - ଗମନ (କ୍ଲ), ଗତି (ସ୍ତ୍ରୀ) ।

୨ । ବଚନ

ଏକବଚନ, ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ଭେଦରେ ବଚନ ତ୍ରିଧା । ଏକତ୍ୱ ସଂଖ୍ୟା ବୁଝାଇଲେ ଏକବଚନ ହୁଏ, ଯଥା :-ବାଳକଃ (ବାଳକ + ସ୍ତ୍ର) ପଠତି (ପଠ୍ + ତିପ୍ → ତି) । ଏଠାରେ ସ୍ତ୍ର ଓ ତିପ୍ (ତି) ଏକବଚନ । ଦ୍ୱିତ୍ୱ

ସଂଖ୍ୟା ବୁଝାଇଲେ ଦ୍ଵିବଚନ ହୁଏ, ଯଥା :- ବାଳକୌ (ବାଳକ + ଔ) ପଠତଃ (ପଠ୍ + ତସ୍ → ତଃ) । ଏଠାରେ ଔ ଏବଂ ତସ୍ ଦ୍ଵିବଚନ । ବହୁଦ୍ଵ ସଂଖ୍ୟା ବୁଝାଇଲେ ବହୁବଚନ ହୁଏ । ଯଥା :- ବାଳକଃ (ବାଳକ + ଜସ୍ → ଅସ୍) ପଠନ୍ତି (ପଠ୍ + ଅନ୍ତି) । ଏଠାରେ ଜସ୍ ଓ ଅନ୍ତି ବହୁବଚନ ।

- (କ) ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଅର୍ଥରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ବହୁବଚନର ବ୍ୟବହାର ହୁଏ । ଯଥା :- ଶ୍ରୀହର୍ଷ ମିଶ୍ରଶର୍ମାଣଃ ଏବମ୍ ଉଚ୍ଚବନ୍ଧଃ । ଆଗଚ୍ଛୁ ମହାଭାଗଃ । ଭବନ୍ତଃ ବଦନ୍ତୁ ।
- (ଖ) ପ୍ରଦେଶ ବାଚକ ଶବ୍ଦରୁ ବହୁବଚନ ହୁଏ । ଯଥା :- ଉତ୍କଳେଷୁ, ବଙ୍ଗେଷୁ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ତା ସହିତ ଦେଶ, ପ୍ରଦେଶ, ଜନପଦ ଇତ୍ୟାଦିର ସମାସ ହୋଇଥିଲେ ବହୁବଚନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା :- ଉତ୍କଳପ୍ରଦେଶେ, ବିହାରଜନପଦେ ଇତ୍ୟାଦି ।
- (ଗ) ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦରୁ ଏକଦ୍ଵ ଓ ଦ୍ଵିଦ୍ଵ ଅର୍ଥରେ ବିକଳରେ ବହୁବଚନ ହୁଏ ।
ମୁଁ କହୁଛି - ଅହଂ ବଦାମି । ବୟଂ ବଦାମଃ ।
ଆମେ ଦୁହେଁ କହୁଅଛୁ - ଆବାଂ ବଦାବଃ । ବୟଂ ବଦାମଃ ।
ବିଶେଷଣଯୁକ୍ତ ହେଲେ ବହୁବଚନ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା :- ପଣ୍ଡିତୋଽହଂ ବଦାମି ।
- (ଘ) ସମୂହ ଅର୍ଥରେ ଗଣ, ସଂଘ, ସମାଜ, ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ବହୁବ୍ୟକ୍ତିର ବୋଧକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏକବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା :- କୃଷକଗଣସ୍ୟ କଲ୍ୟାଣାୟ ସର୍ବକାରଃ ଯତନ୍ତେ । କିନ୍ତୁ ଦୁଇଟି ସମୂହ ବା ବହୁତ ସମୂହ ଅର୍ଥରେ ଦ୍ଵିବଚନ ଓ ବହୁବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା :- ନରାଣାଂ ନାରୀଣାଂ ଚ ସମୂହୌ, ଦରିଦ୍ରାଣାଂ ରୋଗିଣାଂ ଭିକ୍ଷୁଣାଂ ଚ ଗଣଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଗ) ପୁରୁଷ

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ତିନୋଟି ପୁରୁଷର ପ୍ରଚଳନ ଅଛି । ଯଥା :- ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ, ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷ ଓ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ । ତିତ୍ତ ପଦ ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷାନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଥିଲେ, ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଓ ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦ ସେହି ତିତ୍ତ ବା କ୍ରିୟାପଦର କର୍ତ୍ତା ହୋଇଥାନ୍ତି । ମଧ୍ୟମ ପୁରୁଷାନ୍ତର୍ଗତ କ୍ରିୟାପଦର କର୍ତ୍ତା ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଏବଂ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷାନ୍ତର୍ଗତ କ୍ରିୟାପଦର କର୍ତ୍ତା ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ ହୋଇଥାଏ । ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତା ଏବଂ କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷଗତ ଓ ବଚନଗତ ସାଦୃଶ୍ୟ ରହେ ।

ଅଭ୍ୟାସ

ପଦାନାଂ ଲିଙ୍ଗାନି ନିରୂପୟତ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଃ (),	ସୂର୍ଯ୍ୟଃ (),	ସରସ୍ଵତୀ ()
ପୁଷ୍ପକମ୍ (),	ପତ୍ରାଣି (),	ବଚନମ୍ ()
ଭବାନ୍ (),	ଭବତୀ (),	ଆପଃ ()
ତନ୍ତୁଃ (),	ଦେବତା (),	ଦାରାଃ ()



ଶବ୍ଦ ବିଧି



ଉପକ୍ରମ : ପୁଷ୍ପାଣି, ବାଳକାନ, ବିକୀର୍ଣ୍ଣ, ନରାଣାମ, ବାଳାନାମ, ଉପଯୁକ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ପରିଶୀଳନ କରାଯାଉ ।
ଏଠାରେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ‘ନ’କାର ଶୁଣାଯାଏ ଏବଂ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶ’କାର ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଅତଏବ କେଉଁଠାରେ ‘ଶ’କାର ରହିବ ଏହା ଜାଣିବା ପାଇଁ ଏଠାରେ ଅଭ୍ୟାସ ସହ ବିବରଣ ଦିଆଯାଉଅଛି ।

ଏକପଦ / ସଂଯୁକ୍ତପଦ

ଶବ୍ଦ ଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବରୁ ଏକପଦ ଓ ସଂଯୁକ୍ତପଦ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଭେଦ ଜାଣିବା ଉଚିତ । ଏକପଦର ଅର୍ଥ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପ ଯଥା- ରାମେଶ, ଅକୈଶ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସଂଯୁକ୍ତ ପଦର ଅର୍ଥ ସହି, ସମାସ ଦ୍ୱାରା ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାପଦ ଯଥା- ପ୍ରୟୋଗେଶ (ପ୍ର + ଯୋଗେନ) । ଏଠାରେ ପ୍ର ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପଦ । ଯେଉଁଠାରେ ଉପସର୍ଗ କିମ୍ବା ଅବ୍ୟୟ ପୂର୍ବପଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ତାହା ମଧ୍ୟ ପଦ ଅଟେ ।

ଅଭ୍ୟାସ

ତଳେ ଦିଆଯାଇଥିବା ପଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକପଦ ଗୁଡ଼ିକୁ ‘✓’ ଚିହ୍ନଦ୍ୱାରା ଏବଂ ସଂଯୁକ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ‘x’ ଚିହ୍ନ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନାଅ ।

ଯଥା :-

- (କ) ନରେଶ (✓) ଏକପଦ
(ଖ) ରାମନାମ (x) ସଂଯୁକ୍ତପଦ
(ଗ) ରାମାୟଣମ୍ (x) ସଂଯୁକ୍ତପଦ

ସେହିପରି - କ’ଣ ହେବ ଲେଖ -

- | | | | |
|-------------------|-----|---------------|-----|
| (କ) ନାରୀଣାମ୍ | () | (ଚ) ପୁଷ୍ପାଣି | () |
| (ଖ) ରାଗେଶ | () | (ଛ) ପ୍ରୟାଣମ୍ | () |
| (ଗ) ଗୁରୁଣା | () | (ଜ) ଉଦାହରଣାନି | () |
| (ଘ) କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମେଶ | () | (ଝ) ପ୍ରୟୋଗେଶ | () |
| (ଡ) ହରିଣା | () | (ଞ) କାଳକ୍ରମେଶ | () |

ଅଭ୍ୟାସ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ସଂଯୁକ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ପ୍ରଦର୍ଶନ କର ।

ଯଥା :-

ପ୍ରଶାମଃ = ପ୍ର + ନାମଃ
ଗୁରୁନାମ = ଗୁରୁ + ନାମ

ସେହିପରି କ’ଣ ହେବ ଲେଖ -

- | | |
|------------------------|---------------------------|
| (କ) ଶୂର୍ପଣଖା = | (ଚ) ପରିପୋଷଣମ୍ = |
| (ଖ) ପ୍ରଣିଧାନମ୍ = | (ଛ) ମୃଷାବଚନମ୍ = |
| (ଗ) ନମସ୍କାରେଶ = | (ଜ) ପୁରାନଗରୀ = |
| (ଘ) ରାମାୟଣମ୍ = | (ଝ) ବିଷଣ୍ଣବଦନଃ = |
| (ଡ) ମୃଗନୟନା = | (ଞ) ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନମ୍ = |

ଅଖଣ୍ଡ ପଦେ ନୋ ଶଃ

(ଏକ ପଦରେ ନ' ସ୍ଥାନରେ ଶ' ହେବ)

ର / ର୍ / ଷ୍ ନ = ଶଃ

ର'କାର, ର'କାର ବା ଷ'କାର ପରେ ଅବ୍ୟବହିତ ନକାରର ଶକାର ହୁଏ ।

ଯଥା :- ପିତୃ + ନାମ୍ = ପିତୃଶାମ୍

ନର + ନାମ୍ = ନରାଶାମ୍

ଅଭ୍ୟାସଃ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦମାନଙ୍କରେ ଥିବା ର / ର୍ / ଷ୍ କୁ କୋଠରୀ ମଧ୍ୟରେ ଲେଖ ।

ଯଥା :- କୀର୍ଣ୍ଣ (ର)

ସେହିପରି - କ'ଣ ହେବ ଲେଖ ।

ତୃଷ୍ଣା =	()	ବର୍ଣ୍ଣନାମ୍ =	()
କର୍ଣ୍ଣ =	()	ମୃଗେଶ =	()
ଶିକ୍ଷକେଶ =	()	ତିସୃଶାମ୍ =	()
ମାତୃଶାମ୍ =	()	ଅର୍ଣ୍ଣବଃ =	()
ଭ୍ରାତୃଶାମ୍ =	()	ପିତୃଶାମ୍ =	()

ବ୍ୟବଧାନେ ସତ୍ୟପି ନୋ ଶଃ

(ବ୍ୟବଧାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନ'ର ଶ' ହେବ)

ର / ର୍ / ଷ୍

ଅର୍ = (ସ୍ଵରାଃ + ହ୍ରସ୍ଵ) ଅ, ଆ, ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଏ, ଐ, ଓ, ଔ, ହ, ଯ, ବ, ଅନୁସ୍ଵାର
କ୍ଷ = କ ବର୍ଗ = କ, ଖ, ଗ, ଘ, ଙ
ପ୍ଠ = ପ ବର୍ଗ = ପ, ଫ, ବ, ଭ, ମ

ନ = ଶ

ର- ନ ମଧ୍ୟରେ, ର - ନ ମଧ୍ୟରେ, କିମ୍ବା ଷ - ନ ମଧ୍ୟରେ ଯଦି ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ, ହ୍ରସ୍ଵ ଅର୍ କ ବର୍ଗ କିମ୍ବା ପ ବର୍ଗ ବ୍ୟବଧାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନ' ସ୍ଥାନରେ ଶ ହୁଏ ।

ଯଥା - ରାମେଶ = ର + ଆମ୍ + ଏ + ନ୍ + ଅ = ଶ)

ମୃଗେଶ = ମ୍ + ର + ଗ୍ + ଏ + ନ୍ + ଅ = ଶ)

ପାରାୟଣମ୍ = (ପ୍ + ଆ + ର + ଆ + ଯ୍ + ଅ + ନ୍ + ଅ + ମ୍ = ଶମ୍)

ବର୍ତ୍ତେଶ = (ବ୍ + ଅ + ର + ଗ୍ + ଏ + ନ୍ + ଅ = ଶ)

ଅଭ୍ୟାସଃ

ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ସିଦ୍ଧ ରୂପମାନଙ୍କରେ ନିମିତ୍ତ (ର, ର୍, ଷ୍) ଏବଂ ଶ କାରର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖ । (ଯଦି ଉଦାହରଣ ପଦରେ 'ର, ର୍, ଷ୍' ଦୁଇ କିମ୍ବା ତିନୋଟି ସ୍ଥାନରେ ଦେଖାଯାଏ ତେବେ ଅକ୍ତିମ ରକାର, ର୍ କାର ଏବଂ ଷ୍ କାର ଶବ୍ଦର ନିମିତ୍ତ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣୀୟ ଯଥା- 'ଅନ୍ତରିକ୍ଷେଶ' ଏଠାରେ ଶବ୍ଦର ନିମିତ୍ତ କାର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଅକ୍ତିମ ଷ୍ କାର ।)

ଯଥା :- ନାରାୟଣ = (ର + ଆ + ଯ୍ + ଅ)

ସେହିପରି - ଲେଖ

ତକ୍ଷକେଶ =

ବୃକ୍ଷେଶ =

ମଧୁରେଶ =

ଆଚାର୍ଯ୍ୟେଶ =

ଶ୍ରବଣମ୍ =

ପରିଭ୍ରମଣମ୍ =

ଭିକ୍ଷୁକାଶାମ୍ =

କାର୍ଯ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃଶାମ୍ =

ନିଷ୍ପମଣମ୍ =

ସଂଜ୍ଞାୟାଂ ନୋଶଃ = (ସମସ୍ତ ପଦେ)

ପୂର୍ବପଦରେ ଥିବା ନିମିତ୍ତ ପରେ ଉତ୍ତରପଦରେ ଥିବା ନ'ର ଶକାର ହୁଏ ।

ଯଥା- ରାମ + ଅୟନମ୍ = ରାମାୟଣମ୍

ଶୂର୍ପ + ନଖା = ଶୂର୍ପଣଖା

ଅଭ୍ୟାସ

୧ । ତଳେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ଉଦାହରଣମାନଙ୍କରେ ନିମିତ୍ତ ଓ ନ'କାର ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ବ୍ୟବଧାନକ ବର୍ଣ୍ଣ (ସହାୟକ ବା ମିତ୍ରବର୍ଣ୍ଣ) ଗୁଡ଼ିକୁ ବନ୍ଧନୀ ମଧ୍ୟରେ ଲେଖ ।

ଯଥା - ନରାଣାମ୍ = ନ୍ + ଅ + ର୍ + ଆ + ନ୍ + ଆ + ମ୍

ସେହିପରି -

କ୍ଷତ୍ରିୟାଣାମ୍ = () ଛାତ୍ରାଣାମ୍ = ()

ଭାଷଣାମ୍ = () ସର୍ପେଣ = ()

ବ୍ରହ୍ମଣଃ = () ମୂଷକାଣାମ୍ = ()

ମୟୂରେଣ = () ଭ୍ରମେଣ = ()

ବାନରେଣ = () ବୃକ୍ଷାଣାମ୍ = ()

୨ । ତଳେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ପଦମାନଙ୍କରେ ଶବ୍ଦବିଧିର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକୁ କୋଠରୀ ମଧ୍ୟରେ ଲେଖ ।

ଯଥା - ଦୃଢ଼ାନି = (ଢ) ଢ କାର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ବର୍ଣ୍ଣ ।

ସେହିପରି -

ମର୍ଦ୍ଦନମ୍ = () ରାଜକୀୟାନି = ()

ମର୍ଦ୍ଦଚେନ = () ମୃଗକୁଳାନି = ()

ଦର୍ଶନାନି = () ପିତୃଦେବାନାମ୍ = ()

ଗୃହସ୍ଥେନ = () ମରୀଚେନ = ()

ଔଷଧାନି = () ଅର୍ଦ୍ଧକେନ = ()

ଶବ୍ଦ ନିଷେଧ

୧ । (ପଦାନ୍ତରେ ଥିବା 'ନ୍' କାରର ଶ ହୁଏ ନାହିଁ ।)

ଯଥା- ରାମାନ, ହରାନ, ତ୍ରୀନ, ନରାନ,

୨ । ନିମିତ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ପୃଥକ୍ ପଦରେ ନ ଥିଲେ ଶ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା- ପରିଭବନମ୍, ପରିଗମନମ୍, ପ୍ରନଷ୍ଟଃ, ପରିନିନ୍ଦନମ୍, ହରିନାମ, ଆଚାର୍ଯ୍ୟାନା

ଅଭ୍ୟାସ

ଶୁଦ୍ଧରୂପକୁ ✓ ଚିହ୍ନ ଦ୍ଵାରା ଏବଂ ଅଶୁଦ୍ଧ ରୂପକୁ ✗ ଚିହ୍ନ ଦ୍ଵାରା ଚିହ୍ନାଅ ।

ଯଥା - ଏତାଦୃଶେଣ = (✗) ଶକାର ବ୍ୟବଧାନ ଥିବାରୁ ।

ସେହିପରି -

ରାମଚନ୍ଦ୍ରେନ = () ସର୍ବାଙ୍ଗୀଣଃ = ()

ସନ୍ତୋଷେନ = () ଅପରାହ୍ଣଃ = ()

ମହାରାଜେଣ = () ପୂର୍ବାହ୍ନଃ = ()

ପରିଶ୍ରମେଣ = () ଶିବରାମେଣ = ()

ବାଣପ୍ରୟୋଗେଣ = ()



(ସ → ଷ)

ଅ, ଆ ଭିନ୍ନ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ, କ, ଡ, ଏବଂ ର ରୁ ପର ପ୍ରତ୍ୟୟରେ ଥିବା ସଂକାରର ଷଂକାର ହୁଏ । ଉକ୍ତ ସଂକାରର ପୂର୍ବରେ (ନ ସ୍ଥାନରେ ହୋଇଥିବା) ଅନୁସାର, ବିସର୍ଗ କିମ୍ବା ଷ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଷକାର ହୁଏ ।

ଯଥା :- ହରି + ସୁ = ହରିଷୁ । ସାଧୁ + ସୁ = ସାଧୁଷୁ । ପିତୃ + ସୁ = ପିତୃଷୁ । ରାମେ + ସୁ = ରାମେଷୁ । ଗୋ + ସୁ = ଗୋଷୁ । ନୌ + ସୁ = ନୌଷୁ । ବାକ୍ + ସୁ = ବାକ୍ଷୁ । ପ୍ରାଢ଼ + ସୁ = ପ୍ରାଢ଼ଷୁ । ବାର୍ + ସୁ = ବାର୍ଷୁ । ମୁମୁରୁ + ସୁ = ମୁମୁରୁଷୁ । ଚିକାର + ସା = ଚିକାର୍ଷା । ସର୍ପୀ + ସି = ସର୍ପୀଷି । ହବୀ + ସି = ହବୀଷି । ସର୍ପିଷ + ସୁ = ସର୍ପିଷୁ ।

କିନ୍ତୁ - ଲତା + ସୁ = ଲତାସୁ । ଗଢ଼ତ୍ + ସୁ = ଗଢ଼ତ୍ସୁ । ରାଜନ୍ + ସୁ = ରାଜସୁ । ବିଦ୍ୟା + ସୁ = ବିଦ୍ୟାସୁ ।

ପଦାନ୍ତ ସ୍ ର ଷ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା :- ଅଗ୍ନିସ୍ + ତତ୍ = ଅଗ୍ନିଷ୍ଠତ୍ । ପ୍ରତ୍ୟୟସ୍ତ ଦନ୍ତ୍ୟ ସ କାରର ଷକାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା :- ଅଗ୍ନିସାତ୍, ନଦୀସାତ୍ ।

ମାତ୍ର - ବିଷମ, ସୁଷମ, ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

ସମାଚୀନଂ 'ଷଡ଼ଂ' 'ଶଡ଼ଂ' ଚ ବିଧାୟ ସଂଶୋଧୟତ ।

ବିଦ୍ୟାର୍ଥିଣାଂ ବିଦ୍ୟାସୁ ଅନୁରାଗଃ ଅସ୍ତି । ବୃକ୍ଷାନାଂ ଅଗ୍ରେସୁ ପତ୍ରାନ୍ତି ନ ସନ୍ତି । ଗ୍ରୀଷ୍ମର୍ତ୍ତୌ ସରସୁ ଜଳମ୍ ଅଳ୍ପଂ ତିଷ୍ଠତି । ସଦାଚରଣେଣ ଛାତ୍ରାଃ ପୁରସ୍କାରଂ ପ୍ରାପ୍ସ୍ୟନ୍ତି । ସୂର୍ଯ୍ୟଶ୍ଚା ରାବଣସ୍ୟ ଭଗିନୀ ଆସୀତ୍ । ଧାର୍ମିକାନାଂ ସତ୍ତ୍ଵା ଅଭବତ୍ । ପରୋପକାରଃ ମନୁଷ୍ୟାନାଂ ଧର୍ମଃ ।



ସନ୍ଧି ପ୍ରକରଣମ୍

ସନ୍ଧିହିତ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ଵୟର ଶୀଘ୍ରତମ ଉଚ୍ଚାରଣ ହେତୁ ଉକ୍ତ ଦୁଇବର୍ଣ୍ଣର ବା ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ ସନ୍ଧି କହନ୍ତି ।

ସନ୍ଧିରେକପଦେ ନିତ୍ୟୋ ନିତ୍ୟୋ ଧାତୁପସର୍ଗଯୋଃ ।

ସମାସେଽପି ଚ ନିତ୍ୟଃ ସ୍ୟାତ୍ ସ ଚାନ୍ୟତ୍ର ବିବକ୍ଷୟା ।।

- ୧ । ଏକପଦେ (ଅଖଣ୍ଡପଦେ, ଧାତୁପ୍ରତ୍ୟୟଯୋଗେ) - ଚେ + ଅ = ଚୟ, ଜେ + ଅ = ଜୟ, ନେ + ଅ = ନୟ, ଭୋ + ଅ = ଭବ ।
- ୨ । ଧାତୁପସର୍ଗଯୋଃ - ଅଭି + ଅସ୍ୟତି = ଅଭ୍ୟସ୍ୟତି । ପ୍ର + ଅନମତ୍ = ପ୍ରାଣମତ୍ । ଉପ + ଅହରତ୍ = ଉପାହରତ୍ ।
- ୩ । ସମାସେ - ଗଣ + ଈଶଃ = ଗଣେଶଃ । ଜଗତ୍ + ନାଥଃ = ଜଗନ୍ନାଥଃ ।
- ୪ । ବାକ୍ୟେ - ନ ଅହମ୍ ଜାନାମି = ନାହଞ୍ଜାନାମି / ନ ଅହଂ ଜାନାମି । ସନ୍ଧି କଠିନ ହେଲେ ବି ଏହା ଅନୁପେକ୍ଷଣୀୟ । ଏହାର ସାଧାରଣ ନିୟମମାନ ଅବଶ୍ୟ ଜ୍ଞାତବ୍ୟ । ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ, ଧ୍ଵନିସୌଷ୍ଠବ, ଲେଖନ

କ୍ରିୟାରେ ସ୍ଥାନକାଳର ସଞ୍ଚୟ ଇତ୍ୟାଦି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସନ୍ଧିଜ୍ଞାନ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସନ୍ଧିର ନିୟମ - ଅଭ୍ୟାସ ଏବଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଏଠାରେ ସନ୍ଧିପାଠକୁ ସ୍ୱଳ୍ପ ଓ ସ୍ମରଣଯୋଗ୍ୟ କରିବାର ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇଛି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ନିର୍ମିତ ସନ୍ଧି ସମ୍ବଳିତ ପାଣିନି ସୂତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଛି ।

ସନ୍ଧି ତିନିପ୍ରକାର - (୧) ସ୍ୱରସନ୍ଧି, (୨) ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସନ୍ଧି, (୩) ବିସର୍ଗ ସନ୍ଧି ।

ସ୍ୱରସନ୍ଧି

(କ) ଅ / ଆ + ଅ / ଆ = ଆ

ଯଥା - ଧର୍ମ + ଅଶୋକଃ = ଧର୍ମାଶୋକଃ, ପିତା + ଅସ୍ତ୍ର = ପିତାସ୍ତ୍ର । ବ୍ରହ୍ମ + ଆନନ୍ଦଃ = ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦଃ ।
ମାତା + ଆଦିଶତ = ମାତାଦିଶତ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଅଧୋଲିଖିତେଷୁ ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଂ କୁରୁତ ।

ଶୁଭାରମ୍ଭଃ, ବିଦ୍ୟାଭ୍ୟାସଃ, ଅସ୍ତ୍ରାଚଳଃ, କମଳାସନମ୍, ଶିଖାଚାରଃ, ଭ୍ରଷାଚାରଃ, କ୍ରୋଧାଗ୍ନିଃ, ନୀଳାକାଶଃ, ଶଶାଙ୍କଃ, ରତ୍ନାକରଃ, କାର୍ଯ୍ୟାଳୟଃ ।

୨। ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ଗଙ୍ଗା + ଅବତରଣମ୍ । ଆନନ୍ଦ + ଅବସରଃ । ବିଦ୍ୟା + ଅର୍ଥୀ । ପୁଷ୍ପ + ଅଞ୍ଜଳିଃ । ସଦା + ଆନନ୍ଦଃ । ମହା + ଅର୍ଣ୍ଣବଃ । ସତ୍ୟ + ଆଗ୍ରହଃ । ପିତା + ଆଦିଶତ । କଦା + ଅପି । ତଥା + ଅସ୍ତୁ ।

(ଖ) ଇ / ଈ + ଇ / ଈ = ଈ

ଯଥା :- ଯତି + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ଯତୀନ୍ଦ୍ରଃ, ଅଧି + ଈଶ୍ୱରଃ = ଅଧୀଶ୍ୱରଃ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ମୁନି + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = _____

ଅପି + ଇଦମ୍ = _____

ପଠତି + ଇନ୍ଦମ୍ = _____

ଆନନ୍ଦତି + ଇନ୍ଦମ୍ = _____

ପଠାମି + ଇଶୋପନିଷଦମ୍ = _____

ଖାଦାମି + ଇନ୍ଦୁଦଣ୍ଡମ୍ = _____

କବି + ଈଶ୍ୱରଃ = _____

ପରି + ଇନ୍ଦମ୍ = _____

କ୍ଷିତି + ଈଶଃ = _____

ସୁଧୀ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = _____

ପଠସି + ଇତି = _____

କରୋତି + ଇତି = _____

୨। ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଂ କୁରୁତ ।

ଅତୀବ, କବାନ୍ଦଃ, କପାନ୍ଦଃ, ଅତୀନ୍ଦ୍ରମ୍, ଇତୀଦମ୍, ଅସ୍ମାତି, ପାର୍ବତୀଶଃ, ଅପୀଚ୍ଛସି ।

(ଗ) ଉ/ଊ + ଉ/ଊ = ଊ

ଯଥା :- ଭାନୁ + ଉଦୟଃ = ଭାନୁଦୟଃ, ବହୁ + ଉଷମ୍ = ବହୁଷମ୍ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ଗୁରୁ + ଉପଦେଶ = _____

ବହୁ + ଉନ୍ନତି = _____

ସୁ + ଉଚ୍ଚମ = _____

କରୁ + ଉକ୍ତି = _____

ସାଧୁ + ଉଚ୍ଚମ = _____

ଶିଶୁ + ଉପହାର = _____

ଲଘୁ + ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ = _____

ନନ୍ଦୁ + ଉଦ୍ୟାନ = _____

ଶତ୍ରୁ + ଉସାରଣମ୍ = _____

କରୋତୁ + ଉସବମ୍ = _____

କରୋତୁ + ଉଦ୍ୟମମ୍ = _____

ପଠନ୍ତୁ + ଉପନିଷଦମ୍ = _____

ସ୍ମରତୁ + ଉମାମ୍ = _____

ଗୁମ୍ଫା + ଉପକୀର୍ତ୍ତିମ୍ = _____

୨। ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦ କୁରୁତ ।

ମେରୁପରି, ସାଧୁକ୍ତି, ରଘୁଭୀଷ, ଲଘୁଲକ୍ଷ, ସିନ୍ଧୁଦକମ୍, ଭୂର୍ଦ୍ଧମ୍, ଧାତୁପସର୍ଗା ।

(ଘ) ର/ର + ର/ର = ର

ଯଥା :- ପିତୃ + ରଣମ୍ = ପିତୃଣମ୍, ପିତୃ + ରକ୍ଷଣ = ପିତୃକ୍ଷଣ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ମାତୃ + ରକ୍ଷି = _____

ହୋତୃ + ରକ୍ଷିକ୍ = _____

୨। ଅ/ଆ + କ/କ୍ = ଏ

ଯଥା :- ନର + କନ୍ୟା = ନରେନ୍ଦ୍ର, କିଶ୍ଵର + କଳ୍ପା = କିଶ୍ଵରେକ୍ଳା ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ସୁର + କନ୍ୟା = _____

ଦେବ + କନ୍ୟା = _____

ଗଜ + କନ୍ୟା = _____

ରାଜ + କନ୍ୟା = _____

ଗଣ + କିଶି = _____

ରମା + କିଶି = _____

ତଥା + କିତି = _____

ନ + କିତି = _____

କା + କିତି = _____

ମମ + କିତି = _____

ଧନ + କିନ୍ଦ୍ରୀ = _____

ସା + କିନ୍ଦ୍ରୀ = _____

ଅତ୍ର + କିଦମ୍ = _____

ଲକ୍ଷା + କିଶି = _____

ହୃଷୀକ + କିଶି = _____

ଗୁଡାକା + କିଶି = _____

୨। ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଂ କୁରୁତ ।

ଗଜେନ୍ଦ୍ରଃ, ମହେଶ୍ୱରଃ, ସେୟମ୍, ସଖେତି, ପରମେଶ୍ୱରଃ, କ୍ଷମସ୍ୱେତି ।

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ :

ପ୍ରଜେଶଂ ରମେଶଂ ମହେଶଂ ସୁରେଶଂ

ଦିନେଶଂ ନିଶୀଥେଶ୍ୱରଂ ବା କଦାଚିତ୍ ।

ନ ଜାନାମି ଚାନ୍ୟତ୍ ସଦାହଂ ଶରଣ୍ୟ

ଗତିସ୍ତୁଂ ଗତିସ୍ତୁଂ ଦୁମେକା ଭବାମି ।।

୩। ଅ / ଆ + ଉ/ଉ = ଓ

ଯଥା :- ପୁରୁଷ + ଉତ୍ତମଃ = ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ, ସ୍ୱଭାବ + ଉକ୍ତିଃ = ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିଃ ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ନର + ଉତ୍ତମଃ = _____

ପର + ଉପକାରଃ = _____

ହିତ + ଉପଦେଶଃ = _____

ବିଶାଳ + ଉଦ୍ୟମଃ = _____

ମହା + ଉତ୍ସବଃ = _____

ବିବିଧ + ଉପଚାରଃ = _____

ପ୍ରଶ୍ନ + ଉତ୍ତରମ୍ = _____

ଉଷ୍ଣ + ଉଦକମ୍ = _____

ଗଙ୍ଗା + ଉଦକମ୍ = _____

ନୀଳ + ଉତ୍ତଳମ୍ = _____

ଦର୍ଶନ + ଉତ୍ସୁକତା = _____

ମୟା + ଉକ୍ତମ୍ = _____

୨। ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଂ କୁରୁତ ।

ପଶ୍ୟାପରି, ମସ୍ତକୋର୍ଦ୍ଧ୍ୱମ୍, ଯଥୋପଦିଷ୍ଟମ୍, ବେଦୋଦ୍ଧାରକଃ, ଜ୍ଞାନିନୋକ୍ରମ୍, ମହୋର୍ଦ୍ଧ୍ୱଃ, ଏକୋନବିଂଶତିଃ, ଯଥୋଚିତମ୍, ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟଃ ।

୪। ଅ / ଆ + ଏ / ଐ = ଐ

ଯଥା :- ସଦା + ଏବ = ସଦୈବ, ଦିବ୍ୟ + ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମ୍ = ଦିବ୍ୟେଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟମ୍ ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ଯଦା + ଏବ = _____

ଅଦ୍ୟ + ଏବ = _____

ନ + ଏତତ୍ = _____

ମମ + ଏତତ୍ = _____

ମମ + ଏବ = _____

ବ୍ରହ୍ମ + ଏବ = _____

ତେନ + ଏବ = _____

ଅନେନ + ଏବ = _____

ପଞ୍ଚ + ଏତେ = _____

ଉପ + ଏତି = _____

ଏକ + ଏକଃ = _____

ମହା + ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମ୍ = _____

ସା + ଐଚ୍ଛତ୍ = _____

ସା + ଏଷା = _____

ମତ + ଐକ୍ୟମ୍ = _____

ପ୍ରଥମା + ଏକବଚନମ୍ = _____

ତଥା + ଏବ = _____

ମା + ଏବମ୍ = _____

ତୃଷ୍ଣା + ଏକା = _____

ଆଗତା + ଏବ = _____

୨। ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଂ କୁରୁତ ରେଖାଙ୍କିତାନାଂ ପଦାନାମ୍ ।

ଯଦୈବ ରାଜ୍ୟେ କ୍ରିୟତେଽଭିଷେକସ୍ତଦୈବ ଯାତି ବ୍ୟସନେଷୁ ବୁଦ୍ଧିଃ ।

ଘଟା ନୃପାଣାମଭିଷେକକାଳେ

ସହାୟସୈବାପଦମୁଦ୍‌ଗିରନ୍ତି ।

୫। ଅ / ଆ + ଓ / ଔ = ଔ

ଯଥା :- ମହା + ଓଷଧଃ = ମହୌଷଧଃ, ମମ + ଔସୁକ୍ୟମ୍ = ମମୌସୁକ୍ୟମ୍ ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ -

ଜନ + ଓଘଃ = _____

ଜଳ + ଓଘଃ = _____

ତବ + ଓଷଃ = _____

ବନ + ଔଷଧଃ = _____

ବନ + ଓକସ୍ = _____

ମହା + ଔଦାର୍ଯ୍ୟମ୍ = _____

୬। ଅ / ଆ + ଋ / ୠ = ଅଋ

ଯଥା :- ଦେବ + ଋଷିଃ = ଦେବଋଷିଃ, ରାଜା + ଋଷିଃ = ରାଜଋଷିଃ

ଅଭ୍ୟାସଃ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ବ୍ରହ୍ମ + ଋଷିଃ = _____

ସପ୍ତ + ଋଷୟଃ = _____

ଗ୍ରୀଷ୍ମ + ଋତୁଃ = _____

ଶୀତ + ଋତୁଃ = _____

ଭଉମ + ଋଣଃ = _____

ଅଧମ + ଋଣଃ = _____

ମହା + ଋଷିଃ = _____

ବର୍ଷା + ଋତୁଃ = _____

୭। ଇ / ଈ + ଇବର୍ଷଭିନ୍ନ କୌଣସି ସ୍ଵର = ଈ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ଯଦି + ଅପି = (ଯଦ୍ + ଇ + ଅପି = ଯଦ୍ + ଈ + ଅପି) = ଯଦ୍ୟପି

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ଅତି + ଅଧିକମ୍ = _____

ଅତି + ଆଚାରଃ = _____

ଯଦି + ଏବମ୍ = _____

ପ୍ରତି + ଉବାଚ = _____

ଅତି + ଉଗ୍ରଃ = _____

ଦେବୀ + ଆଗମନମ୍ = _____

ବନ୍ଧସି + ଉପବିଶ୍ୟ = _____

ଯାସ୍ୟତି + ଅଦ୍ୟ = _____

ଇତି + ଉକ୍ତଃ = _____

ଅତି + ଅନ୍ତମ୍ = _____

ଇତି + ଆଦିଶତ୍ = _____

ଅପି + ଏତେଷୁ = _____

ପ୍ରତି + ଉପକାରଃ = _____

ଅଭି + ଉଦୟଃ = _____

ଦେବୀ + ଉବାଚ = _____

ଅସ୍ତି + ଉତ୍ତରସ୍ୟାମ୍ = _____

ପ୍ରତି + ଏକଃ = _____

ଅପି + ଉପାୟେନ = _____

୨। ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦ କୁରୁତ ରେଖାରୂଢ଼ାନାଂ ପଦାନାମ୍ ।

ଯଦି ଦାସ୍ୟସି ନେଚ୍ଛାମି ନ ଦାସ୍ୟସି ପିବାମ୍ୟହମ୍ ।

୮। ଉ / ଉ + ଉର୍ଦ୍ଧ୍ଵଞ୍ଜିନ୍ କୌଶସି ସ୍ଵର = ଋ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ସୁ + ଆଗତମ୍ = (ସ୍ଵ + ଉ + ଆଗତମ୍ = ସ୍ଵ + ଋ + ଆଗତମ୍) = ସ୍ଵାଗତମ୍

ସୁ + ଅସ୍ତି = (ସ୍ଵ + ଉ + ଅସ୍ତି = ସ୍ଵ + ଋ + ଅସ୍ତି) = ସ୍ଵସ୍ତି

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ଅନୁ + ଅୟଃ = _____

ଆଗଚ୍ଛତୁ + ଅତ୍ର = _____

ଖଲୁ + ଅହମ୍ = _____

ପଚତୁ + ଓଦନମ୍ = _____

ସାଧୁ + ଆଦେଶଃ = _____

ଅନୁ + ଅଗଚ୍ଛତ୍ = _____

ଅନୁ + ଅସରତ୍ = _____

ଅନୁ + ଏଷଣମ୍ = _____

ବଧୁ + ଆଦେଶଃ = _____

ଭୁ + ଆଦିଃ = _____

୯। ଋ/ଋ + ଋ ବର୍ଦ୍ଧଞ୍ଜିନ୍ କୌଶସି ସ୍ଵର = ଋ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ପିତୃ + ଆଦେଶଃ = (ପିତ୍ଵ + ଋ + ଆଦେଶଃ = ପିତ୍ଵ + ଋ + ଆଦେଶଃ) = ପିତ୍ରାଦେଶଃ ।

ମାତୃ + ଆଜ୍ଞା = (ମାତ୍ଵ + ଋ + ଆଜ୍ଞା = ମାତ୍ଵ + ଋ + ଆଜ୍ଞା) = ମାତ୍ରାଜ୍ଞା

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ଭ୍ରାତୃ + ଆଜ୍ଞା = _____

ମାତୃ + ଇଚ୍ଛା = _____

ଦାତୃ + ଉପଦେଶଃ = _____

ପିତୃ + ଅର୍ଥଃ = _____

ପିତୃ + ଅନୁଗ୍ରହଃ = _____

ମାତୃ + ଅନୁମତିଃ = _____

ପିତୃ + ଅଂଶଃ = _____

ସବିତୃ + ଉଦୟଃ = _____

୧୦। ପଦାନ୍ତ ଏ + ଅ = ଏଃ

ଯଥା :- ତେ + ଅଦ୍ୟ = ତେଃଦ୍ୟ, ଦେହେ + ଅସ୍ମିନ୍ = ଦେହେଃସ୍ମିନ୍

ଅଭ୍ୟାସଃ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ଏତେ + ଅଦ୍ୟ = _____

ତେ + ଅପି = _____

ସ୍ତୁତ୍ଵେ + ଅପି = _____

ବନେ + ଅତ୍ର = _____

ବୃକ୍ଷେ + ଅସ୍ମିନ୍ = _____

ତେ + ଅଗଚ୍ଛନ୍ = _____

ସୁଖେ + ଅସୁଖେ = _____

ଯାଚତେ + ଅୟମ୍ = _____

ଯାଚତେ + ଅର୍ଥମ୍ = _____

ତେ + ଅହମ୍ = _____

ଗୁରବେ + ଅବଦନ୍ = _____

୧୧। ପଦାନ୍ତ ଓ + ଅ = ଓଃ

ଯଥା :- ବିଷ୍ଣୋ + ଅବ = ବିଷ୍ଣୋଃବ ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ବନ୍ଧୋ + ଅତ୍ର = _____

ଗୁରୋ + ଅହମ୍ = _____

୨। ପଠିତନିୟମାନୁସାରଂ ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

(କ) ଏକାକିନୀ + ଆଗଚ୍ଛତି ।

(ଛ) କଃ + ଅପି

(ଖ) ଗଙ୍ଗା + ଅବତରତି

(ଜ) ବେଗେନ + ଉତ୍ପୁତ୍ୟ

(ଗ) ବନେ + ଅତ୍ର

(ଝ) ବହୁ + ଇଚ୍ଛାମି

(ଘ) ଉପରି + ଉପବିଶତି

(ଞ) ଅଶୃଦ୍ଵା + ଏବ

(ଟ) ଆତ୍ମାନମ୍ + ଅପଶ୍ୟମ୍ ।

(ଟ) ପରମ୍ + ରତମ୍

(ଡ) ମୁନି + ଇଚ୍ଛା

୧୨। ଏ + କୌଶସି ସ୍ଵର = ଅୟ୍ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ନେ + ଅନମ୍ = (ନ + ଏ + ଅନ = ନ୍ + ଅୟ୍ + ଅନ) = ନୟନମ୍

ଶେ + ଅନମ୍ = (ଶ୍ + ଏ + ଅନ = ଶ୍ + ଅୟ୍ + ଅନ) = ଶୟନମ୍

ଅଭ୍ୟାସଃ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ନେ + ଅତି = _____

ଚେ + ଅନମ୍ = _____

ତେ + ଆଗତଃ = _____

ଯେ + ଇହ = _____

ହରେ + ଏହି = _____

୧୩। ଐ + କୌଣସି ସ୍ଵର = ଆୟ୍ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ଗୈ + ଅକ୍ଷ = (ଗ୍ + ଐ + ଅକ୍ଷ = ଗ୍ + ଆୟ୍ + ଅକ୍ଷ) = ଗାୟକ୍ଷ

ନୈ + ଅକ୍ଷ = (ନ୍ + ଐ + ଅକ୍ଷ = ନ୍ + ଆୟ୍ + ଅକ୍ଷ) = ନାୟକ୍ଷ

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

କସ୍ତୈ + ଅଦଦାତ୍ = (କସ୍ + ଆୟ୍ + ଅଦଦାତ୍) = _____

ଶ୍ରୈୟେ + ଇଚ୍ଛା = (ଶ୍ରୈୟ୍ + ଆୟ୍ + ଇଚ୍ଛା) = _____

ଗୈ + ଅତି = (ଗ୍ + ଆୟ୍ + ଅତି) = _____

ଶ୍ରୈୟେ + ଔସ୍ତୁକ୍ୟମ୍ = (ଶ୍ରୈୟ୍ + ଆୟ୍ + ଔସ୍ତୁକ୍ୟମ୍) = _____

୧୪। ଓ + କୌଣସି ସ୍ଵର = ଅଭ୍ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ପୋ + ଅନ୍ୟ = (ପ୍ + ଓ + ଅନ୍ୟ = ପ୍ + ଅଭ୍ + ଅନ୍ୟ) = ପବନ୍ୟ

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ଭୋ + ଅନମ୍ = _____

ଭୋ + ଅତି = _____

ପୋ + ଇତ୍ତଃ = _____

ଗୋ + ଏକ୍ଷଣା = _____

ଭୋ + ଇତା = _____

ସାଧୋ + ରତମ୍ + ଆଚର = _____

୧୫। ଔ + କୌଣସି ସ୍ଵର = ଆଭ୍ + ସ୍ଵର

ଯଥା :- ପୌ + ଅକ୍ଷ = (ପ୍ + ଔ + ଅକ୍ଷ = ପ୍ + ଆଭ୍ + ଅକ୍ଷ) = ପାଭକ୍ଷ

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ଭୌ + ଉକ୍ଷ = _____

ନୌ + ଇକ୍ଷ = _____

ଦୌ + ଇମୌ = _____

ତୌ + ଉଭୌ = _____

ତୌ + ଏତୌ = _____

ରାତୌ + ଅହନି = _____

ରାତୌ + ଆଗତୌ = _____

ରବୌ + ଉଦିତେ = _____

ଗତୌ + ଉଭୌ = _____

ଉଭୌ + ଏତୌ = _____

୧୬। ପଦାନ୍ତ ଅୟ୍ / ଆୟ୍ / ଅଭ୍ / ଆଭ୍ + କୌଣସି ସ୍ଵର = ଯ୍ / ଭ୍ ଲୋପ (ବିକଳରେ)

ଯଥା :- ସର୍ବେ + ଏବ = ସର୍ଭ୍ + ଏ + ଏବ = ସର୍ଭ୍ + ଅୟ୍ + ଏବ = ସର୍ଭୟେବ

ଅଥବା ସର୍ଭ୍ + ଅ + ଏବ = ସର୍ଭ୍ ଏବ (ଲୋପ ପକ୍ଷେ) ।

‘ୟ୍’ ଲୋପ ‘ଭ୍’ ଲୋପ ସନ୍ଧିର ପୁନଃ ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଲୋପସନ୍ଧେଃ ଉଦାହରଣାନି :

କ୍ଷିତିଜେ + ଉଦୟତି = କ୍ଷିତିଜୟଦୟତି / କ୍ଷିତିଜ ଉଦୟତି ।

ଉଦ୍ୟାନେ + ଆବାସଃ = ଉଦ୍ୟାନୟାବାସଃ / ଉଦ୍ୟାନ ଆବାସଃ ।

କ୍ଷଣେ + ଏବ = କ୍ଷଣୟେବ / କ୍ଷଣ ଏବ

ପାତ୍ରେ + ଓଦନମ୍ = ପାତ୍ରୟୋଦନମ୍ / ପାତ୍ର ଓଦନମ୍ ।

ଖେଳେ + ଇଚ୍ଛା = ଖେଳୟିଚ୍ଛା / ଖେଳ ଇଚ୍ଛା ।

ଅରଣ୍ୟେ + ଔଷଧମ୍ = ଅରଣ୍ୟୟୈଷଧମ୍ / ଅରଣ୍ୟ ଔଷଧମ୍ ।

ପାଠେ + ଉଦାସୀନତା = ପାଠୟୁଦାସୀନତା / ପାଠ ଉଦାସୀନତା ।

ହସ୍ତେ + ଏବ = ହସ୍ତୟେବ / ହସ୍ତ ଏବ

ତସ୍ମୈ + ଅୟତ୍ତ = ତସ୍ମାୟତ୍ତ / ତସ୍ମା ଅୟତ୍ତ

ତସ୍ୟେ + ଅଦଦାତ୍ = (ତସ୍ୟ + ଆୟ + ଅଦଦାତ୍) = ତସ୍ୟାୟଦଦାତ୍ / ତସ୍ୟା ଅଦଦାତ୍ ।

କସ୍ମୈ + ଅର୍ପୟତି = କସ୍ମାୟର୍ପୟତି / କସ୍ମା ଅର୍ପୟତି ।

ଅନ୍ୟସ୍ମୈ + ଅର୍ପୟ = ଅନ୍ୟସ୍ମାୟର୍ପୟ / ଅନ୍ୟସ୍ମା ଅର୍ପୟ ।

ତସ୍ୟେ + ଅଧିକମ୍ = ତସ୍ୟାୟଧିକମ୍ / ତସ୍ୟା ଅଧିକମ୍

ଅସ୍ମୈ + ଅଦ୍ୟ = ଅସ୍ମାୟଦ୍ୟ / ଅସ୍ମା ଅଦ୍ୟ ।

ପୂଜାୟେ + ଆଗତା = ପୂଜାୟାୟାଗତା / ପୂଜାୟା ଆଗତା ।

ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟେ + ଉବାଚ = ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟାୟୁବାଚ / ବ୍ୟାଖ୍ୟାୟା ଉବାଚ ।

କନ୍ୟାୟେ + ଔଷଧମ୍ = କନ୍ୟାୟାୟୈଷଧମ୍ / କନ୍ୟାୟା ଔଷଧମ୍ ।

ବିଷ୍ଣୋ + ଆଗଚ୍ଛ = (ବିଷ୍ + ଓ + ଆଗଚ୍ଛ = ବିଷ୍ + ଅବ୍ + ଆଗଚ୍ଛ) = ବିଷ୍ଣବାଗଚ୍ଛ

(ଅଥବା) (ବିଷ୍ + ଅ + ଆଗଚ୍ଛ) = ବିଷ୍ଣ ଆଗଚ୍ଛ ।

ବନ୍ଧୋ + ଇକ୍ଷସ୍ = ବନ୍ଧବାକ୍ଷସ୍ / ବନ୍ଧ ଇକ୍ଷସ୍ ।

ପ୍ରଭୋ + ଏହି = ପ୍ରଭବେହି / ପ୍ରଭ ଏହି

ଗୁରୋ + ଆଗମ୍ୟତାମ୍ = ଗୁରବାଗମ୍ୟତାମ୍ / ଗୁରୁ ଆଗମ୍ୟତାମ୍ ।

ବନ୍ଧୋ + ଆଗଚ୍ଛ = ବନ୍ଧବାଗଚ୍ଛ / ବନ୍ଧ ଆଗଚ୍ଛ ।

ଦ୍ଵୈ + ଅପି = ଦ୍ଵ + ଔ + ଅପି = ଦ୍ଵ + ଆବ୍ + ଅପି = ଦ୍ଵାବପି / ଦ୍ଵା ଅପି

ରାତ୍ରୌ + ଏବ = ରାତ୍ରାବେବ / ରାତ୍ରା ଏବ ।

ଭୂମୌ + ଉପାବିଶତ୍ = ଭୂମାଭୁପାବିଶତ୍ / ଭୂମା ଉପାବିଶତ୍ ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ପ୍ରବିଷ୍ଣୌ + ଆବାମ୍ = _____ ।

ଗତୌ + ଇମୌ = _____ ।

ଉଦୟୌ + ଉଦିତଃ = _____ ।

କୌ + ଏତୌ = _____ ।

ଅପବାଦାଃ

(କ) କୁଳ + ଅଟା = କୁଳଟା । ମୃତ + ଅଣ୍ଡଃ = ମୃତଣ୍ଡଃ । ସାର + ଅଙ୍ଗଃ = ସାରଙ୍ଗଃ । ସ୍ଵ + ଇରଃ = ସ୍ଵୈରଃ । ସୀମନ୍ + ଅନ୍ତଃ = ସୀମନ୍ତଃ । ମନସ୍ + ଈଷା = ମନୀଷା । ପ୍ର + ଉଭଃ = ପ୍ରୌଭଃ । ଅକ୍ଷ + ଉହିନୀ = ଅକ୍ଷୈହିଣୀ । ଉପ + ରକ୍ଷତି = ଉପାର୍କ୍ଷତି (ନିକଟଂ ଗଚ୍ଚତି) । ପ୍ର + ରକ୍ଷତି = ପ୍ରାର୍କ୍ଷତି (ଶୀଘ୍ରଂ ଗଚ୍ଚତି) । ସୁଖ + ରତଃ = ସୁଖାର୍ତଃ । ତୃଷ୍ଣା + ରତଃ = ତୃଷ୍ଣାର୍ତଃ । ଅବ + ଏହି = ଅବେହି । ଅପ + ଏହି = ଅପେହି । ପ୍ର + ଏଷୟତି = ପ୍ରେଷୟତି । ପ୍ର + ଏଜତେ = ପ୍ରେଜତେ । ବିମ୍ + ଓଷଃ = ବିମୋଷ / ବିମୈଷଃ । ସ୍ଫୁଲ୍ + ଓତୁଃ = ସ୍ଫୁଲୋତୁଃ / ସ୍ଫୁଲୌତୁଃ । ପତତ୍ + ଅଞ୍ଜଳିଃ = ପତଞ୍ଜଳିଃ । ଗୋ + ଅକ୍ଷଃ = ଗବାକ୍ଷଃ । ଗୋ + ଇନ୍ଦ୍ରଃ = ଗବେନ୍ଦ୍ରଃ ।

(ଖ) ଈ-ଉ-ଏକାରାନ୍ତ ଦ୍ଵିବଚନ ପଦମାନଙ୍କର ଅନ୍ତ୍ୟସ୍ଵର ସହିତ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣର ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା :- କବୀ + ଇମୌ = କବୀ ଇମୌ

ମୁନୀ + ଇମୌ = ମୁନୀ ଇମୌ । ଗିରୀ ଏତୌ = ଗିରୀ + ଏତୌ । ବିଦ୍ୟେ + ଇମେ = ବିଦ୍ୟେ ଇମେ । ମାଳେ + ଆନୟ = ମାଳେ ଆନୟ । ମିତ୍ରେ + ଇମେ = ମିତ୍ରେ ଇମେ । ଏତେ ଧେନୁ + ଅସ୍ୟ ଗୋପାଳସ୍ୟ = ଏତେ ଧେନୁ ଅସ୍ୟ ଗୋପାଳସ୍ୟ । ଇମେ ଫଳେ + ଅସ୍ମୈ ବାଳକାୟ = ଇମେ ଫଳେ ଅସ୍ମୈ ବାଳକାୟ ।

(ଗ) ‘ଅଦସ୍’ ଶବ୍ଦର ମକାର ପରସ୍ମିତ ଈକାର - ଉକାରର ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା :- ଅମୀ + ଅଶ୍ଵାଃ = ଅମୀ ଅଶ୍ଵାଃ

ଅମୀ + ଆର୍ଯ୍ୟାଃ = ଅମୀ ଆର୍ଯ୍ୟାଃ

ଅମ୍ + ଅସୁରୌ = ଅମ୍ ଅସୁରୌ

ଅମ୍ + ଅର୍ଭକୌ = ଅମ୍ ଅର୍ଭକୌ

(ଘ) ଅର୍ (ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ) ପରେ ଥିଲେ ପୁତସ୍ଵରର ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା :- ଇହାଗଚ୍ଚ ଭୋ ହରେ ଇହାଗଚ୍ଚ ।

ଆବିର୍ଭବ ହେ ଈଶ ଆବିର୍ଭବ ।

ଏହି କୃଷ୍ଣ ଏହି ମାମ୍ ।

(ଙ) ଆଡ୍ ଭିନ୍ନ ଓକାରାନ୍ତ ଏବଂ ଏକସ୍ଵରମାତ୍ର ଅବ୍ୟୟର ପରସ୍ଵର ସହ ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା :- ଅହୋ + ଅନିଷ୍ଠମ୍ ଆପତିତମ୍ = ଅହୋ ଅନିଷ୍ଠମ୍ ଆପତିତମ୍ ।

ଆ + ଏବଂ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ = ଆ ଏବଂ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ସୂତ୍ର ସୂଚନା

୧। ଅକ୍ଷ ସବର୍ଣ୍ଣେ ଦୀର୍ଘଃ । ପା.୬.୧.୧୦୧ ।

ଅକ୍ଷ - ଅ, ଆ, ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଌ ।

ସବର୍ଣ୍ଣଃ - ଉଚ୍ଚାରଣସ୍ଥାନ ଏବଂ ଆଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରଯତ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମାନ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ । ସବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଵର ପରେ ଥିଲେ ପୂର୍ବ ପର ଦୁଇଟିଯାକର ଦୀର୍ଘ ଏକାଦେଶ ହୁଏ ।

୨। ଇକୋ ଯଶଚି । ପା.୬.୧.୭୭ ।

ଇକ୍ - ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଌ ।

ଯଶ୍ - ଯ, ଷ, ଷ, ଣ ।

ଅଚ୍ - ଅମସ୍ତ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ।

ସବର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥିଲେ ‘ଇ’ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ‘ୟ’, ଊ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ‘ଋ’ ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ‘ଌ’ ଏବଂ ‘ଌ’ ବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନରେ ଲ୍ ହୁଏ ।

୩। ଏଚୋଽୟବାୟାବଃ । ପା.୬.୧.୭୮ ।

ଏଚଃ + ଅୟ୍ + ଅଚ୍ + ଆୟ୍ + ଆଚ୍ + ଅଃ ।

ଏଚ୍ - ଏ, ଓ, ଐ, ଔ

‘ଏ’ ସ୍ଥାନରେ ଅୟ୍, ‘ଓ’ ସ୍ଥାନରେ ଅଚ୍, ‘ଐ’ ସ୍ଥାନରେ ଆୟ୍, ‘ଔ’ ସ୍ଥାନରେ ଆଚ୍ ହୁଏ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥିଲେ ।

୪। ଲୋପଃ ଶାକଲ୍ୟସ୍ୟ । ପା. ୮.୩.୧୯ ।

୫। ଇଦୃଦେଦ୍ ଦ୍ୱିବଚନମ୍, ପ୍ରଗୃହ୍ୟମ୍ । ପା.୧.୧.୧୧ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନସନ୍ଧିଃ

ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣର ମିଳନକୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନସନ୍ଧି କହନ୍ତି ।

ବର୍ଣ୍ଣସଂଯୋଗଃ = ମ୍ + ସ୍ୱରାଃ

= ମ୍ + ଅ, ଆ, ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଌ, ଏ, ଐ, ଓ, ଔ

= ମ, ମା, ମି, ମୀ, ମ୍, ମ୍, ମ୍, ମ୍, ମ୍, ମେ, ମୈ, ମୋ, ମୌ

ନିୟମ - ୧

(କ) ମ୍ → ଠ

(ଅନୁସ୍ୱାର - ସନ୍ଧିଃ)

ମ୍ ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସ୍ୱାର

ଉଦାହରଣ :

ଗୃହମ୍ + ଅଗଚ୍ଛତ୍ = ଗୃହମଗଚ୍ଛତ୍ ।

ଗୃହମ୍ + ଆଗତଃ = ଗୃହମାଗତଃ, ଇତ୍ୟାଦି । ମ୍ ସହିତ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ସଂଯୋଗ ହୁଏ, ସନ୍ଧି ନୁହେଁ ।

ମ୍ ପରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ଥିଲେ ସନ୍ଧି ହୁଏ; ମ୍ ର ଅନୁସ୍ୱାର ହୁଏ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତ ରହେ ।

ଉଦାହରଣ :

ଲତାମ୍ + ପ୍ରତି = ଲତାଂ ପ୍ରତି ← ସନ୍ଧିଃ

ଏଠାରେ ସନ୍ଧିରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ପରେ ଥିବାରୁ ମ୍ ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସ୍ୱାର (ଂ) ହୋଇଗଲା ।

କିନ୍ତୁ ଲତାମ୍ + ଅପଶ୍ୟତ୍ = ଲତାମପଶ୍ୟତ୍ ← ସଂଯୋଗଃ ।

ଏଠାରେ ପରପଦର ଆଦିବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱର ହୋଇଥିବାରୁ ‘ମ୍’ ଏବଂ ‘ଅ’ ବର୍ଣ୍ଣର ସଂଯୋଗ ହେଲା ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉଦାହରଣ :

- (କ) ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତି ଗଛଟି ।
= ବାଳିକା ବିଦ୍ୟାଳୟ ପ୍ରତି ଗଛଟି ।
- (ଖ) ପଶ୍ୟ ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ମହିମାନ ମନୋହାରିତ୍ୱଂ ଚ ।
= ପଶ୍ୟ ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ମହିମାନ ମନୋହାରିତ୍ୱଂ ଚ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଉତ୍ତର କୁରୁତ ।

- (କ) କସ୍ମାତ୍ ପୂର୍ବଂ ‘ମ’ କାରସ୍ୟ ଅନୁସ୍ୱାରଃ ଭବତି ? (ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍, ସ୍ୱରାତ୍)
- (ଖ) କସ୍ମାତ୍ ପୂର୍ବଂ ‘ମ’ କାରସ୍ୟ ବର୍ଷ ସଂଯୋଗଃ ଭବତି ? (ବ୍ୟଞ୍ଜନାତ୍, ସ୍ୱରାତ୍)

୨। ଅଧୋଲିଖିତେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ସନ୍ଧିଯୁକ୍ତପଦାନାଂ ନିରୂପଣଂ କୁରୁତ ।

- (କ) ନୈନଂ ଛିନ୍ଦତି ଶସ୍ତ୍ରାଣି ନୈନଂ ଦହତି ପାବକଃ ।
- (ଖ) ଦ୍ୱୟା ସହ ଧର୍ମଃ ନୂନଂ ଯାସ୍ୟତି ।
- (ଗ) କୈବ୍ୟଂ ମା ସ୍ତୁ ଗମଃ ପାର୍ଥ ।
- (ଘ) ସତ୍‌ଗଚ୍ଛଧ୍ୱଂ ସଂବଦଧ୍ୱଂ ସଂବୋ ମନାସି ଜାନତାମ୍ ।
- (ଙ) ବିଦ୍ୟା ଦଦାତି ବିନୟଂ ବିନୟାଦ୍ ଯାତି ପାତ୍ରତାମ୍ ।

୩। ଅନୁସ୍ୱାରସନ୍ଧିଂ ବିଧାୟ ନିମ୍ନ ପ୍ରଦତ୍ତାନୁଚ୍ଛେଦଂ ପୁନଃ ଲିଖତ ।

ଏକଃ ମୁନିଃ ଏକାମ୍ ବାଳମୁଷିକାମ୍ ଅପଶ୍ୟତ୍ । ତାମ୍ ଗୃହମ୍ ଆନୀୟ ସଃ ଅଚିନ୍ତୟତ୍ - ଅସ୍ୟାଃ ବିବାହମ୍ କେନାପି ବଳିଷ୍ଠେନ ସହ କାରୟିଷ୍ୟାମି । ନୂନମ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ଏବ ବଳିଷ୍ଠଃ ।

.....
.....
.....

ନିୟମ - ୨

ହ୍ରସ୍ୱ ସ୍ୱରଃ + ର + ର = ଦୀର୍ଘସ୍ୱରଃ + ର

(ର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରେଫ (ର) ର ଲୋପ ଏବଂ ଦୀର୍ଘସ୍ୱରତ୍ୱ)

ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତରେ ହ୍ରସ୍ୱସ୍ୱର (ଅ / ଇ / ଊ) + ର ଥିବା ଯଥା (କ) ପୁନର, (ଖ) ଅନ୍ତର, (ଗ) ହରିର, (ଘ) ନିର, (ଙ) ଗୁରୁର, (ଚ) ଶମ୍ଭୁର ଇତ୍ୟାଦି, ପଦଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ତରପଦର ଆଦିରେ ‘ର’ ଥିବା ପଦ ଯଥା (କ) ରମତେ, (ଖ) ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ, (ଗ) ରାଜତେ, (ଘ) ରୋଗଃ, (ଙ) ରୁଷ୍ଟଃ, (ଚ) ରାଧ୍ୟତେ ଇତ୍ୟାଦି ପଦଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଯଥାକ୍ରମେ ସନ୍ଧି ହେଲେ ପୂର୍ବପଦର ହ୍ରସ୍ୱ ସ୍ୱର (ଅ / ଇ / ଊ) ର ଦୀର୍ଘସ୍ୱର (ଆ / ଈ / ଊ) ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ‘ର’ର ଲୋପ ହୁଏ । ଫଳରେ ପୁନାରମତେ, ଅନ୍ତାରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ, ହରାରାଜତେ, ନାରୋଗଃ, ଗୁରୁରୁଷ୍ଟଃ, ଶମ୍ଭୁରାଧ୍ୟତେ ଏବଂ ବିଂଶତୀରୂପ୍ୟକାଣି ପରି ସନ୍ଧି-ନିଷ୍ପନ୍ନ ପଦମାନ ମିଳିଥାନ୍ତି ।

ଅଭ୍ୟାସ

ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରଣତ ।

- (କ) ନିର୍ + ରବଃ = _____ (ଘ) _____ + ରମ୍ୟଃ = ଶମ୍ଭୁରମ୍ୟଃ
 (ଖ) ନିର୍ + _____ = ନୀରସମ୍ (ଙ) ଗୁରୁର୍ + ରକ୍ଷକଃ = _____
 (ଗ) _____ + ରଜଃ = ନୀରଜଃ (ଚ) ଅନ୍ତର୍ + ରାଜ୍ୟମ୍ = _____

ନିୟମ - ୩

କ, ଚ, ଝ, ଞ, ଟ, ଠ → ଗ, ଙ, ଡ, ଢ, ବ

(ବର୍ଗୀୟ ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ)

- (କ) କ → ଗ (କ ଖ ଗ ଘ ଙ)

ଉଦାହରଣ :

ପୂର୍ବପଦର	ଅନ୍ତିମବର୍ଣ୍ଣ	ଉତ୍ତରପଦର	ଆଦିବର୍ଣ୍ଣ	=	ନିଷ୍କ୍ରମପଦ
ଦିକ୍	କ୍	ଅମରଃ	ଅ	=	ଦିଗମରଃ
ଦିକ୍	କ୍	ଗଜଃ	ଗ	=	ଦିଗ୍ଗଜଃ
(ଖ) ଚ → ଙ (ଚ ଛ ଞ ଝ ଞ)					
ଅଚ୍	ଚ୍	ଅନ୍ତଃ	ଅ	=	ଅଙ୍ଗନ୍ତଃ
ଅଚ୍	ଚ୍	ଆଦିଃ	ଆ	=	ଅଙ୍ଗାଦିଃ
(ଗ) ଝ → ଢ (ଝ ଞ ଢ ଢ ଣ)					
ଷଢ୍	ଢ୍	ଆନନଃ	ଆ	=	ଷଡ଼ାନନଃ
ଷଢ୍	ଢ୍	ଅଜ୍ଞାନି	ଅ	=	ଷଡ଼ଜ୍ଞାନି
(ଘ) ଡ → ଢ (ଡ ଥ ଢ ଢ ନ)					
ଜଗଡ୍	ଡ୍	ଇଶଃ	ଇ	=	ଜଗଦୀଶଃ
ଚିଡ୍	ଡ୍	ରୂପମ୍	ର	=	ଚିତ୍‌ରୂପମ୍
(ଙ) ଠ → ବ (ଠ ଡ୍ ବ ଢ ମ)					
ଅଠ୍	ଠ୍	ଜଃ	ଜ	=	ଅବ୍‌ଜଃ
ସୁଠ୍	ଠ୍	ଅନ୍ତଃ	ଅ	=	ସୁବନ୍ତଃ

ଅଭ୍ୟାସ

ନିମ୍ନଲିଖିତେଷୁ ଉଦାହରଣେଷୁ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରଣତ ।

- (କ) ବାକ୍ + _____ = ବାଗର୍ଥୀ (ଚ) _____ + _____ = ସଦାଚାରଃ
 (ଖ) _____ + ଦାନମ୍ = ବାଗ୍‌ଦାନମ୍ (ଛ) ଚିତ୍ + _____ = ଚିଦାନନ୍ଦଃ
 (ଗ) ଷଢ୍ + _____ = ଷଡ଼ଦେବଃ (ଜ) ବାକ୍ + _____ = ବାଗୁଭମା
 (ଘ) ବୃହତ୍ + ରଥଃ = _____ (ଝ) ଜଗଡ୍ + ବନ୍ଧୁଃ = _____
 (ଙ) _____ + ଦାନମ୍ = ମହାଦାନମ୍ (ଞ) _____ + ଧନମ୍ = ମହାଧନମ୍

ନିୟମ - ୪

ତ୍ → ଚ

ନିୟମ ନ. ୩ ଅନୁଯାୟୀ ‘ତ୍’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଦ୍’ ହୁଏ ମାତ୍ର ଉଚ୍ଚରପଦର ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣ ‘ଚ୍’ କିମ୍ବା ଚ ବର୍ଣ୍ଣର କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥାଏ ତେବେ ‘ତ୍’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଦ୍’ ବଦଳରେ ‘ଚ୍’ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ :

ଏତତ୍ + ଚ = ଏତଚ୍ + ଚ = ଏତକ

ଅନ୍ୟତ୍ + ଚ = ଅନ୍ୟଚ୍ + ଚ = ଅନ୍ୟକ

ତତ୍ + ଚ = ତଚ୍ + ଚ = ତକ

ଅଭ୍ୟାସ

ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ତି ପୂରଣତ ।

(କ) ସତ୍ + ଚିତ୍ = _____

(କ) ମହତ୍ + ଚିତ୍ = _____

(ଖ) ଉତ୍ + ଚୟଃ = _____

(ଝ) _____ + ଚିତ୍ତୟା = ତଚ୍ଚିତ୍ତୟା

(ଗ) ତତ୍ + ଚିତ୍ତମ୍ = _____

(ଞ) _____ + ଚରଣେଷୁ = ଉବଚ୍ଚରଣେଷୁ

(ଘ) ଶରତ୍ + ଚନ୍ଦ୍ରଃ = _____

(ଚ) ବିପତ୍ + _____ = ବିପଚିତ୍ତା

(ଟ) ତତ୍ + _____ = ତଚ୍ଚକ୍ରମ୍

(ଠ) ଉବତ୍ + ଚରଣାରବିନ୍ଦେଷୁ = _____

(ଡ) ତତ୍ + ଛତ୍ତମ୍ = _____

(ଡ) ଉଗବତ୍ + ଚିତ୍ତନମ୍ = _____

(ଢ) ସତ୍ + _____ = ସଚ୍ଚରିତ୍ତମ୍

ନିୟମ - ୫

ତ୍ → ଲ୍

ଯଦି ଉଚ୍ଚରପଦର ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣ ‘ଲ୍’ ହୁଏ ତେବେ ପୂର୍ବପଦର ଅନ୍ତିମବର୍ଣ୍ଣ ‘ତ୍’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଲ୍’ ହୋଇଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ :

ଉତ୍ + ଲାସଃ = ଉଲ୍ + ଲାସଃ = ଉଲ୍ଲାସଃ

ସମୂତ୍ + ଲେଖଃ = ସମୂଲ୍ + ଲେଖଃ = ସମୂଲ୍ଲେଖଃ

ଅଭ୍ୟାସ

ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ତି ପୂରଣତ ।

(କ) ସମୂତ୍ + ଲାସଃ = _____

(ଡ) _____ + ଲତା = ତଡ୍ଡିଲ୍ଲତା

(ଖ) ଉତ୍ + ଲେଖଃ = _____

(ଚ) _____ + ଲତା = ବିଦୁଲ୍ଲତା

(ଗ) ମହତ୍ + ଲଘୁ = _____

(ଛ) ଉତ୍ + ଲତ୍ତଘନମ୍ = _____

(ଘ) ତତ୍ + ଲାନଃ = _____

(ଜ) ତତ୍ + ଲାଲ୍ଲୁଳମ୍ = _____

ବିସର୍ଗସନ୍ଧି

ନିକଟତମ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟ ରୂପେ ବିସର୍ଗ ସହ ସ୍ୱର ବା ବ୍ୟଞ୍ଜନର ମିଳନରୁ ବିସର୍ଗର ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ ତାହାକୁ ବିସର୍ଗ ସନ୍ଧି କୁହାଯାଏ ।

୧। ଅଃ + ଅ = ଓଃ ('ଅ'ର ଲୋପ ଚିହ୍ନ = ଃ)

ଯଥା :- ସଃ + ଅହମ୍ = ସୋଃହମ୍, ବାଳଃ + ଅୟମ୍ = ବାଲୋଃୟମ୍

(ସଃ → ସସ୍ → ସରୁ → ସଭ → ସଓ + ଅହମ୍ = ସୋ + ଃହମ୍ = ସୋଃହମ୍)

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ଶିବଃ + ଅହମ୍ = _____

ଶାନ୍ତଃ + ଅସ୍ତି = _____

ଶୁକ୍ଷଃ + ଅହମ୍ = _____

ବୁଦ୍ଧଃ + ଅହମ୍ = _____

ମୁକ୍ତଃ + ଅହମ୍ = _____

ସଃ + ଅପି = _____

ତତଃ + ଅନ୍ୟଥା = _____

ଶିବଃ + ଅର୍ଚ୍ଚିତଃ = _____

ଜିତେନ୍ଦ୍ରଃ + ଅବଦତ୍ = _____

କାଳଃ + ଅୟମ୍ = _____

କୁତଃ + ଅୟମ୍ = _____

ବସନ୍ତଃ + ଅକରୋତ୍ = _____

ବେଦଃ + ଅଧୀତଃ = _____

ଉଚିତଃ + ଅବସରଃ = _____

୨। ଅଃ + ମୃଦୁବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍ = ଓ

ଯଥା = ଏକଃ + ଦେବଃ = ଏକୋ ଦେବଃ । ଭୂୟଃ + ଭୂୟଃ = ଭୂୟୋଭୂୟଃ ।

ର ଘ ଙ, ଙ ଙ ଙ, ଙ ଙ ଙ, ଙ ଙ ଙ, ଙ ଙ ଙ, ଙ ଙ ଙ ଙ ଙ - ଏଗୁଡ଼ିକ ମୃଦୁବ୍ୟଞ୍ଜନ ।

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

କେଶବଃ + ବା = _____

ନମଃ + ନମଃ = _____

ନମଃ + ପିତ୍ରେ = _____

ନମଃ + ଭଗବତେ = _____

ନମଃ + ବାସୁଦେବାୟ = _____

ରମଣୀୟଃ + ମୃଗଃ = _____

ସିଂହଃ + ଗର୍ଜତି = _____

ମେଘଃ + ଗର୍ଜତି = _____

ଶୁକ୍ଷଃ + ବଦତି = _____

ଶୋଭନଃ + ଗନ୍ଧଃ = _____

ରବୀନ୍ଦ୍ରଃ + ହସତି = _____

ବାଳଃ + ଯାତି = _____

ଶିକ୍ଷକଃ + ଲିଖତି = _____

ଭକ୍ତଃ + ନମତି = _____

ସୂର୍ଯ୍ୟଃ + ଭାତି = _____

ଅଶ୍ୱଃ + ଘାସମ୍ = _____

- ଦେବଃ + ମହେଶ୍ୱରଃ + ବରାନ୍ ଦଦାତି = _____
- ଗୋପାଳଃ + ଗାଃ ଚାରୟତି = _____
- ବାଳକଃ + ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛତି = _____
- ଅର୍ଜୁନଃ + ଗାଣ୍ଡୀବଂ ଧରତି = _____
- ସାଧକଃ + ଗାୟତ୍ରୀଂ ପଠତି = _____
- ଅଧ୍ୟାପକଃ + ଘଟୀଂ ପଶ୍ୟତି = _____
- ସେବକଃ + ଘଣ୍ଟାଂ ବାଦୟତି = _____
- ଅୟମ୍ ଅକ୍ଷଃ + ଜଗତ୍ କିଂରୂପମ୍ ଇତି ନ ଜାନାତି = _____
- ଜନକଃ + ଜନନୀ ଇତି ଶବ୍ଦଦ୍ୱୟଂ କସ୍ୟ ନ ପ୍ରିୟମ୍ ? = _____
- ଶୁଭକାନ୍ତଃ + ଜଳଂ ପିବତି । = _____
- ନିରହଂକାରଃ + ଜନଃ ଭଗବତଃ ପ୍ରିୟଃ । = _____
- ସର୍ପଃ + ଝଟିତି ବିଳଂ ପ୍ରବିଷ୍ଟଃ = _____
- ଜ୍ଞାନିନଃ + ଜ୍ଞାନଯୋଗମ୍ ଅଭ୍ୟସ୍ୟତି = _____
- ଶିବଃ + ତମରୁଂ ବାଦୟତି = _____
- ସୈନିକଃ + ଜାଳଂ ଧରତି = _____
- ଦାନବଃ + ଦୟାଂ ନ କରୋତି = _____
- ବାଳକଃ + ଦୁଗ୍ଧଂ ପିବତି = _____
- ଧନଞ୍ଜୟଃ + ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ରଂ କଥୟତି = _____
- ଯୁଧିଷ୍ଠିରଃ + ଧର୍ମାବତାରଃ = _____
- କଃ + ଧନଂ ନ ଇଚ୍ଛତି = _____
- ନାବିକଃ + ନାବଂ ଚାଳୟତି = _____
- କଃ + ନିତ୍ୟଂ ସାମାଚାରପତ୍ରଂ ପଠତି ? = _____
- ନ୍ୟାୟାଧୀଶଃ + ନ୍ୟାୟଂ କରୋତି = _____
- ଅୟଂ ବାଳକଃ + ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ = _____
- ବ୍ରାହ୍ମଣଃ + ବ୍ରହ୍ମ ଜାନାତି = _____
- ସର୍ବେ ସୁଖିନଃ + ଭବନ୍ତୁ = _____
- ପରଧର୍ମଃ + ଭୟାବହଃ = _____
- ମାନବଃ + ମରଣଶୀଳଃ = _____
- ସାଧକଃ + ମନ୍ତ୍ରଂ ପଠତି = _____
- ଅୟଂ ମମ ବାମଃ + ହସ୍ତଃ = _____
- ନଗାଧିରାଜଃ + ହିମାଳୟଃ ଉତ୍ତରସ୍ୟାଂ ଦିଶି ବର୍ତ୍ତତେ । = _____

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ + ଯୋଗେଶ୍ୱର = _____

ରୋଗ + ରୋଗିଣୀ ନ ମୁଞ୍ଚତି = _____

ଧର୍ମ + ରକ୍ଷିତ ରକ୍ଷିତଃ = _____

ରାବଣ + ଲଙ୍କାଧିପତି = _____

ସାଧକ + ଲୋଭୀ ନ ଭବେତ୍ = _____

୩। ଅଃ + ଅକାରଭିନ୍ନ କୌଣସିସ୍ୱର = ବିସର୍ଗଲୋପ

ଯଥା :- ଭୀମଃ + ଆଗତଃ = ଭୀମ ଆଗତଃ ।

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ବୀରଃ + ଆଗତଃ = _____

ରାମଃ + ଇଚ୍ଛତି = _____

ଧର୍ମାବତାରଃ + ଇବ = _____

କୁତଃ + ଇଚ୍ଛତି = _____

ମଲ୍ଲଃ + ଆସ୍ମାଲୟତି = _____

ଅର୍ଜୁନଃ + ଉବାଚ = _____

ସଃ + ଉଦ୍ଦିଷ୍ଠି = _____

ସୂର୍ଯ୍ୟଃ + ଉଦେତି = _____

ବାଳକଃ + ରକ୍ଷିଂ ପ୍ରଣମତି = _____

ମଧୁରଃ + ଏଷଃ + ବିଷୟଃ = _____

ରାମଃ + ଉବାଚ = _____

ରାମଃ + ଐଚ୍ଛତ୍ = _____

ରାମଃ + ଆଗଚ୍ଛତ୍ = _____

ରାମଃ + ଉକ୍ରବାନ୍ = _____

ଶ୍ରୀଅରବିନ୍ଦଃ + ରକ୍ଷିଶ୍ରେଷ୍ଠଃ = _____

ଶିକ୍ଷକଃ + ଓକାରମ୍ ଉଚ୍ଚାରୟତି = _____

୪। ଆଃ + କୌଣସି ସ୍ୱର = ବିସର୍ଗଲୋପ

ଯଥା :- ବାଳାଃ + ଅଗାୟନ୍ = ବାଳା ଅଗାୟନ୍

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ଦର୍ଶକାଃ + ଅପଶ୍ୟନ୍ = _____

ବାଳିକାଃ + ଅନୃତ୍ୟନ୍ = _____

ଛାତ୍ରାଃ + ଅସ୍ମିନ୍ ବିଦ୍ୟାପୀଠେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦଂ ପଠନ୍ତି = _____

ସାଧକାଃ + ଆଶ୍ରମଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି = _____

ମୟୂରାଃ + ଆନନ୍ଦେନ ନୃତ୍ୟନ୍ତି = _____

ଛାତ୍ରାଃ + ଇଶୋପନିଷଦଂ ପଠନ୍ତି = _____

ଛାତ୍ରାଃ + ଜମେ = _____

କୃଷକାଃ + ଉପହାରଂ ଲଭନ୍ତେ = _____

ସେବକାଃ + ଉଦ୍ୟାନଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । = _____

କେଚନ ଅଧ୍ୟାପକାଃ + ରକ୍ଷିତ୍ୱମ୍ ଅର୍ହନ୍ତି = _____

ଭାରତୀୟାଃ + ଐକ୍ୟଂ କାମୟନ୍ତେ = _____

ପ୍ରକୃତେଃ ଉପାସକାଃ + ଔଷଧଂ ବର୍ଜୟତି = _____

ଜନାଃ + ଏତାଦୃଶଂ ଦୃଶ୍ୟମ୍ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟୁଂ ନାହିତି = _____

୫। ଆଃ + ମୃଦୁବ୍ୟଞ୍ଜନମ୍ = ବିସର୍ଗଲୋପ

ଯଥା :- ବାଳିକାଃ + ଗାୟତି = ବାଳିକା ଗାୟତି ।

ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ମେଘାଃ + ଗର୍ଜତି = _____

ବିହଗାଃ + ତୟତେ = _____

ମୟୂରାଃ + ନୃତ୍ୟତି = _____

କୃଷକାଃ + ହୃଷ୍ୟତି = _____

୬। ଅ/ଆକାର ଭିନ୍ନ କୌଣସି ସ୍ଵର + ବିସର୍ଗ + କୌଣସି ସ୍ଵର = ର

ଯଥା :- ନୃପତିଃ + ଅଗଚ୍ଛତ୍ = ନୃପତିରଗଚ୍ଛତ୍

କବିଃ + ଅଲିଖତ୍ = କବିରଲିଖତ୍

(କ) ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ସାଧୁଃ + ଆଗଚ୍ଛତି = _____

ଗୁରୋଃ + ଉପଦେଶଃ = _____

ସୁଧୀଃ + ଏଷଃ = _____

ମୁନିଃ + ଓଜସ୍ଵୀ = _____

କବିଃ + ଅୟମ୍ = _____

ଭୂପତେଃ + ଉଦ୍ୟାନମ୍ = _____

ପ୍ରଭୋଃ + ଆଦେଶଃ = _____

ପ୍ରଭୁଃ + ଉବାଚ = _____

(ଖ) ସନ୍ଧିବିଚ୍ଛେଦଂ କୁରୁତ ।

ରବିରୁଦେତି, ମୁନିରଧ୍ୟାପୟତ, ବଧୂରେଷା, ଲକ୍ଷ୍ମୀରିୟମ, ପିତୃରିଚ୍ଛା, ପିତୃରାଜ୍ଞା, ଗୁରୋରଗ୍ରତଃ, ବନ୍ଧୁରାଗତଃ, ଭାନୁରୁଦୟତି, ବହିରାଗଚ୍ଛ ।

୭। ଅକାର / ଆକାର ଭିନ୍ନ କୌଣସି ସ୍ଵର + ବିସର୍ଗ + ମୃଦୁବ୍ୟଞ୍ଜନ = ର

ଯଥା :- ଗୁରୁଃ + ବ୍ରହ୍ମା = ଗୁରୁବ୍ରହ୍ମା, ଗୁରୁଃ + ବିଷ୍ଣୁଃ = ଗୁରୁବିଷ୍ଣୁଃ ।

(କ) ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

ଗୁରୁଃ + ଦେବଃ = _____

ବହିଃ + ଗମନମ୍ = _____

ହରେଃ + ନାମ = _____

ଅଗ୍ନିଃ + ଜ୍ଵଳତି = _____

ବାୟୁଃ + ବାତି = _____

ବୃଷ୍ଣିଃ + ବଭୂବ = _____

ମୁହୁଃ + ମୁହୁଃ = _____

ସେନାପତିଃ + ଗଚ୍ଛତି = _____

କବିଃ + ଲିଖତି = _____

ଗୁରୋଃ + ଜ୍ଞାନମ୍ = _____

ବିଧାତୁଃ + ଲୀଳା = _____

ସାଧୁଃ + ବାଞ୍ଚତି = _____

୮। ବିସର୍ଗ + କ/ଖ = ଯଥା ପୂର୍ବସ୍ଥିତି

ଉଦାହରଣମ୍

କଃ + କିଂ କରୋତି = କଃ କିଂ କରୋତି ?

ବାନରଃ + କଦଳୀଂ ଖାଦତି = ବାନରଃ କଦଳୀଂ ଖାଦତି ।

ବାଳକଃ + କନ୍ଦୁକେନ ଖେଳତି = ବାଳକଃ କନ୍ଦୁକେନ ଖେଳତି ।

ଗୋପାଳଃ + ଖାଦ୍ୟଂ ବିତରତି = ଗୋପାଳଃ ଖାଦ୍ୟଂ ବିତରତି ।

ଛାତ୍ରଃ + ଖେଳାଙ୍ଗାନଂ ଗଚ୍ଛତି = ଛାତ୍ରଃ ଖେଳାଙ୍ଗାନଂ ଗଚ୍ଛତି ।

୯। ବିସର୍ଗ + ପ୍ / ଫ୍ = ଯଥାପୂର୍ବସ୍ଥିତି

ଉଦାହରଣମ୍

ପୁନଃ + ପୁନଃ = ପୁନଃ ପୁନଃ, ବ୍ରାହ୍ମଣଃ + ପୂଜୟତି = ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପୂଜୟତି । ବିଷ୍ଣୁଃ + ପାଳୟତି = ବିଷ୍ଣୁଃ ପାଳୟତି । ସର୍ପୀଃ + ପୁତ୍‌କୁର୍ବନ୍ତି = ସର୍ପୀଃ ପୁତ୍‌କୁର୍ବନ୍ତି ।

୧୦। ବିସର୍ଗ + ଋ / ଌ = ଶ୍ + ଋ / ଌ

ଉଦାହରଣମ୍

ପୁନଃ + ଚ = ପୁନଶ୍ଚ, କଃ + ଚନ = କଶ୍ଚନ, କଃ + ଚିତ୍ = କଶ୍ଚିତ୍, ଗାବଃ + ଚରନ୍ତି = ଗାବଶ୍ଚରନ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣଃ + ଚନ୍ଦ୍ରଃ = ପୂର୍ଣ୍ଣଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଃ । ନିଃ + ଚୟ = ନିଶ୍ଚୟଃ । ଶିରଃ + ଛେଦଃ = ଶିରଶ୍ଚେଦଃ । ତରୋଃ + ଛାୟା = ତରୋଶ୍ଚାୟା । ରାଜଃ + ଛତ୍ରମ୍ = ରାଜଶ୍ଚତ୍ରମ୍ । ଶଠଃ + ଛଳୟତି = ଶଠଶ୍ଚଳୟତି ।

୧୧। ବିସର୍ଗ + ଋ + ଠ୍ = ଷ୍ + ଋ / ଠ୍

ଉଦାହରଣମ୍

କବେଃ + ଟୀକା ପଠନାୟା = କବେଷ୍ଟୀକା ପଠନାୟା । ତୈଃ + ଟୋପିକା ଧାରିତା = ତୈଷ୍ଟୋପିକା ଧାରିତା । ସୋପାନେଷୁ ଲୁଠନ୍ କଳସଃ + ଠଠଂ ଠଠଂ କରୋତି = ସୋପାନେଷୁ ଲୁଠନ୍ କଳସଷ୍ଠଠଂ ଠଠଂ କରୋତି ।

୧୨। ବିସର୍ଗ + ଠ୍ / ଡ୍ = ସ୍ + ଠ୍ / ଡ୍

ଉଦାହରଣମ୍

ନମଃ + ତେ = ନମସ୍ତେ, ନମଃ + ତୁଭ୍ୟମ୍ = ନମସ୍ତୁଭ୍ୟମ୍ । ନମଃ + ତସ୍ୟୈ = ନମସ୍ତସ୍ୟୈ । ତତଃ + ତତଃ = ତତସ୍ତତଃ । କଃ + ଡମ୍ = କସ୍ତମ୍ । ଦେବାଃ + ଦ୍ରାୟନ୍ତେ = ଦେବାସ୍ତ୍ରାୟନ୍ତେ । ନଦ୍ୟାଃ + ଡୀରେ = ନଦ୍ୟାସ୍ତ୍ରୀରେ । ହଂସାଃ + ତଡାଗେ ଡରନ୍ତି = ହଂସାସ୍ତଡାଗେ ଡରନ୍ତି । ରୋଗିଣଃ + ଥୁତ୍‌କୁର୍ବନ୍ତି = ରୋଗିଣ ସ୍ତୁତ୍‌କୁର୍ବନ୍ତି । ନର୍ତ୍ତକ୍ୟଃ + ଥୈ ଥୈ ନୃତ୍ୟନ୍ତି = ନର୍ତ୍ତକ୍ୟସ୍ତୈ ଥୈ ନୃତ୍ୟନ୍ତି ।

୧୩। ବିସର୍ଗ + ଶ୍ / ଷ୍ / ସ୍ = ପୂର୍ବସ୍ଥିତି / ପୂର୍ବକ୍ରମ

ନମଃ + ଶିବାୟ = ନମଃ ଶିବାୟ / ନମଶ୍‌ଶିବାୟ । ନମଃ + ଷଣ୍ମୁଖାୟ = ନମଃ ଷଣ୍ମୁଖାୟ / ନମଷ୍‌ଷଣ୍ମୁଖାୟ, ନମଃ + ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ = ନମଃ ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ / ନମସ୍‌ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ ।

ବିଶେଷ ବିଧି

୧। ନିଃ, ଆବିଃ, ବହିଃ, ଦୁଃ, ପ୍ରାଦୁଃ, ଚତୁଃ - ଏମାନଙ୍କ ବିସର୍ଗର 'ଷ'କାର ହୁଏ କ୍ - ଖ - ଘ - ଙ - ପରେ ଥିଲେ ।

ଯଥା :- ନିଃ + କଳଙ୍କଃ = ନିଷ୍କଳଙ୍କଃ

ନିଃ + ପୁତ୍ରଃ = ନିଷ୍ପୁତ୍ରଃ

ନିଃ + କାମଃ = ନିଷ୍କାମଃ

ନିଃ + ପ୍ରୟୋଜନମ୍ = ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନମ୍

ଆବିଃ + କାରଃ = ଆବିଷ୍କାରଃ

ବହିଃ + କାରଃ = ବହିଷ୍କାରଃ

ଦୁଃ + କୃତିଃ = ଦୁଷ୍ଟିଃ

ଚତୁଃ + କୋଣଃ = ଚତୁଷ୍କୋଣଃ

ଦୁଃ + କରଃ = ଦୁଷ୍କରଃ

ଚତୁଃ + ପଥ = ଚତୁଷ୍ପଥ

୨। ହବିଃ, ସର୍ପିଃ, ଆୟୁଃ, ଧନ୍ୟଃ, ଚକ୍ଷୁଃ, ବପୁଃ ପ୍ରଭୃତି ଇସନ୍ତ (ଇସ୍ + ଅନ୍ତ) - ଉସନ୍ତ (ଉସ୍ + ଅନ୍ତ) ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ବିସର୍ଗସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ଷକାର ହୁଏ କ୍, ଖ, ଘ, ଙ ପରେ ଥିଲେ ।

ଯଥା :- ହବିଃ + ପୁନାତୁ = ହବିଷ୍ପୁନାତୁ / ହବିଃ ପୁନାତୁ

ଆୟୁଃ + କାମୟେ = ଆୟୁଷ୍ଟାମୟେ / ଆୟୁଃ କାମୟେ

ଚକ୍ଷୁଃ + ପାତୟାମି = ଚକ୍ଷୁଷ୍ଟାତୟାମି / ଚକ୍ଷୁଃ ପାତୟାମି

ମାତ୍ର ଏତାଦୃଶ ଶବ୍ଦ ସମାସିତ ହେଲେ ନିତ୍ୟରେ ଷକାର ହୁଏ ।

ଯଥା :- ହବିଃ ପ୍ରିୟଂ ଯସ୍ୟ ସଃ = ହବିଷ୍ପ୍ରିୟଃ ଦେବଃ ।

ଧନ୍ୟଃ ପାଣୌ ଯସ୍ୟ ସଃ = ଧନ୍ୟୁଷ୍ଟାଣିଃ କ୍ଷତ୍ରିୟଃ ।

୩। ନମଃ, ପୁରଃ, ତିରଃ - ଏମାନଙ୍କର ବିସର୍ଗର ସକାର ହୁଏ କ୍ ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ।

ଯଥା :- ନମଃ + କରୋତି = ନମସ୍କରୋତି ।

ଅଭ୍ୟାସ

ସନ୍ଧି କୁରୁତ ।

ନମଃ + କାରଃ, ନମଃ + କୃତଃ, ନମଃ + କୃତ୍ୟ, ପୁରଃ + କାରଃ, ତିରଃ + କୃତଃ, ପୁରଃ + କୃତଃ,
ତିରଃ + କୃତ୍ୟ, ପୁରଃ + କରୋତି ।

୪। ଅବ୍ୟୟଭିନ୍ନ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଅକାର ପରସ୍ପିତ ବିସର୍ଗର ସକାର ହୁଏ । ସମାସରେ କର, କାର, କାନ୍ତ, କାମ, କୁଶା, କୁମ୍ଭ, ପାତ୍ର ଶବ୍ଦ ପରେ ଥିଲେ ।

ଯଥା :- ଯଶଃ + କରଃ = ଯଶସ୍କରଃ

ଶ୍ରେୟଃ + କରଃ = ଶ୍ରେୟସ୍କର

(ଯଶଃ କରୋତି ଇତି)

(ଶ୍ରେୟଃ କରୋତି ଇତି)

ଅୟଃ + କାନ୍ତଃ = ଅୟସ୍କାନ୍ତଃ

ପୟଃ + କୁମ୍ଭଃ = ପୟସ୍କୁମ୍ଭଃ

(ଅୟସଃ କାନ୍ତଃ = ଅୟସ୍କାନ୍ତଃ)

(ପୟସେ କୁମ୍ଭଃ)

ଅହଃ + କରଃ = ଅହସ୍କରଃ

ବାଚଃ + ପତିଃ = ବାଚସ୍କତିଃ

(ଅହଃ କରୋତି ଇତି)

(ବାଚଃ (ବାଣ୍ୟାଃ) ପତିଃ = ବାଚସ୍କତିଃ)

- ୫। ସଃ, ଏଷଃ ର ବିସର୍ଗ ଲୋପହୁଏ ଅକାର ଭିନ୍ନ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥିଲେ । ଅନନ୍ତର ସନ୍ଧି ହୁଏ ନାହିଁ ।
ଯଥା :- ସ ଆଗଛତି । ସ ମମ ଗୃହମ୍ ଆଗଛତି । ସ ଗଛତି । ଏଷ ସ୍ଵପିତି । ଏଷ ବେଗେନ ଧାବତି । ଏଷ ହସତି ।
- ୬। ଭୋଃ ଶବ୍ଦର ବିସର୍ଗ ଲୋପହୁଏ ଯଦି ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ - ଦ୍ଵିତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥାଏ ।
ଯଥା :- ଭୋ ଉମେଶ ! ଭୋ ବାନ୍ଧବ !
- ୭। ପୁନର୍, ପ୍ରାତର୍, ସ୍ଵର୍, ଅନ୍ତର୍ ଇତ୍ୟାଦି ରେଫାନ୍ତ ଅବ୍ୟୟପଦ । ସ୍ଵର୍ ବା ମୃଦୁବ୍ୟଞ୍ଜନ ପରେ ଥିଲେ ଏମାନଙ୍କର ରେଫ ଯଥାବତ୍ ରହେ ।
ଯଥା :- ପୁନଃ + ଅପି = (ପୁନର୍ + ଅପି) = ପୁନରପି । ପୁନଃ + ଆଗଛ = ପୁନରାଗଛ । ପ୍ରାତଃ + ଆଶଃ = ପ୍ରାତରାଶଃ । ସ୍ଵଃ + ଗତଃ = ସ୍ଵର୍ଗତଃ । ଅନ୍ତଃ + ହିତଃ = ଅନ୍ତର୍ହିତଃ ।
- ୮। ପିତୃ-ମାତୃ ପ୍ରଭୃତି ରକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ସମୋଧନରେ ରକାରର ସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଯଥାବତ୍ ରହେ ।
ଯଥା :- ପିତଃ + ଏହି = ପିତରେହି । ମାତଃ + ଦେହି = ମାତଦେହି ।
- ୯। ଗୀଃ + ପତିଃ = ଗୀର୍ପତିଃ, ଗୀଷ୍ଠିଃ / ଗୀଃ ପତିଃ
ଅହନ୍ + ପତିଃ = ଅହର୍ପତିଃ / ଅହଃ ପତିଃ
ଅହନ୍ + ଅହନ୍ = ଅହର୍ + ଅହର୍ = ଅହରହଃ
- ୧୦। ଢକାର ପରେ ଥିଲେ ଢ କାରର, ର କାର ପରେ ଥିଲେ ର କାରର ଲୋପ ହୁଏ ଏବଂ ତତ୍ପୂର୍ବ ଅଶ୍ଵର ଦୀର୍ଘ ହୁଏ ।
ଯଥା :- ପୁନଃ + ରାଜତେ = ପୁନର୍ + ରାଜତେ = ପୁନା ରାଜତେ ।
ପୁନଃ + ରମୟତେ = (ପୁନର୍ + ରମୟତେ) = ପୁନା ରମୟତେ । ପିତଃ + ରକ୍ଷ = (ପିତର୍ + ରକ୍ଷ) = ପିତା ରକ୍ଷ । ନିଃ + ରୋଗଃ = ନିର୍ + ରୋଗଃ = ନୀରୋଗଃ । ଅନ୍ତଃ + ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ = ଅନ୍ତର୍ + ରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ = ଅନ୍ତରାଷ୍ଟ୍ରିୟଃ । ଶିଶୁଃ + ରୋଦିତି = ଶିଶୁର୍ + ରୋଦିତି = ଶିଶୁ ରୋଦିତି ।
ଗୁରୁଃ + ରୁଷଃ = ଗୁରୁର୍ + ରୁଷଃ = ଗୁରୁ ରୁଷଃ ।
ମୁତ୍ + ଢଃ = ମୁତ୍ଢଃ । ଲିତ୍ + ଢଃ = ଲାତ୍ଢଃ । ଉତ୍ + ଢଃ = ଉତ୍ଢଃ ।
- ୧୧। ବୟଃ + ସ୍ତୁ = ବୟସ୍ତୁ / ବୟଃ ସ୍ତୁ । ଅନ୍ତଃ + ସ୍ତୁ = ଅନ୍ତସ୍ତୁ / ଅନ୍ତଃସ୍ତୁ । ମନଃ + ସ୍ତୁ = ମନସ୍ତୁ / ମନଃସ୍ତୁ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସନ୍ଧିଂ କୁରୁତ ।

<p>(କ) ମନଃ + ରଥଃ = ମନୋରଥଃ ତପଃ + ବନମ୍ = _____ ବୟଃ + ବୃକ୍ଷଃ = _____</p>	<p>ମନଃ + ବିକାରଃ = ମନୋବିକାରଃ ଅଧଃ + ଗତିଃ = _____ ଯଶଃ + ଗାନମ୍ = _____</p>
<p>(ଖ) ନିଃ + ଆଶା = ନିରାଶା ନି + ଉକ୍ତଃ = _____ ନିଃ + ଅସ୍ତ୍ରଃ = _____ ଦୁଃ + ନୀତିଃ = _____ ଦୁଃ + ଗତିଃ = _____ ଦୁଃ + ମତିଃ = _____ ଦୁଃ + ଜୟଃ = _____</p>	<p>ନିଃ + କ୍ଷୟମ୍ = _____ ନିଃ + ଘୋଷଃ = _____ ନିଃ + ଧନଃ = _____ ନିଃ + ଗତଃ = _____ ଦୁଃ + ଆଶା = _____ ଦୁଃ + ଆଚାର = _____ ଦୁଃ + ବୋଧଃ = _____</p>

- (ଗ) ସା + ଏବ, ସା + ଲବ, ମନଃ + ତାପଃ, ବହିଃ + ଗମନମ୍, ବିଭ୍ରୁଃ + ରାଜତେ, ହରିଃ + ରମ୍ୟଃ, ଦୁଃ + ଶୀଳଃ, ନିଃ + ସଂଶୟମ୍, ଦୁଃ + ଶାସନମ୍, ପ୍ରଥମଃ + ସର୍ଗଃ, ସଃ + ଉବାଚ, ଯଃ + ଅସୌ, ଓଁ ଶାନ୍ତିଃ + ଶାନ୍ତିଃ + ଶାନ୍ତିଃ ।

ବିସର୍ଗସନ୍ଧି ସରଣି

ବିସର୍ଗ ପୂର୍ବ ବର୍ଣ୍ଣ	ବିସର୍ଗ	ବିସର୍ଗୋତ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣ	ପରିଣାମ
ସ/ଏଷ -	ଃ (ସଃ / ଏଷଃ)	ଅକାରଭିନ୍ନସ୍ଵର -	ବିସର୍ଗ ଲୋପ
ସ/ଏଷ -	ଃ(ସଃ/ଏଷଃ)	କୌଣସି ବ୍ୟଞ୍ଜନ -	ବିସର୍ଗ ଲୋପ
ସ/ଏଷ -	ଃ(ସଃ/ଏଷଃ)	ଅ	ସଃ → ସୋ ଏଷଃ → ଏଷୋ
ଅ	ଃ	ଅ-ଭିନ୍ନ ସ୍ଵର	ବିସର୍ଗଲୋପ
ଆ	ଃ	ସ୍ଵର	ବିସର୍ଗଲୋପ
ଆ	ଃ	ବର୍ଗର ଗାୟ, ଧର୍ଯ, ଝମ ବର୍ଣ୍ଣ ୟ, ର, ଲ, ବ, ହ	ବିସର୍ଗଲୋପ
ଅ	ଃ	ଅ	ଅ → ଓଃ
ଅ	ଃ	ବର୍ଗର ଗାୟ, ଧର୍ଯ, ଝମ ବର୍ଣ୍ଣ ୟ, ର, ଲ, ବ, ହ	ଅ → ଓ
ଅ/ଆ/ ଭିନ୍ନସ୍ଵର	ଃ	ସ୍ଵର	ଃ → ର
ଅ/ଆ ଭିନ୍ନସ୍ଵର	ଃ	ବର୍ଗର ଗାୟ, ଧର୍ଯ, ଝମ ବର୍ଣ୍ଣ ୟ, ର, ଲ, ବ, ହ	ଃ → ର
ପ୍ରାତ/ପୁନ	ଃ	ସ୍ଵର ବର୍ଗର ଗା, ଧ, ଝମ ୟ, ର, ଲ, ବ, ହ	ଃ → ର
କୌଣସିବର୍ଣ୍ଣ	ଃ	ସ୍ଵ / ଡ୍ / ଥ୍	ଃ → ସ୍
		ଷ୍ଠ / ଣ୍ / ଠ୍	ଃ → ଷ୍
		ଶ୍ / ଷ୍ / ଞ୍	ଃ → ଶ୍

ସୂତ୍ର ସୂଚନା

- ୧ । ଅତୋରୋରପୁତାଦପୁତେ 1.6.1.113, ଆଦଗୁଣଃ 1.6.1.86, ଏଡ଼ଃ ପଦାନ୍ତାଦତି । 6.1.109
 ୨ । ହରି ଚ । 8.1.114
 ୩ । ସ ସଜୁଷୋରୁଃ 8.2.66
 ୪ । ବିସର୍ଜନୀୟସ୍ୟ ସଃ 8.3.34
 ୫ । ବା ଖରି 8.3.36



ଶବ୍ଦରୂପ

ସ୍ଵରାଜ୍ୟ ଶବ୍ଦ

ଯେଉଁ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଅନ୍ତରେ ସ୍ଵର ବା ଅର୍ଥ ଥାଏ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ଵରାଜ୍ୟ ବା ଅଜନ୍ତ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରସ୍ତୁତ ପାଠ୍ୟକ୍ରମରେ କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ସ୍ଵରାଜ୍ୟଶବ୍ଦକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ବା ତତ୍ସଦୃଶ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରୟୋଗ କଲାବେଳେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ସେମାନଙ୍କର ମୂଳ ସ୍ଵରୂପର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୂଳ ଶବ୍ଦରେ ସୁପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରାଯାଇ ‘ପଦ’ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଏ । ସେହି ପଦର ପ୍ରୟୋଗଯୋଗ୍ୟତା ରହେ । କାରକ ଓ ବଚନକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ତାହାକୁ ପଦ ବା ଶବ୍ଦରୂପ କୁହାଯାଏ ।

ଅକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ : ବାଳକ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବାଳକଃ	ବାଳକୌ	ବାଳକାଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ବାଳକମ୍	ବାଳକୌ	ବାଳକାନ୍
ତୃତୀୟା	ବାଳକେନ	ବାଳକାଭ୍ୟାମ୍	ବାଳକୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବାଳକାୟ	ବାଳକାଭ୍ୟାମ୍	ବାଳକେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବାଳକାତ୍	ବାଳକାଭ୍ୟାମ୍	ବାଳକେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବାଳକସ୍ୟ	ବାଳକୟୋଃ	ବାଳକାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବାଳକେ	ବାଳକୟୋଃ	ବାଳକେଷୁ
ସମୋଧନ	ହେ ବାଳକ !	ହେ ବାଳକୌ !	ହେ ବାଳକାଃ !

ରାମ, ଅମର, ସୁର, ନର, ମାନବ, ଜନ, ମହୋଦୟ, ମହାଦେବ, କୃଷ୍ଣ, ଗୋପାଳ, ବାସୁଦେବ, ବିଜୟ, ଅଶ୍ଵ, ଗଜ, ସିଂହ, ମୟୂର, କାକ, କପୋତ, ବୃକ୍ଷ, ପାଦପ, ପର୍ବତ, ଆମ୍ବ, ବଟ, ଖଗ, ପିତାମହ, ବିଦ୍ୟାଳୟ, ପରିଶାମ, ଶିକ୍ଷକ, ମହାପୁରୁଷ, ଛାତ୍ର, ବର୍ଷ, ଦେବ, ଶବ୍ଦ, ବ୍ୟବହାର, ଅଙ୍କ ଇତ୍ୟାଦିର ରୂପ ବାଳକ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୁଏ ।

ଦାର- (ସ୍ତ୍ରୀ), ଲାଜ- (ଖଇ), ଅକ୍ଷତ- (ଅଭଙ୍ଗା ଅରୁଆ ଚାଉଳ) ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ଯଥା- ଦାରାଃ, ଦାରାନ, ଦାରିଃ, ଦାରେଭ୍ୟଃ, ଦାରେଭ୍ୟଃ, ଦାରାଶାମ୍, ଦାରେଷୁ, ଦାରାଃ ।

ଉପରୂପକ୍ରମ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ମୂଳଶବ୍ଦର ଚବିଶ (୨୪) ଗୋଟି ରୂପ ହୁଏ ।

ଶବ୍ଦ ରୂପଗୁଡ଼ିକର ଏକବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ :

ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି - ସଃ ସୁନ୍ଦରଃ ବାଳକଃ ଅସ୍ତି ।

ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି - ସଃ ବାଳକଂ ପଶ୍ୟତି ।

ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି - ସଃ ବାଳକେନ ସହ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି - ସଃ ବାଳକାୟ ପୁସ୍ତକଂ ଦଦାତି ।

ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି - ସଃ ବାଳକାତ୍ ସନ୍ଦେଶଂ ଶୁଣୋତି ।

ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି - ସଃ ବାଳକସ୍ୟ ପିତା ଅସ୍ତି ।

ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି - ସଃ ବାଳକେ ବିଶ୍ଵସିତି ।

ସମୋଧନ - ହେ ବାଳକ ! ଆଗଛ ।

ବି.ଦ୍ର. : ରାମ, ଅମର, ସୁର, ନର, ମୟୂର, ବୃକ୍ଷ, ଆମ୍ବ, ଶିକ୍ଷକ, ମହାପୁରୁଷ, ଛାତ୍ର, ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଗାୟା ଏକବଚନ ଓ ଅଷ୍ଟା ବହୁବଚନ ରୂପରେ ‘ନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶ’ ହେବ । ଯଥା- ରାମ - ରାମେଶ - ରାମାଶାମ୍

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ମୂଳଶବ୍ଦାନ୍ ନିରୂପୟତ ।

ରାମଃ, ଭାରତସ୍ୟ, ପୂର୍ବଭାଗେ, ପ୍ରଶ୍ନଃ, ହିମାଳୟଃ, ପର୍ବତଃ

୨। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶରୂପାଣି ଲିଖତ ।

ଖଗ :- ପ୍ରଥମା - ଏକବଚନେ ।	ବଟ :- ଦ୍ଵିତୀୟା - ଦ୍ଵିବଚନେ ।
ସୁର :- ଦ୍ଵିତୀୟା - ବହୁବଚନେ ।	ଦେଗ :- ତୃତୀୟା - ଏକବଚନେ ।
ବୃକ୍ଷ :- ଚତୁର୍ଥୀ - ଦ୍ଵିବଚନେ ।	ମାନବ :- ପଞ୍ଚମୀ - ବହୁବଚନେ ।
ମୃଗ :- ଷଷ୍ଠୀ - ଏକବଚନେ ।	ଘଟ :- ସପ୍ତମୀ - ଦ୍ଵିବଚନେ ।
ନର :- ସପ୍ତମୀ - ବହୁବଚନେ ।	ପାଦପ :- ସମ୍ବୋଧନ - ଦ୍ଵିବଚନେ ।

(ଖ) ଆକାରାନ୍ତ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ : ଫଳ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଫଳମ୍	ଫଳେ	ଫଳାନି
ଦ୍ଵିତୀୟା	ଫଳମ୍	ଫଳେ	ଫଳାନି

ଫଳଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟବିଭକ୍ତିରେ ରୂପ ବାଳକଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟବିଭକ୍ତି ରୂପସଦୃଶ ହେବ, ଯଥା- ଫଳେନ ହେ ଫଳାନି ।

ଶବ୍ଦରୂପର ପ୍ରୟୋଗ :

- ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି - ଫଳାନି ମଧୁରାଣି ସନ୍ତି ।
- ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି - ସଃ ମଧୁରାଣି ଫଳାନି ଖାଦତି ।

ପତ୍ର, ଉଦ୍ୟାନ, ପୁଷ୍ପ, ଚିତ୍ର, ମିତ୍ର, ବସ୍ତ୍ର, ପାତ୍ର, ମୁଖ, ନେତ୍ର, ଜ୍ଞାନ, ବଚନ, ନକ୍ଷତ୍ର, ପୁଷ୍ପକ, ସୁଖ, ଦୁଃଖ ଇତ୍ୟାଦି ଫଳଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହୁଏ ।

(ଗ) ଆକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ : ଲତା

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଲତା	ଲତେ	ଲତାଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ଲତାମ୍	ଲତେ	ଲତାଃ
ତୃତୀୟା	ଲତୟା	ଲତାଭ୍ୟାମ୍	ଲତାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଲତାୟୈ	ଲତାଭ୍ୟାମ୍	ଲତାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଲତାୟାଃ	ଲତାଭ୍ୟାମ୍	ଲତାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଲତାୟାଃ	ଲତୟୋଃ	ଲତାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଲତାୟାମ୍	ଲତୟୋଃ	ଲତାସୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ହେ ଲତେ !	ହେ ଲତେ !	ହେ ଲତାଃ !

ସଭା, ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତା, ଜନତା, ରକ୍ଷା, କ୍ରୀଡ଼ା, କଥା, ମହିଳା, ଶୋଭା, ସୀତା, ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା, ନିନ୍ଦା, କଳା, କକ୍ଷା, କାନ୍ତା ଇତ୍ୟାଦି ଆକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଲତାଶବ୍ଦ ରୂପ ସଦୃଶ ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଅଧୋଲିଖିତାନୁଛେଦେ ଆକାରାନ୍ତସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦାନ୍ ନିରୂପୟତ ।

ଇୟଂ ପାଠଶାଳା ଅସ୍ତି । ସା ବାଳିକା ଅସ୍ୟାଂ ପାଠଶାଳାୟାଂ ପଠତି । ସା ତତ୍ର ଗଢ଼ା ଶିକ୍ଷିକାଂ ନମତି । ପାଠଶାଳାୟାଃ ସମୀପେ ବାଟିକା ଅସ୍ତି । ସୀତା ପାଠଶାଳାୟାଃ ପ୍ରଧାନାଚାର୍ଯ୍ୟା । ରମା ତାଂ ପଢ଼ିକାଂ ଦର୍ଶୟତି । ଅୟି ସୁଧେ ! କଥଂ କୋଳାହଳଃ ଶ୍ରୁୟତେ ? ମମ ସଖୀ ସୁଜାତା ଅପି ଆଗତା । ଜନାଃ ତସ୍ୟାଃ ସ୍ଵାଗତଂ ମାଳାଭିଃ କୁର୍ବନ୍ତି ।

ଉତ୍ତରମ୍ - (କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____
 (ଘ) _____ (ଙ) _____ (ଚ) _____
 (ଛ) _____ (ଜ) _____ (ଝ) _____
 (ଞ) _____ (ଟ) _____

୨। ଅଧୋଲିଖିତାନାଂ ପଦାନାଂ ମୂଳଶବ୍ଦଂ ବିଭକ୍ତିଂ ବଚନଂ ଚ ଲିଖତ ।

ପଦାନି

ଯଥା :- (କ) ପାଠଶାଳା (ଚ) ମାଳାଭିଃ
 (ଖ) ପାଠଶାଳାୟାମ୍ (ଛ) ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତାୟାଃ
 (ଗ) ସୁଧେ (ଜ) ଶିକ୍ଷିକାମ୍
 (ଘ) ଛାତ୍ରାୟୈ (ଝ) ମହିଳାଭ୍ୟଃ
 (ଙ) ଶିକ୍ଷିକାମ୍ (ଞ) ଶୋଭାଯାତ୍ରା

୩। କୋଷକମଧାତ୍ ଉଚିତପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) ନରଃ _____ ଶୋଭତେ । (ବିଦ୍ୟୟା / ବିଦ୍ୟାମ୍)
 (ଖ) ଅଧ୍ୟାପିକା _____ ଉପହାରଂ ଦଦାତି । (ବନ୍ଦନାମ୍ / ବନ୍ଦନାୟୈ)
 (ଗ) ମାଳାକାରଃ _____ ପୁଷ୍ପାଣି ଆନୟତି । (ବାଟିକାୟାଃ / ବାଟିକାୟା)
 (ଘ) ଭୀଷ୍ମଃ _____ ପୁତ୍ରଃ ଆସୀତ୍ । (ଗଙ୍ଗାୟାଃ / ଗଙ୍ଗାୟାମ୍)
 (ଙ) ରାମଃ _____ ଅତୀବ ନିପୁଣଃ । (ଚିତ୍ରକଳାମ୍ / ଚିତ୍ରକଳାୟାମ୍)

୪। ଅଧୋଲିଖିତ ବାକ୍ୟେଷୁ ଅକାରାନ୍ତପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦାନାଂ ସ୍ଥାନେ ଆକାରାନ୍ତସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦାନ୍ ଲିଖତ ।

(କ) ବାଳକୋ ଧାବତଃ । _____ ଧାବତଃ । (ବାଳିକା)
 (ଖ) ବାଳକଃ ମୁଷିକଂ ପଶ୍ୟତି । ବାଳକଃ _____ ପଶ୍ୟତି । (ମୁଷିକା)
 (ଗ) ମାତା ସୁତାୟ କନ୍ୟାଂ ଦଦାତି । ମାତା _____ କନ୍ୟାଂ ଦଦାତି । (ସୁତା)
 (ଘ) ଇଦମ୍ ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଗୃହମ୍ । ଇଦମ୍ _____ ଗୃହମ୍ । (ଆଚାର୍ଯ୍ୟା)
 (ଙ) ପୁଷ୍ପାଣି ବୁଧ୍ନାତ୍ ପତନ୍ତି । ପୁଷ୍ପାଣି _____ ପତନ୍ତି । (ଲତା)

ଘ । ଇ କାରାନ୍ତ :

ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ତିମସ୍ୱର ‘ଇ’ ବା ଇକାର ହୋଇଥାଏ ସେହି ମୂଳଶବ୍ଦକୁ ଇକାରାନ୍ତ କହନ୍ତି । ଇକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

(କ) ଇକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ

	ମୁନି		
ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମୁନିଃ	ମୁନୀ	ମୁନୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମୁନିମ୍	ମୁନୀ	ମୁନିନାମ୍
ତୃତୀୟା	ମୁନିନା	ମୁନିଭ୍ୟାମ୍	ମୁନିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମୁନୟେ	ମୁନିଭ୍ୟାମ୍	ମୁନିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମୁନେଃ	ମୁନିଭ୍ୟାମ୍	ମୁନିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମୁନେଃ	ମୁନେଃ	ମୁନୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମୁନୌ	ମୁନେଃ	ମୁନିଷୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ହେ ମୁନେ !	ମୁନୀ !	ହେ ମୁନୟଃ !

କବି, ହରି, କପି, ଗିରି, ନୃପତି, ଅଗ୍ନି, ରବି ଆଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ମୁନି ଶବ୍ଦରୁପ ପରି ହୁଏ । ତୃତୀୟା ଏବଂ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିରେ ହରି ଏବଂ ଗିରି ଶବ୍ଦର ରୂପରେ ଥିବା ‘ନ’ ର ‘ଶ୍’ କୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ଯଥା- ହରିଣା, ହରୀଣାମ୍, ଗିରିଣା, ଗିରୀଣାମ୍ । ଗିରି ଓ ହରି ଶବ୍ଦର ଶ୍ରଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ସପ୍ତମୀ ଦ୍ୱିବଚନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ଗିର୍ଯ୍ୟୋଃ’ ଓ ‘ହର୍ଯ୍ୟୋଃ’ ହୋଇଥାଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧ ।(i) ଅଧୋଲିଖିତବାକ୍ୟେଷୁ ରେଖାଙ୍କିତାନାଂ ପଦାନାଂ ମୂଳଶବ୍ଦାନ୍ ଲିଖତ ।

- (କ) ମୁନେ ! ରକ୍ଷେଃ ଆଶ୍ରମଃ କୁତ ଅସ୍ତି ? ମୂଳଶବ୍ଦ _____
- (ଖ) କିଂ ତତ୍ କ୍ରପୟଃ ଅପି ସନ୍ତି ? ମୂଳଶବ୍ଦ _____
- (ଗ) ତେ ଅଗ୍ନୌ ହବନଂ କୁର୍ବନ୍ତି । ମୂଳଶବ୍ଦ _____
- (ଘ) କବିନା ବିଭାତି ସଭା । ମୂଳଶବ୍ଦ _____

(ii) ଚିତ୍ରସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

	ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ହରି-	ପ୍ରଥମା	ହରିଃ	—	ହରୟଃ
କପି-	ଦ୍ୱିତୀୟା	—	କପୀ	—
ଗିରି-	ତୃତୀୟା	ଗିରିଣା	—	ଗିରିଭିଃ
ଅଗ୍ନି-	ଚତୁର୍ଥୀ	—	ଅଗ୍ନିଭ୍ୟାମ୍	—
ବିଧୁ-	ପଞ୍ଚମୀ	ବିଧେଃ	—	—
ରବି-	ଷଷ୍ଠୀ	—	ରବେଃ	—
ନୃପତି-	ସପ୍ତମୀ	—	—	ନୃପତିଷୁ
ମୁନି-	ସମ୍ବୋଧନ	ହେ —	ହେ ମୁନୀ	ହେ —

- (iii) ଅଧୋଲିଖିତେ ଅନୁଛେଦେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦବିହିତପଦାନାଂ ସ୍ଥାନେ ‘ରବି’ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ପୁନର୍ଲେଖନଂ କୁରୁତ ।
 [ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ସଂସାରଂ ପ୍ରକାଶୟତି । ସୂର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଅରୁଣଂ ବିମ୍ବଂ ଦର୍ଶନାୟମ୍ । ଚନ୍ଦ୍ରଃ ସୂର୍ଯ୍ୟାତ୍ ଏବ ପ୍ରକାଶଂ ଲଭତେ ।
 ସୂର୍ଯ୍ୟେଣ ଏବ ବୟଂ ଜୀବାମଃ । ଜନାଃ ସାଦରଂ ସୂର୍ଯ୍ୟାୟ ଅର୍ଘ୍ୟଂ ଦଦତି ।]

ଉତ୍ତର : _____

୪।(i) ଅଧୋଲିଖିତ ବାକ୍ୟାନାଂ ରେଖାଙ୍କିତ ସ୍ଥାନେଷୁ ଅତିଥି ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ ରୂପେଃ ବାକ୍ୟାନାଂ ପୁନର୍ଲେଖନଂ କୁରୁତ ।

(କ) ଛାତ୍ରଃ କବେଃ ସମ୍ମାନଂ କରୋତି ।

(ଖ) ଅଧକ୍ଷଃ କବିଭ୍ୟଃ ପୁରସ୍କାରାନ୍ ଦଦାତି ।

(ଗ) ସଃ କବିନା ସହ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଘ) ଅହଂ କବିଂ ପ୍ରଣମାମି ।

(ଙ) କବୌ ମମ ବିଶ୍ୱାସଃ ଅସ୍ତି ।

ସ୍ୱାମୀ ବା ମାଲିକ ଅର୍ଥବୋଧକ-

ପତି

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପତିଃ	ପତୀ	ପତୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପତିମ୍	ପତୀ	ପତୀନ୍
ତୃତୀୟା	ପତ୍ୟା	ପତିଭ୍ୟାମ୍	ପତିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପତେ୍ୟ	ପତିଭ୍ୟାମ୍	ପତିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପତୁ୍ୟଃ	ପତିଭ୍ୟାମ୍	ପତିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପତୁ୍ୟଃ	ପତେ୍ୟାଃ	ପତୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପତେ୍ୟା	ପତେ୍ୟାଃ	ପତିଷୁ
ସମ୍ବୋଧନ	ହେ ପତେ !	ହେ ପତୀ !	ହେ ପତୟଃ !

ପତିଶବ୍ଦ ସଂଯୋଗରୁ ନିର୍ମିତ ଭୂପତି, ନୃପତି, ମହାପତି ପ୍ରଭୃତି ସମାସ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ମୁନି ଶବ୍ଦପରି ହୁଏ ।

(ଖ) ଇକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ମତି

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମତିଃ	ମତୀ	ମତୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମତିମ୍	ମତୀ	ମତୀଃ
ତୃତୀୟା	ମତ୍ୟା	ମତିଭ୍ୟାମ୍	ମତିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମତୈଃ/ମତୟେ	ମତିଭ୍ୟାମ୍	ମତିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମତ୍ୟାଃ/ମତେଃ	ମତିଭ୍ୟାମ୍	ମତିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମତ୍ୟାଃ/ମତେଃ	ମତେ୍ୟାଃ	ମତୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମତ୍ୟାମ୍/ମତୌ	ମତେ୍ୟାଃ	ମତିଷୁ
ସମୋଧନ	ହେ ମତେ !	ହେ ମତୀ !	ହେ ମତୟଃ !

ବୁଦ୍ଧି, ନୀତି, ଗତି, ଯୁବତି, ଭକ୍ତି, ଶକ୍ତି, ଜାତି, ସନ୍ତତି, ରାତ୍ରି, ଶାନ୍ତି, ପ୍ରୀତି, କାର୍ତ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ‘ଇ’କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ମତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହେବ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଅଧୋଲିଖିତବାକ୍ୟେଷୁ ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ମୂଳଶବ୍ଦ-ନିରୂପଣଂ ବିଭକ୍ତିବଚନନିରୂପଣଂ ଚ ଯଥୋଦାହରଣଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା :	(କ)	ଶାନ୍ତିଃ ପ୍ରାତଃ ପଞ୍ଚବାଦନେ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଂ କରୋତି ।	ଶାନ୍ତି-	ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି	ଏକ ବଚନମ୍
(ଖ)	ସା	ଉତ୍ତାୟ ମାତୃଭୂମିଂ ପ୍ରଣମତି ।	_____	_____	_____
(ଗ)	ଅନନ୍ତରଂ	ସା ସୁନୀତ୍ୟା ସହ ପାଠଶାଳାଂ ଗଚ୍ଛତି ।	_____	_____	_____
(ଘ)	ଶାନ୍ତିଃ ସାୟଂ	କାନ୍ତେଃ/କାନ୍ତ୍ୟାଃ ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛତି ।	_____	_____	_____
(ଙ)	କାନ୍ତିଃ ଅପି	ପ୍ରୀତ୍ୟାଃ ମିତ୍ରମସ୍ତି ।	_____	_____	_____
(ଚ)	ସା ଦେଶସ୍ୟ	ପ୍ରଗତୌ ବିଶ୍ୱାସଂ କରୋତି ।	_____	_____	_____
(ଛ)	ସା	ରୁଚିଂ ବଦତି- ହେ ରୁଚେ ! ସଂସ୍କୃତଂ ପଠ ।	_____	_____	_____

୨। ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
(କ) ଧୃତି	ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତି
(ଖ) କୃତି	ଦ୍ୱିତୀୟାବିଭକ୍ତି
(ଗ) ବୁଦ୍ଧି	ତୃତୀୟାବିଭକ୍ତି
(ଘ) ରୀତି	ଚତୁର୍ଥୀବିଭକ୍ତି
(ଙ) ନୀତି	ପଞ୍ଚମୀବିଭକ୍ତି
(ଚ) ଭକ୍ତି	ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତି
(ଛ) ରାତ୍ରି	ସପ୍ତମୀବିଭକ୍ତି

୩। କୋଷକମଧାତ୍ ସମୁଚିତଂ ପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) ଯଃ ଦାନଂ କରୋତି ସଃ _____ ଲଭତେ ।
 (ଖ) ରକ୍ଷାବନ୍ଧନଂ _____ ସୁଚକଂ ଭବତି ।
 (ଗ) କାଳିଦାସସ୍ୟ _____ ପ୍ରସିଦ୍ଧଃ ସତ୍ତି ।
 (ଘ) ବାଳକାନାଂ ମିଷ୍ଟାନ୍ନେଷୁ _____ ଆସୀତ୍ ।
 (ଙ) _____ ଧୂବସ୍ୟ ମାତା ଆସୀତ୍ ।
 (ପ୍ରାତଃ, ସୁନାତିଃ, ରୁଚିଃ, ସୂକ୍ଷ୍ମଃ, ଶାନ୍ତିମ୍)

୪। କୋଷକସ୍ମୁ ଶବ୍ଦାନାଂ ସମୁଚିତଂ ରୂପଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- ସଃ ମାଳାନାଂ କ୍ରେତା । ସଃ _____ ଅପି କ୍ରେତା । (ଭୂମି)
 ସଃ ମାଳାନାଂ କ୍ରେତା । ସଃ _____ ଅପି କ୍ରେତା ।
 (କ) ବାଳକଃ ଆକୃତ୍ୟା ସୁନ୍ଦରଃ । ସଃ _____ ଚପଳଃ । (ପ୍ରକୃତି)
 (ଖ) କ୍ରିୟାୟାଃ ମୂଲ୍ୟଂ ଭବତି । _____ ମହତ୍ତ୍ୱଂ ଭବତି । (କୃତି)
 (ଗ) ଲକ୍ଷ୍ମଣଃ ସୀତୟା ସହ ଅଗଚ୍ଛତ୍ । କାନ୍ତିଃ _____ ସହ ଶୋଭତେ । (ମତି)
 (ଘ) ବିଦ୍ୟା ରକ୍ଷତି ରକ୍ଷିତା । ବ୍ୟାଘ୍ରୋତି ମହତୀ _____ । (କୀର୍ତ୍ତି)

(ଗ) ଇକାରାନ୍ତ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ

	ବାର୍ତ୍ତ		
ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବାର୍ତ୍ତ	ବାର୍ତ୍ତୀ	ବାର୍ତ୍ତୀଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବାର୍ତ୍ତ	ବାର୍ତ୍ତୀ	ବାର୍ତ୍ତୀଣି
ତୃତୀୟା	ବାର୍ତ୍ତୀଣା	ବାର୍ତ୍ତୀଣ୍ୟାମ୍	ବାର୍ତ୍ତୀଣିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବାର୍ତ୍ତୀଣେ	ବାର୍ତ୍ତୀଣ୍ୟାମ୍	ବାର୍ତ୍ତୀଣ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବାର୍ତ୍ତୀଣଃ	ବାର୍ତ୍ତୀଣ୍ୟାମ୍	ବାର୍ତ୍ତୀଣ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବାର୍ତ୍ତୀଣଃ	ବାର୍ତ୍ତୀଣୋଃ	ବାର୍ତ୍ତୀଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବାର୍ତ୍ତୀଣି	ବାର୍ତ୍ତୀଣୋଃ	ବାର୍ତ୍ତୀଣୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ବାରେ ! / ହେ ବାର୍ତ୍ତ !	ହେ ବାର୍ତ୍ତୀଣୀ !	ହେ ବାର୍ତ୍ତୀଣି !

ଇକାରାନ୍ତ- ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ-ବିଶେଷଣ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବାର୍ତ୍ତଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ :

ପାପାପହାରି ଦୁରିତାରି ତରଙ୍ଗଧାରି
 ଶୈଳପ୍ରଚାରି ଗିରିରାଜଗୁହାବିଦାରି ।
 ଝଙ୍କାରକାରି ହରିପାଦରଜୋଃପହାରି
 ଗାଙ୍ଗାପୁନାତୁ ସତତଂ ଶୁଭକାରି ବାର୍ତ୍ତ ॥

ଇକାରାନ୍ତ କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ- ଅକ୍ଷି-(ଆଖ୍ୟ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅକ୍ଷି	ଅକ୍ଷିଣୀ	ଅକ୍ଷୀଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଅକ୍ଷି	ଅକ୍ଷିଣୀ	ଅକ୍ଷୀଣି
ତୃତୀୟା	ଅକ୍ଷା	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟାମ୍	ଅକ୍ଷିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅକ୍ଷେ	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟାମ୍	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଅକ୍ଷଃ	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟାମ୍	ଅକ୍ଷିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅକ୍ଷଃ	ଅକ୍ଷୋଃ	ଅକ୍ଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅକ୍ଷି/ଅକ୍ଷଣି	ଅକ୍ଷୋଃ	ଅକ୍ଷିଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ଅକ୍ଷେ/ ଅକ୍ଷି !	ହେ ଅକ୍ଷିଣୀ !	ହେ ଅକ୍ଷୀଣି !

ଏହିପରି ସକ୍ରିୟ (ଉଚ୍ଚ) ଦଧି, ଅସ୍ଥି ଶବ୍ଦର ରୂପ ହେବ । ଅକ୍ଷିଶବ୍ଦର ଯେଉଁଠାରେ ଶ ଅକ୍ଷି ସେଠାରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଶବ୍ଦର ନ ରହିବ ।

ଅଭ୍ୟାସ

ଅଧସ୍ତନ ବାକ୍ୟେଷୁ ଇକାରାନ୍ତନପୁଂସକପଦାନି ନିରୂପୟତ ।

- ଇଦଂ ପାପହାରି ଶୁଭକାରି ବାରି ମାଂ ପୁନାତୁ ।
- ଅନେନ ଗାଙ୍ଗେନ ବାରିଣା ମମ ଶରୀରଂ ନିର୍ମଳଂ ଭବତୁ ।
- ଅସ୍ୟ ଗାଙ୍ଗାବାରିଣଃ ପାବନପ୍ରଭାବଃ ଅସାମାନ୍ୟଃ ।
- ଅସ୍ମାତ୍ ଘଟାତ୍ ଗାଙ୍ଗାବାରିଣଃ ମହ୍ୟଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ଦେହି ।
- ସଃ ଗଙ୍ଗାବାରିଣି ଆପାଦମସ୍ତକଂ ସ୍ମାତି ।
- ଅସ୍ୟ ବାଳକସ୍ୟ ହୃଦୟଂ ଶୁଚି ।
- ଅନୟୋଃ ବାଳକୟୋଃ ମନସୀ ଶୁଚିନୀ ।

ଉତ୍ତରାଣି :

- (କ) _____ (ଖ) _____ (ଗ) _____ (ଘ) _____
 (ଙ) _____ (ଚ) _____ (ଛ) _____

ଇକାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ନଦୀ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ନଦୀ	ନଦେଫୀ	ନଦ୍ୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ନଦୀମ୍	ନଦେଫୀ	ନଦୀଃ
ତୃତୀୟା	ନଦ୍ୟା	ନଦୀଭ୍ୟାମ୍	ନଦୀଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ନଦେଫି	ନଦୀଭ୍ୟାମ୍	ନଦୀଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ନଦ୍ୟାଃ	ନଦୀଭ୍ୟାମ୍	ନଦୀଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ନଦ୍ୟାଃ	ନଦେଫାଃ	ନଦୀନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ନଦ୍ୟାମ୍	ନଦେଫାଃ	ନଦୀଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ନଦି !	ହେ ନଦେଫୀ !	ହେ ନଦ୍ୟଃ !

ଦେବୀ, ପତ୍ନୀ, ବାଣୀ, ସତୀ, ରମଣୀ, ଶ୍ରେଣୀ, ବିଦୁଷୀ, ଗୁଣିନୀ, ଶ୍ରୀମତୀ, ଜନନୀ, ଅବତୀ, କଠିନୀ (ଖଡ଼ି), ପଦବୀ, ମହା, ଯାମିନୀ ପ୍ରଭୃତି ଇ-କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପତୁଲ୍ୟ । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଗଛନ୍ତୀ, ପଠନ୍ତୀ, କୁର୍ବତୀ, ଦଦତୀ, ଯୁବତୀ, ଈଦୁଶୀ, ତାଦୁଶୀ, ମାଦୁଶୀ, ଭବତୀ ଇତ୍ୟାଦିର ରୂପ ନଦୀ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ହେବ । କେତେକ ରକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ରା-କାରାନ୍ତ ହୋଇ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ହୁଏ ଯଥା- କର୍ତ୍ତ୍ରୀ, ଧାତ୍ରୀ, ଦାତ୍ରୀ । ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମା ଏକବଚନରେ ‘ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ’- ଏହି ବିସର୍ଗଯୁକ୍ତ ପଦ ରହେ ଓ ଅନ୍ୟତ୍ର ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ରୂପ ହୁଏ ।

ଇକାରାନ୍ତ-

ନାରୀ - (ମହିଳା/ ସ୍ତ୍ରୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ନାରୀ	ନାର୍ଯ୍ୟୌ	ନାର୍ଯ୍ୟଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ନାରୀମ୍	ନାର୍ଯ୍ୟୌ	ନାରୀଃ
ତୃତୀୟା	ନାର୍ଯ୍ୟା	ନାରୀଭ୍ୟାମ୍	ନାରୀଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ନାର୍ଯ୍ୟୈ	ନାରୀଭ୍ୟାମ୍	ନାରୀଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ନାର୍ଯ୍ୟାଃ	ନାରୀଭ୍ୟାମ୍	ନାରୀଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ନାର୍ଯ୍ୟାଃ	ନାର୍ଯ୍ୟୋଃ	ନାରୀଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ନାର୍ଯ୍ୟାମ୍	ନାର୍ଯ୍ୟୋଃ	ନାରୀଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ନାରି !	ହେ ନାର୍ଯ୍ୟୌ !	ହେ ନାର୍ଯ୍ୟଃ !

ବି.ଦ୍ର. - ନଗରୀ, କୁମାରୀ, ଗୌରୀ, ସୁନ୍ଦରୀ, ପୁରୀ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ନାରୀ ଶବ୍ଦପରି ହୁଏ ।

ନଦୀ ଶବ୍ଦରୂପାଣାଂ ପ୍ରୟୋଗାନ୍ ପଶ୍ୟ ।

- | | |
|----------------------------------|----------------------------------|
| (କ) ଇୟଂ ଯମୁନାନଦୀ ଅସ୍ତି । | (ଡ) ମହିଳାଃ ନଦ୍ୟାଃ ଜଳମ୍ ଆନୟନ୍ତି । |
| (ଖ) ଅହଂ ନଦୀଂ ଗଚ୍ଛାମି । | (ଚ) ନଦ୍ୟାଃ ତତଂ ସୁନ୍ଦରମ୍ । |
| (ଗ) ଅୟଂ ମାର୍ଗଃ ନଦ୍ୟା ସହ ଯାତି । | (ଛ) ଦ୍ଵଂ ନଦ୍ୟାଂ ସ୍ଵାନଂ କରୋଷି । |
| (ଘ) ସଃ ନଦ୍ୟୈ ପୁଷ୍ପାଣି ସମର୍ପୟତି । | (ଜ) ହେ ନଦି ! ଦ୍ଵଂ ପୂଜନୀୟା । |

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ‘ଭଗିନୀ’ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଉପଯୁକ୍ତ ବିଭକ୍ତି ରୂପୈଃ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

(କ) ମମ ଏକା ଜ୍ୟେଷ୍ଠା _____ ଅସ୍ତି । ରମେଶସ୍ୟ ଦ୍ଵେ କନିଷ୍ଠେ _____ ସଃ । ଅହଂ _____ ସହ ସଂସ୍କୃତେନ ଆଳପାମି । ଜନ୍ମଦିନେ _____ ଅହମ୍ ଉପହାରାନ୍ ଦଦାମି । ହରିଃ _____ ସ୍ନିହ୍ୟତି । ହେ _____, ଯୁୟଂ ଗୀତାଂ ପଠତ ।

୨। ଉଦାହରଣାନୁସାରଂ ରିଚ୍ଛସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

ଉଦାହରଣମ୍- ଇୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ଅସ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟାଃ ହସ୍ତେ କମଳମ୍ ଅସ୍ତି ।

- (କ) ଇୟଂ ସରସ୍ୱତୀ ଅସ୍ତି । _____ ହସ୍ତେ ବୀଣା ଅସ୍ତି ।
- (ଖ) ଇୟଂ ମହାକାଳୀ ଅସ୍ତି । _____ ହସ୍ତେ ଖଡ୍ଗଃ ଅସ୍ତି ।
- (ଗ) ଇୟଂ ଗୃହିଣୀ ଅସ୍ତି । _____ ହସ୍ତେ ସ୍ଥାଳୀ ଅସ୍ତି ।

୩। ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନୁସାରେ ବିଭକ୍ତି ରୂପାଣି ଲିଖତ ।

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
(କ) ପୁତ୍ରୀ — ପ୍ରଥମା :	_____	_____	_____
(ଖ) ଜନନୀ — ଦ୍ୱିତୀୟା :	_____	_____	_____
(ଗ) ନଗରୀ — ତୃତୀୟା :	_____	_____	_____
(ଘ) ବାଞ୍ଛେବୀ — ଚତୁର୍ଥୀ :	_____	_____	_____
(ଙ) ବିଦୁଷୀ — ପଞ୍ଚମୀ :	_____	_____	_____
(ଚ) କୁମାରୀ — ଷଷ୍ଠୀ :	_____	_____	_____
(ଛ) ଶ୍ରେଣୀ — ସପ୍ତମୀ :	_____	_____	_____

ଉକାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ଭାନୁ (ସୂର୍ଯ୍ୟ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଭାନୁଃ	ଭାନୁ	ଭାନବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଭାନୁମ୍	ଭାନୁ	ଭାନୁନ୍
ତୃତୀୟା	ଭାନୁନା	ଭାନୁଭ୍ୟାମ୍	ଭାନୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଭାନବେ	ଭାନୁଭ୍ୟାମ୍	ଭାନୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଭାନୋଃ	ଭାନୁଭ୍ୟାମ୍	ଭାନୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଭାନୋଃ	ଭାନୋଃ	ଭାନୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଭାନୌ	ଭାନୋଃ	ଭାନୁଷୁ
ସମୋଧାନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ଭାନୋ !	ହେ ଭାନୁ !	ହେ ଭାନବଃ !

ଗୁରୁ, ସାଧୁ, ଶିଶୁ, ଲଘୁ, ବିଷ୍ଣୁ, ବାୟୁ, ବନ୍ଧୁ, ପଶୁ, ରତ୍ନ, ମଧୁ (ବସନ୍ତ), ଶତ୍ରୁ, ରିପୁ, ରେଣୁ, ବିନ୍ଦୁ, ସିନ୍ଧୁ, ଲଘୁ, ବିଷ୍ଣୁ ବଚ୍ଚୁ (ବହୁକାରୀ) ପ୍ରଭୃତି ଉ-କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଭାନୁ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ।

ଗୁରୁଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ଦ୍ୱିବଚନରେ ‘ଗୁର୍ବୋଃ’ ହୁଏ । ଅସ୍ତୁ (ପ୍ରାଣ) ଶବ୍ଦର ଏକବଚନାନ୍ତ ଓ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ରୂପ ନାହିଁ । ଏହା ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ଯଥା- ଅସବଃ, ଅସୁନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଧୋଲିଖିତଶ୍ଳୋକୌ ପଠତ ।

- (କ) ଗୁରୁର୍ବିହ୍ନା ଗୁରୁର୍ବିଷ୍ଣୁର୍ଗୁରୁର୍ଦେବୋ ମହେଶ୍ୱରଃ ।
ଗୁରୁଃ ସାକ୍ଷାତ୍ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ତସ୍ମୈ ଶ୍ରୀଗୁରବେ ନମଃ ॥
- (ଖ) ଅଜ୍ଞାନତିମିରାଭସ୍ୟ ଜ୍ଞାନାଞ୍ଜନଶଳାକୟା ।
ଚକ୍ଷୁରୁନ୍ମାଳିତଂ ଯେନ ତସ୍ମୈ ଶ୍ରୀଗୁରବେ ନମଃ ॥

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଉ-କାରାନ୍ତମୂଳଶବ୍ଦାନ୍ ନିରୂପୟତ ।

- (କ) ହେ ବଚୋ ! ତପୋବନେ ପଶବଃ ହିଂସାଂ ନ କୁର୍ବନ୍ତି । ()
- (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ ଭାନୋଃ ପ୍ରକାଶଃ ଭବତି । ()
- (ଗ) ତେ ସର୍ବେ ସାଧବଃ । ()
- (ଘ) ବୟଂ ପରସ୍ମରଂ ବନ୍ଧବଃ ଜବ ତିଷ୍ଠାମଃ । ()
- (ଙ) ଜନ୍ତବଃ ମରଣଶୀଳାଃ । ()

୨। ରିଚ୍ଛସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
(କ) ପ୍ରଥମା (ବଚ୍ଚ)	ବଚ୍ଚଃ	_____	ବଚବଃ
(ଖ) ଦ୍ୱିତୀୟା (ଗୁରୁ)	_____	_____	ଗୁରୁନ୍
(ଗ) ତୃତୀୟା (ଭାନୁ)	ଭାନୁନା	_____	_____
(ଘ) ଚତୁର୍ଥୀ (ଦୟାଳୁ)	_____	ଦୟାଳୁଭ୍ୟାମ୍	_____
(ଙ) ପଞ୍ଚମୀ (ବନ୍ଧୁ)	_____	_____	ବନ୍ଧୁଭ୍ୟଃ
(ଚ) ଷଷ୍ଠୀ (ଶ୍ରୀକାଳୁ)	ଶ୍ରୀକାଳୋଃ	_____	_____
(ଛ) ସପ୍ତମୀ (ଦାନବନ୍ଧୁ)	_____	ଦାନବନ୍ଧୋଃ	_____
(ଜ) ସମୋଧନ (ରିପୁ)	ହେ ରିପୋ !	_____	_____

(ଖ) ଉ-କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ଧେନୁ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଧେନୁଃ	ଧେନୁ	ଧେନବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଧେନୁମ୍	ଧେନୁ	ଧେନୁଃ
ତୃତୀୟା	ଧେନା	ଧେନୁଭ୍ୟାମ୍	ଧେନୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଧେନୈ, ଧେନବେ	ଧେନୁଭ୍ୟାମ୍	ଧେନୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଧେନାଃ, ଧେନୋଃ	ଧେନୁଭ୍ୟାମ୍	ଧେନୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଧେନାଃ, ଧେନୋଃ	ଧେନୋଃ	ଧେନୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଧେନାମ୍, ଧେନୌ	ଧେନୋଃ	ଧେନୁଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ଧେନୋ !	ହେ ଧେନୁ !	ହେ ଧେନବଃ !

ତନ୍ତୁ (ଶରୀର) ରଞ୍ଜୁ (ଦଉଡ଼ି), ରେଣୁ ଓ ସ୍ନାୟୁ ପ୍ରଭୃତି ଉ-କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଧେନୁ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ହେବ ।

ଅଧୋଲିଖିତାନ୍ତ ବାକ୍ୟାନ୍ତ ପଠତ ।

ଇୟଂ ମମ ଧେନ୍ୟଃ । ଅହମ୍ ଜମାଂ ଧେନ୍ୟୁଂ ସ୍ନେହେନ ପାଳୟାମି । ଧେନ୍ୟା ପରିବାର ସଦସ୍ୟାଃ ସୁସ୍ତାଃ । ଅହଂ ଧେନବେ ପ୍ରଚୁରଂ ତୃଣଂ ଦଦାମି । ଧେନ୍ୟଃ ପ୍ରଚୁରଂ ଦୁଗ୍ଧଂ ପ୍ରାପ୍ନୋମି । ଧେନ୍ୟଃ ଗତିଃ ଦର୍ଶନୀୟା ଅସ୍ତି । ଅହଂ ଧେନ୍ୟାମ୍ ଅତୀବ ସ୍ନିହ୍ୟାମି । ହେ ଧେନୋ ! ତ୍ଵଂ ମମ ଦ୍ଵିତୀୟା ମାତା ।

(ଗ) ଉ-କାରାନ୍ତ କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ

ମଧୁ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମଧୁ	ମଧୁନୀ	ମଧୁନି
ଦ୍ଵିତୀୟା	ମଧୁ	ମଧୁନୀ	ମଧୁନି
ତୃତୀୟା	ମଧୁନା	ମଧୁଭ୍ୟାମ୍	ମଧୁଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମଧୁନେ	ମଧୁଭ୍ୟାମ୍	ମଧୁଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମଧୁନଃ	ମଧୁଭ୍ୟାମ୍	ମଧୁଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ମଧୁନଃ	ମଧୁନୋଃ	ମଧୁନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମଧୁନି	ମଧୁନୋଃ	ମଧୁଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ମଧୁ / ମଧୋ !	ହେ ମଧୁନୀ !	ହେ ମଧୁନି !

ଜାନୁ, ଅଶ୍ଵ, ଦାରୁ, ବସୁ, ଶ୍ଵଶୁ, ତାଳୁ, ଅମ୍ବୁ ଇତ୍ୟାଦି ସମସ୍ତ ଉକାରାନ୍ତ ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ମଧୁଶବ୍ଦରୂପ ପରି ।

ଅଧୋଲିଖିତାନ୍ତ ବାକ୍ୟାନ୍ତ ପଠତ ।

ମହାଶୟ ଭବତଃ ! ସକାଶେ ମଧୁ ଅସ୍ତି କିମ୍ ? ଅହଂ କିଞ୍ଚିତ୍ ମଧୁ ଇଚ୍ଛାମି । ମଧୁନା ସହ ଔଷଧଂ ଖାଦିଷ୍ୟାମି । ଅତୋଽହଂ ମଧୁନେ ଅତ୍ର ଆଗତଃ । ମଧୁନଃ ଦୂରେ ଗନ୍ତୁଂ ମଧୁପଃ ନ ଇଚ୍ଛତି । ମଧୁନଃ ସ୍ଵାଦଃ ଅଧିକଃ । ମଧୁନି ବହବଃ ଗୁଣାଃ ସନ୍ତି । ହେ ମଧୁ ! ତ୍ଵମ୍ ଅତୀବ ହିତକାରି ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧ । ଅଧଃ ପୁଂଲିଙ୍ଗ-ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦାନାଂ ମିଶ୍ରଣଂ ବର୍ତ୍ତତେ । ପୃଥକ୍ କୁରୁତ ।

ମଧୁ, ସାଧୁ, ଗୁରୁ, ବସୁ, ଅଶ୍ଵ, ବସ୍ତୁ, ବନ୍ଧୁ, ଅମ୍ବୁ, ଶିଶୁ
 ପୁଂଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ _____
 ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦ _____

୨ । ନିମ୍ନସ୍ଥିତବିଶେଷପଦଯୋଃ ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶମ୍ ଭବତଃ ଦେହି ।

	ବହୁ, ସ୍ଵାଦୁ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବହୁବଚନ	ନପୁଂସକ ବହୁବଚନ
ଯଥା :	ପ୍ରଥମା-	ବହବଃ, ସ୍ଵାଦବଃ	<u>ବହୁନି</u> <u>ସ୍ଵାଦୁନି</u>
	ଦ୍ଵିତୀୟା-	ବହୁନ, ସ୍ଵାଦୁନ୍	_____
	ତୃତୀୟା-	ବହୁଭିଃ, ସ୍ଵାଦୁଭିଃ	_____

ଚତୁର୍ଥୀ-	ବହୁଭ୍ୟଃ, ସ୍ୱାଦୁଭ୍ୟଃ	_____	_____
ପଞ୍ଚମୀ-	ବହୁଭ୍ୟଃ, ସ୍ୱାଦୁଭ୍ୟଃ	_____	_____
ଷଷ୍ଠୀ-	ବହୁନାମ୍, ସ୍ୱାଦୁନାମ୍	_____	_____
ସପ୍ତମୀ-	ବହୁଷୁ, ସ୍ୱାଦୁଷୁ	_____	_____

(ଘ) ଉ-କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ବଧୂ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବଧୂଃ	ବଧୌ	ବଧୂଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ବଧୂମ୍	ବଧୌ	ବଧୂଃ
ତୃତୀୟା	ବଧୂା	ବଧୂଭ୍ୟାମ୍	ବଧୂଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବଧୌ	ବଧୂଭ୍ୟାମ୍	ବଧୂଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବଧୂଃ	ବଧୂଭ୍ୟାମ୍	ବଧୂଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବଧୂଃ	ବଧୌଃ	ବଧୂନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବଧୂମ୍	ବଧୌଃ	ବଧୂଷୁ
ସମୋଧନ	ହେ ବଧୂ !	ହେ ବଧୌ !	ହେ ବଧୂଃ !

ଚମ୍ପୂ, ଚଞ୍ଚୁ, ଚନ୍ଦୁ (ଶରୀର), ପୁତ୍ରବଧୂ, ଶୁଶ୍ରୁ, ସରଯୁ ପ୍ରଭୃତି ଉ-କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗଶବ୍ଦର ରୂପ ବଧୂ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି । ପ୍ରସ୍ତୁ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଦ୍ୱିତୀୟା ଏକବଚନ ଓ ବହୁବଚନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ପ୍ରସ୍ତୁମ୍’ ଓ ‘ପ୍ରସ୍ତୁଃ’ ହୁଏ ।

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

ଇୟଂ ନବବଧୂଃ ଲଜ୍ଜାଶୀଳା । ଇମାଂ ନବବଧୂଂ ଦ୍ରଷ୍ଟୁମ୍ ଅଦ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀଃ ଆଗତାଃ । ଅନୟା ନବବଧୂା ସହ ତାଃ ବହୁକାଳଂ ନେଷ୍ୟନ୍ତି । ଅସୌ ନବବଧୌ ତାସୁ କାଶ୍ଚନ ଉପହାରାନ୍ ଦାସ୍ୟନ୍ତି । ତାଃ ସର୍ବାଃ ନବବଧୂଃ ମିଷ୍ଟାନ୍ ପ୍ରାପ୍ତବତ୍ୟଃ । ଅସ୍ୟାଃ ନବବଧୂଃ ରୂପମ୍ ଅତୀବ ସୁନ୍ଦରମ୍ । ଅସ୍ୟାଂ ନବବଧୂାଂ ସର୍ବେଷାଂ ପ୍ରୀତିଃ ଗଭୀରା । ହେ ନବବଧୂ !, ପରିବାରେ ସର୍ବେଷୁ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟଂ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପୟ ।

ଉ-କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ

ପିତୃ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପିତା	ପିତରୌ	ପିତରଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପିତରମ୍	ପିତରୌ	ପିତୃନ୍
ତୃତୀୟା	ପିତା	ପିତୃଭ୍ୟାମ୍	ପିତୃଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପିତ୍ରେ	ପିତୃଭ୍ୟାମ୍	ପିତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପିତୁଃ	ପିତୃଭ୍ୟାମ୍	ପିତୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପିତୁଃ	ପିତ୍ରେଃ	ପିତୃଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପିତରି	ପିତ୍ରେଃ	ପିତୃଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ପିତଃ !	ହେ ପିତରୌ !	ହେ ପିତରଃ !

ଭ୍ରାତୃ, ଦେବୃ, ଜାମାତୃ, ନୃ-ଏଇ କେତୋଟି ଶବ୍ଦର ରୂପ ପିତୃ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି । କେବଳ 'ନୃ'ଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ବହୁବଚନରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ରୂପ ହୁଏ । ଯଥା- ନୃଣାମ୍ ଓ ନୃଣାମ୍ । (ନୃ - ନର)

ପିତା ମାତା ନନାନ୍ଦା ନା ସବ୍ୟେଷୁ-ଭ୍ରାତୃ-ମାତରଃ ।

ଜାମାତା ଦୁହିତା ଦେବା ନ ତୁନନ୍ତା ଇମେ ଦଶି ॥

ଏଇ ଦଶଟି ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମା ଦ୍ଵିବଚନଠାରୁ ଚାରିଗୋଟି ବିଭକ୍ତି ରୂପରେ ଅନ୍ୟ ରକାରର ବୃଦ୍ଧି (ଆର) ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ମାତୃ, ନନାନ୍ଦ, ଯାତୃ ଓ ଦୁହିତୃ ଶବ୍ଦ ସ୍ଵାଲିଙ୍ଗ, ବାକିତକ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ।

ଦାତୃ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଦାତା	ଦାତାରୌ	ଦାତାରଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ଦାତାରମ୍	ଦାତାରୌ	ଦାତୃନ୍
ତୃତୀୟା	ଦାତ୍ରା	ଦାତୃଭ୍ୟାମ୍	ଦାତୃଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଦାତ୍ରେ	ଦାତୃଭ୍ୟାମ୍	ଦାତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଦାତୁଃ	ଦାତୃଭ୍ୟାମ୍	ଦାତୃଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଦାତୁଃ	ଦାତ୍ରୋଃ	ଦାତୃଣାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଦାତରି	ଦାତ୍ରୋଃ	ଦାତୃଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ଦାତଃ !	ହେ ଦାତାରୌ !	ହେ ଦାତାରଃ !

ଧାତୃ, ବିଧାତୃ, କର୍ତ୍ତୃ, ଶ୍ରେଣୀତୃ, ନେତୃ, ସବିତୃ, ପ୍ରଣେତୃ, ଶିକ୍ଷୟିତୃ, ରକ୍ଷୟିତୃ, ଅଧିଷ୍ଠାତୃ ଓ ହର୍ତ୍ତୃ ପ୍ରଭୃତି ର କାରାକ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଦାତୃଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

ମମ ପିତା ଦାତା ଅସ୍ତି । ଅହଂ ମମ ଦାତାରଂ ପିତରଂ ନମାମି । ମମ ଦାତ୍ରା ପିତ୍ରା ଦାନଂ ଦୀୟତେ । ମମ ଦାତ୍ରେ ପିତ୍ରେ ଅନ୍ୟତ୍ କିମପି ନ ରୋଚତେ । ସଃ ମମ ଦାତୁଃ ପିତୁଃ ଦାନଂ ସ୍ଵୀକରୋତି । ସର୍ବେ ମମ ଦାତୁଃ ପିତୁଃ ସ୍ମରଣଂ କୁର୍ବନ୍ତି । ପୁତ୍ରଃ ଦାତରି ପିତରି ସାଧୁଃ । ହେ ଦାତଃ ପିତଃ, ଭବାନ୍ ମହାନ୍ ଖଲୁ ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ରେଖାଙ୍କିତ ସ୍ଥାନେଷୁ ପିତୃଶବ୍ଦସ୍ୟ ଯଥାର୍ଥରୂପେଃ ପୁନର୍ଲେଖନଂ କୁରୁତ ।

ଦଶରଥଃ ରାମସ୍ୟ ଜନକଃ ଆସାତ୍ । ସଃ ଜନକସ୍ୟ ଆଜ୍ଞୟା ବନଂ ଗତବାନ୍ । ତସ୍ୟ ଜନକେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଆସାତ୍ । ଜନକେନ ଦତ୍ତଃ ଆଦେଶଃ ପାଳନୀୟଃ ।

୨। ବାକ୍ୟସ୍ଥିତାନାଂ ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ମୂଳଶବ୍ଦଂ ବିଭକ୍ତିଂ ବଚନଂ ଚ ନିରୂପୟତ ।

- (କ) ପିତା ଔଷଧାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି । () _____
- (ଖ) ରାମଃ ଦାତାରଂ ନମତି । () _____
- (ଗ) ଦୋଷ୍ଟା ଗୋପାଳନଦନଃ । () _____
- (ଘ) ରାମୟଣସ୍ୟ ରଚୟିତୁଃ ନାମ କିମ୍ ? () _____

- (ଡ) ଅତ୍ର ସର୍ବେ ବିକ୍ରେତାରଃ । (_____) _____
- (ଚ) ବଳେ କିଂ ଦାସ୍ୟସି ? (_____) _____
- (ଛ) ଭର୍ତ୍ତ୍ରି ମମ ବିଶ୍ୱାସଃ ଅସ୍ତି । (_____) _____
- (ଜ) ତେ ନେତୁଃ ଚର୍ଚ୍ଚାଂ କୁର୍ବନ୍ତି । (_____) _____

୩। ଉଦାହରଣାନୁସାରଂ ବାକ୍ୟପରିବର୍ତ୍ତନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା- ଭର୍ତ୍ତାରଃ ପ୍ରସନ୍ନଃ ସନ୍ତି ।

ଭର୍ତ୍ତା ପ୍ରସନ୍ନଃ ଅସ୍ତି ।

- (କ) ପିତରଃ ଭ୍ରାତୃଭ୍ୟଃ ଯଚ୍ଛନ୍ତି । _____
- (ଖ) ଶ୍ରମିକାଃ କର୍ତ୍ତୃଭ୍ୟଃ ଧନାନି ନୟନ୍ତି । _____
- (ଗ) ପିତୃଭ୍ୟଃ ନମଃ । _____
- (ଘ) ଜନାଃ ନେତୃଭିଃ ସହ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । _____
- (ଙ) ଲୋକାଃ ବହୁଣାଂ ବଚନାନି ପାଳୟନ୍ତି । _____

୪। ଶ୍ଳୋକଦ୍ୱୟଂ ସ୍ମରତ ।

- (କ) ପିତା ଧର୍ମଃ ପିତା ସ୍ୱର୍ଗଃ ପିତା ହି ପରମଂ ତପଃ ।
ପିତରି ପ୍ରୀତିମାପନ୍ନେ ପ୍ରୀୟନ୍ତେ ସର୍ବଦେବତାଃ ॥
- (ଖ) ପିତାହମସ୍ୟ ଜଗତୋ ମାତା ଧାତା ପିତାମହଃ ।
ବେଦ୍ୟଂ ପବିତ୍ରମୋକ୍ଷାର ଉକ୍ତ୍ୟାମ ଯଜୁରେବ ଚ ॥ (ଗୀତା- ୯.୧୭)

୫। କୋଷକସ୍ତୁ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଉଚିତଂ ରୂପଂ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) ଦେବୋ ଦେବୀ ଚ ନଃ ସର୍ବସୁଖସ୍ୟ _____ (ଦାତୃ- ପ୍ରଥମା)
- (ଖ) _____ ଭଗବତେ ନମଃ । (ପରମଦାତୃ- ୪ର୍ଥୀ)
- (ଗ) ପରମଦାତରି _____ ଅବିଚଳା ଚ ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ମାକଂ ଭକ୍ତିଃ । (ବିଧାତୃ- ୭ମୀ)
- (ଘ) _____ ଦେବାନ୍ ସର୍ବଦା ସ୍ମରାମଃ । (ଦାତୃ- ୨ୟା)

ର-କାରାନ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ମାତୃ (ମା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ମାତା	ମାତରୌ	ମାତରଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମାତରମ୍	ମାତରୌ	ମାତୃଃ
ତୃତୀୟା	ମାତ୍ରା	ମାତୃଭ୍ୟାମ୍	ମାତୃଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମାତ୍ରେ	ମାତୃଭ୍ୟାମ୍	ମାତୃଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମାତୁଃ	ମାତୃଭ୍ୟାମ୍	ମାତୃଭ୍ୟଃ

ଷଷ୍ଠୀ	ମାତୁଃ	ମାତ୍ରୋଃ	ମାତୃ ଶାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ମାତରି	ମାତ୍ରୋଃ	ମାତୃଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ହେ ମାତଃ !	ହେ ମାତରୌ !	ହେ ମାତରଃ !

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ରକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ମୋଟରେ ପାଞ୍ଚଟି- ଦୁହିତୃ, ମାତୃ, ଯାତୃ, ନନାନ୍ଦ ଓ ସ୍ୱସ୍ତ । ମାତୃ ଶବ୍ଦରୁ ପରି ଦୁହିତୃ, ଯାତୃ ଓ ନନାନ୍ଦ ଶବ୍ଦରୁ ହୁଏ । ସ୍ୱସ୍ତ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଦାତୃ ଶବ୍ଦରୁ ପରି ମାତ୍ର ଏହାର ଦ୍ୱିତୀୟା ବହୁବଚନରେ ‘ସ୍ୱସ୍ତୁଃ’ ହୁଏ । ମାତୃସ୍ୱସ୍ତ/ମାତୃଷ୍ୱସ୍ତ (ମାତ୍ରସ୍ୟା) ଓ ପିତୃସ୍ୱସ୍ତ/ପିତୃଷ୍ୱସ୍ତ (ପିତ୍ରସ୍ୟା) ଶବ୍ଦର ରୂପ ସ୍ୱସ୍ତ (ଭଉଣୀ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ଅଧୋଲିଖିତବାକ୍ୟାନାଂ ମାତୃଭାଷୟା ଅନୁବାଦଂ କୁରୁତ ।

ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ତିସ୍ରଃ ମାତରଃ ଆସନ୍ ।

ଜନ୍ମଭୂମିଃ ଅସ୍ମାକମ୍ ଅପରା ମାତା ।

ସଃ ଦ୍ୱାଭ୍ୟାଂ ମାତୃଭ୍ୟାଂ ପାଳିତଃ ।

ସଃ ମାତୃଭ୍ୟଃ ଆଶିଷଃ ପ୍ରାପ୍ନୋତି ।

ହେ ମାତରୌ !, ବୟଂ ଯୁବାଂ ନ ବିସ୍ମରାମଃ ।

ହେ ମାତରଃ !, ଯୁଷ୍ମାନ୍ ବୟଂ ନିତ୍ୟଂ ନମାମଃ ।

ଶିଶୁଃ ମାତୁଃ ଅଳ୍ପେ ଉପବିଶତି ।

ମାତ୍ରା ଭାଗବତଂ ପଠିତମ୍ ।

୨। ପିତୃଶବ୍ଦସ୍ଥାନେ ମାତୃଶବ୍ଦରୂପାଣାଂ ପ୍ରୟୋଗଂ କୁରୁତ ।

(କ) ତବ ପିତୁଃ ନାମ କିମ୍ ? _____

(ଖ) ତ୍ୱଂ କିଂ ପିତ୍ରା ସହ ଗଚ୍ଛସି ? _____

(ଗ) ଅହଂ ପିତ୍ରେ ଭୋଜନମ୍ ଆନୟାମି । _____

(ଘ) ସଃ ପିତୁଃ ଶାସନେ ତିଷ୍ଠତି । _____

(ଙ) ମମ ପିତରି ଭକ୍ତିଃ ଅସ୍ତି । _____

୩-କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ/ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ

ଗୋ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗୌଃ	ଗାବୌ	ଗାବଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗାମ୍	ଗାବୌ	ଗାଃ
ତୃତୀୟା	ଗବା	ଗୋଭ୍ୟାମ୍	ଗୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗବେ	ଗୋଭ୍ୟାମ୍	ଗୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗୋଃ	ଗୋଭ୍ୟାମ୍	ଗୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗୋଃ	ଗବୋଃ	ଗବାମ୍

ସପ୍ତମୀ	ଗବି	ଗବୋଃ	ଗୋଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ଗୌଃ !	ଗାବୌ !	ଗାବଃ !

ଗୋ ଶବ୍ଦ ଗାଇକୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୁଏ । ଯଥା- ଇନ୍ଦ୍ରଂ ଗୌଃ କୃଷ୍ଣା । ବୃଷଭ ଅର୍ଥରେ ‘ଅନ୍ଦ୍ରଂ ଗୌଃ କୃଷ୍ଣଃ’ ।

ଗୋ ଶବ୍ଦ ସମାସାନ୍ତ ହେଲେ ‘ଗବୀ’ ହୁଏ । ଯଥା- ଦେବଗବୀ । ଏହାର ରୂପ ନଦୀ ଶବ୍ଦପରି ହୁଏ ।

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ (ପଶ୍ୟତ- ପଠତ) ।

- (କ) ଗାବଃ କ୍ଷେତ୍ରେ ଚରନ୍ତି ।
- (ଖ) ଗୋପାଳଃ ଗାଃ ଚାରୟତି ।
- (ଗ) ସଃ ସଦା ଗୋଭିଃ ସହ ତିଷ୍ଠତି ।
- (ଘ) ଗୋଭ୍ୟଃ ପ୍ରଜାଭ୍ୟଃ ଚ ସ୍ଵସ୍ତି ।
- (ଙ) ଗୋଭ୍ୟଃ ତୃଣାନି ଦେହି ।
- (ଚ) ବନ୍ଦଂ ଗୋଭ୍ୟଃ ଦୁଗ୍ଧଂ ପ୍ରାପ୍ନୁମଃ ।
- (ଛ) ଗବାମ୍ ମଧ୍ୟେ ବସାମ୍ୟହମ୍ ।
- (ଜ) ଗବାଂ ଗୋଷୁ ବା କୃଷ୍ଣା ବହୁକ୍ଷୀରା ।
- (ଝ) ଭାରତୀୟାଃ ଗୋଷୁ ମାତୃବତ୍ ଭକ୍ତିଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।



ବ୍ୟଞ୍ଜନାନ୍ତ ଶବ୍ଦରୂପ

ରାଜନ୍ (ଅନ୍-ଭାଗାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ) (ରାଜା)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ରାଜା	ରାଜାନୌ	ରାଜାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ରାଜାନମ୍	ରାଜାନୌ	ରାଜଃ
ତୃତୀୟା	ରାଜା	ରାଜଭ୍ୟାମ୍	ରାଜଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ରାଜେ	ରାଜଭ୍ୟାମ୍	ରାଜଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ରାଜଃ	ରାଜଭ୍ୟାମ୍	ରାଜଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ରାଜଃ	ରାଜୋଃ	ରାଜାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ରାଜି / ରାଜନ୍	ରାଜୋଃ	ରାଜସୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ରାଜନ୍ !	ରାଜାନୌ !	ରାଜାନଃ !

ମହାନ୍ ରାଜା = ମହାରାଜଃ (କର୍ମଧାରୟଃ) । କଳିଙ୍ଗାନାଂ ରାଜା = କଳିଙ୍ଗରାଜଃ (ଷଷ୍ଠୀତତ୍ ପୁରୁଷଃ) । ଏହିପରି ଦେବରାଜ, ମଗଧରାଜ, ପଶୁରାଜ ଇତ୍ୟାଦି ରାଜାନ୍ତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ବାଳକ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି ହେବ ବୋଲି ମନେରଖିବାକୁ ହେବ ।

ଆମ୍ଭନ୍- (ଆମ୍ଭା/ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଆମ୍ଭା	ଆମ୍ଭାନୌ	ଆମ୍ଭାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଆମ୍ଭାନମ୍	ଆମ୍ଭାନୌ	ଆମ୍ଭନଃ
ତୃତୀୟା	ଆମ୍ଭା	ଆମ୍ଭଭ୍ୟାମ୍	ଆମ୍ଭଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଆମ୍ଭେ	ଆମ୍ଭଭ୍ୟାମ୍	ଆମ୍ଭଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଆମ୍ଭଃ	ଆମ୍ଭଭ୍ୟାମ୍	ଆମ୍ଭଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଆମ୍ଭଃ	ଆମ୍ଭନୋଃ	ଆମ୍ଭନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଆମ୍ଭି	ଆମ୍ଭନୋଃ	ଆମ୍ଭସୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ଆମ୍ଭନ୍ !	ଆମ୍ଭାନୌ !	ଆମ୍ଭାନଃ !

ବ୍ରହ୍ମନ୍, କୃତକର୍ମନ୍, ପରମାତ୍ମନ୍, ଜୀବାତ୍ମନ୍, ଧର୍ମାତ୍ମନ୍, ମହାତ୍ମନ୍, କୃଷକର୍ମନ୍ (ଅଗ୍ନି), ଦ୍ୱିଜନ୍ତୁନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଆମ୍ଭନ୍ ଶବ୍ଦରୂପ ପରି । ‘ଶ୍ୱନ୍’ ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦର ‘ଅନ୍’ ପୂର୍ବସ୍ଥ ସଂଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ଅନ୍ତରେ ‘ମ’ କିମ୍ବା ‘ବ’ ଥାଏ । ସେସବୁ ଆମ୍ଭନ୍ ପରି ରୂପ ହୁଅନ୍ତି ।

*.ନ ସଂଯୋଗାଦ୍‌ମତ୍ତାତ୍ ।

୧। ବାକ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗଃ ।

ଏକଃ ରାଜା ଆସୀତ୍ ।
 ପ୍ରଜାଃ ତଂ ରାଜାନଂ ଦେବମ୍ ଇତି ପୂଜୟତି ।
 ସେନାପତିଃ ରାଜା ସହ ଅଗଚ୍ଛତ୍ ।
 ତସ୍ମୈ ରାଜେ ସତ୍ୟବଚନଂ ରୋଚତେ ।
 ତସ୍ମାତ୍ ରାଜାଃ ପ୍ରଜାଃ ସାହାୟଂ ଲଭତେ ।
 ତସ୍ୟ ରାଜାଃ ନାମ ମୁଖେ ମୁଖେ ବର୍ତ୍ତତେ ।
 ତସ୍ୟ ରାଜାଃ କାର୍ତ୍ତିଃ ସର୍ବେଃ ଗାୟତେ ।
 ତସ୍ମିନ୍ ରାଜି ସର୍ବେଷାଂ ପ୍ରୀତିଃ ବର୍ତ୍ତତେ ।
 ହେ ରାଜନ !, ମୟି ଦୟାଂ କୁରୁ ।

୨। ଅଧୋଲିଖିତବାକ୍ୟାନି ପଠତ ।

ଅୟମ୍ ଆମ୍ବା ବ୍ରହ୍ମ । ଯଃ ଆମ୍ବାନଂ ନ ଜାନାତି, ସଃ କିମପି ନ ଜାନାତି । ଆମ୍ବାନମ୍ ଆମ୍ବାନା ଜାନାହି । ଆମ୍ବାନେ ସର୍ବଂ କୁରୁ । ଶାନ୍ତିଃ ଆମ୍ବାନଃ ଏବ ଉଦ୍ଭବତି । ଆମ୍ବା ଏବ ଆମ୍ବାନଃ ବନ୍ଧୁଃ । ଅତଃ ଆମ୍ବାନି ବାସଂ କୁରୁ । ହେ ଆମ୍ବାନ, ମୋହନିଦ୍ରାଂ ପରିହର ।

(ଇନ୍-ଭାଗାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ) ଗୁଣିନ୍ (ଗୁଣବାନ୍/ ଗୁଣୀ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗୁଣୀ	ଗୁଣିନୌ	ଗୁଣିନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗୁଣିନମ୍	ଗୁଣିନୌ	ଗୁଣିନଃ
ତୃତୀୟା	ଗୁଣିନା	ଗୁଣିଭ୍ୟାମ୍	ଗୁଣିଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗୁଣିନେ	ଗୁଣିଭ୍ୟାମ୍	ଗୁଣିଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗୁଣିନଃ	ଗୁଣିଭ୍ୟାମ୍	ଗୁଣିଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗୁଣିନଃ	ଗୁଣିନୋଃ	ଗୁଣିନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଗୁଣିନି	ଗୁଣିନୋଃ	ଗୁଣିଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ଗୁଣିନ୍ !	ଗୁଣିନୌ !	ଗୁଣିନଃ !

ଅର୍ଥିନ, ଏକାକିନ, କୃତିନ, ଜ୍ଞାନିନ, ଧନିନ, ତପସ୍ୱିନ, ବଳିନ, ମନ୍ତ୍ରିନ, ମେଧାବିନ, ରୋଗିନ, ସ୍ୱାମିନ, ମନସ୍ୱିନ, ପାପିନ, ଯୋଗିନ, ସାକ୍ଷିନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଇନ୍-ଭାଗାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ଗୁଣିନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

(କ) ଅୟଂ ଜନଃ ଗୁଣୀ ଅସ୍ତି । ଇମଂ ଗୁଣିନଂ ଜନଂ ସର୍ବେ ଉପଗଚ୍ଛତି । ଅସ୍ମୈ ଗୁଣିନେ ଜନାୟ ତେ ଉପହାରାନ୍ ମଚ୍ଛତି । ଅସ୍ୟ ଗୁଣିନଃ ଜନସ୍ୟ ନିଜାପରବୁଦ୍ଧିଃ ନାସ୍ତି । ଅସ୍ମିନ୍ ଗୁଣିନେ ଜନେ ସର୍ବେ ସ୍ୱହୃଦି । ଗୁଣିନଃ ଜନାତ୍ ସତ୍ପରାମର୍ଶଃ ଲଭ୍ୟତେ । ଗୁଣିନା ସଭା ବିଭାତି ।

ଅଭ୍ୟାସ

‘ଗୁଣୀ’ ଇତ୍ୟୟ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରୂପ ‘ଗୁଣିନୀ’ ଭବତି । ତସ୍ୟ ରୂପାଣି ‘ନଦୀ’ ବତ୍ ଭବତି । ଅଧୋଲିଖିତଶବ୍ଦାନାମ୍ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରୂପ କିଂ ଭବେତ୍ ?

ଉଦାହରଣ - ଗୁଣୀ- ଗୁଣିନୀ
ରୋଗୀ- ରୋଗିଣୀ

ଜ୍ଞାନୀ	_____	ବୈରୀ	_____
ମେଧାବୀ	_____	ସାକ୍ଷୀ	_____
ହସ୍ତୀ	_____	ଗୃହୀ	_____
ଏକାକୀ	_____	ମନ୍ତ୍ରୀ	_____
କୁଶଳୀ	_____	ଯତ୍ନୀ	_____
ଧନୀ	_____	ଉପକାରୀ	_____
ତପସ୍ୱୀ	_____	ମନାକ୍ଷୀ	_____
ପ୍ରତିବେଶୀ	_____	ହିତାକାଞ୍ଚକ୍ଷୀ	_____
ଦୂରଦର୍ଶୀ	_____	ମୃଦୁଭାଷୀ	_____
ସତ୍ୟବାଦୀ	_____	ଦୁତଚାରୀ	_____

ପଥ୍‌ନ୍ (ଇନ୍-ଭାଗାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ) (ବାଚ/ ମାର୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପଦ୍ମଃ	ପଦ୍ମାନୌ	ପଦ୍ମାନଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପଦ୍ମାନମ୍	ପଦ୍ମାନୌ	ପଥଃ
ତୃତୀୟା	ପଥା	ପଥଭ୍ୟାମ୍	ପଥଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପଥେ	ପଥଭ୍ୟାମ୍	ପଥଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପଥଃ	ପଥଭ୍ୟାମ୍	ପଥଭଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପଥଃ	ପଥୋଃ	ପଥାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପଥ୍	ପଥୋଃ	ପଥ୍ଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ପଦ୍ମଃ !	ପଦ୍ମାନୌ !	ପଦ୍ମାନଃ !

ମଥ୍‌ନ୍ (ମଦୁନ-ଦଣ୍ଡ) ଶବ୍ଦର ରୂପ ପଥ୍‌ନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

ଜ୍ଞାନଂ ବିନା ଛାତ୍ରାଣାଂ ନାନ୍ୟଃ ପଦ୍ମଃ ଅସ୍ତି । ତସ୍ମାତ୍ ଏବଂ ପଦ୍ମାନଂ ଛାତ୍ରଃ ସମାଶ୍ରୟନ୍ତୁ । ଅନେନ ପଥା ଭଗବତଃ ଉପଲକ୍ଷିଃ ସମ୍ଭବେତ୍ । ଅସ୍ମୈ ପଥେ ଆତ୍‌ସମର୍ପଣମ୍ ଆବଶ୍ୟକମ୍ । ଅସ୍ମାତ୍ ପଥଃ ବିରୁଦ୍ଧିଃ ମା ଭବେତ୍ । ଅସ୍ୟ ପଥଃ ଲଙ୍ଘନଂ ହାନିକାରକମ୍ । ତଥାପି ଅସ୍ମିନ୍ ପଥ୍‌ ମହାନ୍ ଆନନ୍ଦଃ ଅସ୍ତି ।

ଅତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ-ଗଚ୍ଚତ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) (ଯାଉଥିବା, ଯାଉଯାଉ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଗଚ୍ଚନ୍	ଗଚ୍ଚନ୍ତୋ	ଗଚ୍ଚନ୍ତଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଗଚ୍ଚନ୍ତମ୍	ଗଚ୍ଚନ୍ତୋ	ଗଚ୍ଚନ୍ତଃ
ତୃତୀୟା	ଗଚ୍ଚତା	ଗଚ୍ଚଭ୍ୟାମ୍	ଗଚ୍ଚଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଗଚ୍ଚତେ	ଗଚ୍ଚଭ୍ୟାମ୍	ଗଚ୍ଚଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଗଚ୍ଚତଃ	ଗଚ୍ଚଭ୍ୟାମ୍	ଗଚ୍ଚଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଗଚ୍ଚତଃ	ଗଚ୍ଚତୋଃ	ଗଚ୍ଚତାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଗଚ୍ଚତି	ଗଚ୍ଚତୋଃ	ଗଚ୍ଚସୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ଗଚ୍ଚନ୍ !	ଗଚ୍ଚନ୍ତୋ !	ଗଚ୍ଚନ୍ତଃ !

କରିଷ୍ୟତ୍, ଦାସ୍ୟତ୍, ପଠିଷ୍ୟତ୍, ଭବିଷ୍ୟତ୍, ଚଳତ୍, ଗାୟତ୍, ଲଞ୍ଜତ୍, କୁର୍ବିତ୍, ଧାବତ୍, ଡିଷ୍ଟତ୍, ବଦତ୍, ଧାୟତ୍, ଲିଖତ୍, ପଠତ୍, ଜୀବତ୍, ହସତ୍, ପ୍ରଭୃତି ଅତ୍-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତଶବ୍ଦର ରୂପ ଗଚ୍ଚତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଗଚ୍ଚତ୍ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା ଏବଂ ସମୋଧନରେ ଗଚ୍ଚତ୍, ଗଚ୍ଚତୀ ଓ ଗଚ୍ଚନ୍ତି ରୂପ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଗଚ୍ଚତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ନଦୀ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ଯଥା- ଗଚ୍ଚନ୍ତୀ, ଗଚ୍ଚନ୍ତ୍ୟୋ, ଗଚ୍ଚନ୍ତ୍ୟଃ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବତ୍-ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ-ଭବତ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) (ଆପଣ)

ଏହା ‘ଗଚ୍ଚତ୍’ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ । ପ୍ରଭେଦ କେବଳ ଏତିକି ଯେ ଏହାର ପ୍ରଥମା ଏକବଚନରେ ନ-କାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅ-କାର ସ୍ଥାନରେ ଆ-କାର ହୁଏ । ପ୍ରଥମା ଏକବଚନ - ଭବାନ୍ । ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା) ଭବନ୍ !

ଆୟୁଷ୍ମତ୍, ଜ୍ୟୋତିଷ୍ମତ୍, ଦୀପ୍ତିମତ୍, ଧୀମତ୍, ଶ୍ରୀମତ୍, ବୁଦ୍ଧିମତ୍, ହନୁମତ୍, ମୂର୍ତ୍ତିମତ୍, ଭଗବତ୍, ବଳବତ୍, ବିଦ୍ୟାବତ୍, ହିମବତ୍, ବିବସ୍ୱତ୍, କିନ୍ଦତ୍, ତାବତ୍, ଯାବତ୍, ଗତବତ୍, ଶୁତବତ୍, କୃତବତ୍, ସ୍ଥିତବତ୍, ଉକ୍ତବତ୍ ଇତ୍ୟାଦି ମତୁପ-କ୍ରବତୁ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତଶବ୍ଦର ରୂପ ଭବତ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣମ୍ :

- (୧) ଦୀପ୍ତି + ମତୁପ → ମତ୍ = ଦୀପ୍ତିମତ୍ (ଦୀପ୍ତିମାନ୍ - ଦୀପ୍ତିମନ୍ତୋ - ଦୀପ୍ତିମନ୍ତଃ)
- ବୁଦ୍ଧି + ମତୁପ → ମତ୍ = ବୁଦ୍ଧିମତ୍ (ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ - ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତୋ - ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତଃ)
- ହନୁ + ମତୁପ → ମତ୍ = ହନୁମତ୍ (ହନୁମାନ୍ - ହନୁମନ୍ତୋ - ହନୁମନ୍ତଃ)
- ଆୟୁଷ୍ + ମତୁପ → ମତ୍ = ଆୟୁଷ୍ମତ୍ (ଆୟୁଷ୍ମାନ୍ - ଆୟୁଷ୍ମନ୍ତୋ - ଆୟୁଷ୍ମନ୍ତଃ)
- ବଳ + ମତୁପ → ବତୁପ → ବତ୍ = ବଳବତ୍ (ବଳବାନ୍ - ବଳବନ୍ତୋ - ବଳବନ୍ତଃ)
- ଭଗ + ମତୁପ → ବତୁପ → ବତ୍ = ଭଗବତ୍ (ଭଗବାନ୍ - ଭଗବନ୍ତୋ - ଭଗବନ୍ତଃ)
- ବିଦ୍ୟା + ମତୁପ → ବତୁପ → ବତ୍ = ବିଦ୍ୟାବତ୍ (ବିଦ୍ୟାବାନ୍ - ବିଦ୍ୟାବନ୍ତୋ - ବିଦ୍ୟାବନ୍ତଃ)
- ପଠ୍ + କ୍ରବତୁ = ପଠିତବତ୍ (ପଠିତବାନ୍ - ପଠିତବନ୍ତୋ - ପଠିତବନ୍ତଃ)
- ଗମ୍ + କ୍ରବତୁ = ଗତବତ୍ (ଗତବାନ୍ - ଗତବନ୍ତୋ - ଗତବନ୍ତଃ)
- ଜ୍ଞା + କ୍ରବତୁ = ଜ୍ଞାତବତ୍ (ଜ୍ଞାତବାନ୍ - ଜ୍ଞାତବନ୍ତୋ - ଜ୍ଞାତବନ୍ତଃ)

(୨)(କ) ନୈବ କିଞ୍ଚିତ୍ କରୋମୀତି ଯୁକ୍ତୋ ମନେଧତ ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ।

ପଶ୍ୟନ୍-ଶୃଣ୍ଠ୍ୟନ୍ ସ୍ମରନ୍ - ଜିହ୍ଵନ୍- ଅଗ୍ନ୍-ଗଞ୍ଜନ୍-ସ୍ଵପନ୍-ଶ୍ଵସନ୍ ॥ ଗୀତା- ୫.୮

(ଖ) ସ୍ମରନ୍ନପି ଗଜୋ ହତି ଜିହ୍ଵନ୍ନପି ଭୁଜଙ୍ଗମଃ ।

ହସନ୍ନପି ନୃପୋ ହତି ମାନୟନ୍ନପି ଦୁର୍ଜନଃ ॥

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

ଭବାନ କୁତ୍ତ ଗଞ୍ଜତି ।

ଅହଂ ଭବତଃ ପୂଜାମି ।

କେଶବଃ ଭବତା ସହ ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍ ଅଗଞ୍ଜତ୍ ।

ସଃ ଭବତେ ପୁସ୍ତକାନି ଆନୟତି ।

ଭବତଃ ରତେ ମମ କୋଽପି ସହାୟଃ ନାସ୍ତି ।

କୁତ୍ତ ଭବତଃ ଗୃହମ୍ ?

ମମ ବିଶ୍ଵାସଃ ଭବତି ଅସ୍ତି ।

୨। 'ଭବତ୍' ଇତ୍ୟସ୍ୟ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଦ୍ଵିବଚନ-ବହୁବଚନ-ରୂପେଃ ବାକ୍ୟାନି ପୁନର୍ଲିଖତ ।

ସ୍-କାରାନ୍ତ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ବିଦ୍ଵସ୍ - (ବିଦ୍ଵାନ୍)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ବିଦ୍ଵାନ୍	ବିଦ୍ଵାଂସୌ	ବିଦ୍ଵାଂସଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ବିଦ୍ଵାଂସମ୍	ବିଦ୍ଵାଂସୌ	ବିଦ୍ଵଷଃ
ତୃତୀୟା	ବିଦ୍ଵଷା	ବିଦ୍ଵଦ୍ଭ୍ୟାମ୍	ବିଦ୍ଵଦ୍ଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ବିଦ୍ଵଷେ	ବିଦ୍ଵଦ୍ଭ୍ୟାମ୍	ବିଦ୍ଵଦ୍ଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ବିଦ୍ଵଷଃ	ବିଦ୍ଵଦ୍ଭ୍ୟାମ୍	ବିଦ୍ଵଦ୍ଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ବିଦ୍ଵଷଃ	ବିଦ୍ଵଷୋଃ	ବିଦ୍ଵଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ବିଦ୍ଵଷି	ବିଦ୍ଵଷୋଃ	ବିଦ୍ଵଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ବିଦ୍ଵନ୍ !	ବିଦ୍ଵାଂସୌ !	ବିଦ୍ଵାଂସଃ !

(ନିଷେଦିବସ୍, ତସ୍ମିବସ୍, ପେଚିବସ୍ ଇତ୍ୟାଦି କେତେକ ବସ୍-ଭାଗାନ୍ତଶବ୍ଦର ବିଦ୍ଵସ୍ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ ।)

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

ସ୍ଵଦେଶେ ପୂଜ୍ୟତେ ରାଜା, ବିଦ୍ଵାନ୍ ସର୍ବତ୍ର ପୂଜ୍ୟତେ ।

ଜନଃ ଭକ୍ତ୍ୟା ବିଦ୍ଵାଂସଂ ପୂଜୟନ୍ତି

ବିଦୁଷା ସମ୍ବନ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ ।

ବିଦୁଷେ ରାଜା ଧନାନି ଦଦାତି ।

ବିଦୁଷଃ ଜ୍ଞାନଂ ଲଭସ୍ୱ ।

ବିଦୁଷଃ ବଚନଂ ପାଳୟ ।

ତବ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବିଦୁଷି ତିଷ୍ଠତୁ ।

ହେ ବିଦୁନ୍ ! ତ୍ୱଂ ମେ ପ୍ରିୟଃ ।

ଅସ୍-ଭାଗାନ୍ତ କ୍ଲାବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ

ପୟସ୍ (କ୍ଷୀର, ଜଳ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ପୟଃ	ପୟସୀ	ପୟାଂସି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ପୟଃ	ପୟସୀ	ପୟାଂସି
ତୃତୀୟା	ପୟସୀ	ପୟୋଭ୍ୟାମ୍	ପୟୋଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ପୟସେ	ପୟୋଭ୍ୟାମ୍	ପୟୋଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ପୟସଃ	ପୟୋଭ୍ୟାମ୍	ପୟୋଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ପୟସଃ	ପୟସୋଃ	ପୟସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ପୟସି	ପୟସୋଃ	ପୟଃସୁ
ସମୋଧନ	ପୟଃ !	ପୟସୀ !	ପୟାଂସି !

ଅୟସ୍ (ଲୁହା), ଆଗସ୍ (ପାପ), ଚେତସ୍, ଛନ୍ଦସ୍, ତପସ୍, ତମସ୍, ତେଜସ୍, ମନସ୍, ଯଶସ୍, ବୟସ୍, ସରସ୍ (ପୁଷ୍କରିଣୀ), ସ୍ରୋତସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅସ୍ ଭାଗାନ୍ତ କ୍ଲାବଲିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପୟସ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଂ କୁରୁତ ।

ମନ ହି ସୁଖ ଦୁଃଖର କାରଣ ।

ତୁମେ ମନରେ ମା'କୁ ସ୍ମରଣ କର ।

ମନର ଅନ୍ୟ ନାମ ମାନସ ।

ମନରେ ବହୁପ୍ରକାର ବିଚାର ଆସେ ।

ହେ ମନ, ତୁମେ ଶାନ୍ତ ହୁଅ ।

୨। ଉତ୍କଳଭାଷୟା ଅନୁବାଦଂ କୁରୁତ ।

ପ୍ରକାଶଃ ପୟସୀ ଓଦନଂ ଖାଦତି ।

ପୟଃପାନଂ ଭୁଜଙ୍ଗାନାଂ କେବଳଂ ବିଷବର୍ଜନମ୍ ।

ତମସାକ୍ଷୀ ଅନାବିଳଂ ପୟଃ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ମୁନିଃ ସଦ୍ରୁଷଃ ଅଭବତ୍ ।
 ଜୀବନେ କଦାଚିତ୍ ଗଙ୍ଗାୟାଃ ପୟସି ସ୍ନାନଂକୁରୁ ।
 ତସ୍ମାତ୍ ପୟସଃ କିଞ୍ଚିତ୍ ପିବ ।

୩। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ମୂଳଶବ୍ଦଂ ବିଭକ୍ତିବଚନନିରୂପଣଂ ତ ଯଥୋଦାହରଣଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ହେ ପଥକ, ଜୀବନ ନରଃ ଏବ କଲ୍ୟାଣଂ ପ୍ରାପ୍ନୋତି । ଜୀବନ୍- ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିଃ ଏକବଚନମ୍
 ଅୟଂ ତୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ । _____
ଗଚ୍ଛତ୍ ମାଂ କିଂ ପ୍ରଷ୍ଟୁମିଚ୍ଛତି ଭବାନ୍ ? _____
ବିଦ୍ୱାଂସଃ କାଦୃଶଂ ବ୍ୟବହାରମ୍ ଇଚ୍ଛନ୍ତି ? _____
ଆତ୍ମନଃ ପ୍ରତିକୂଳାନି ପରେଷାଂ ନ ସମାଚରେତ୍ । _____
 ମାନଃ ହି ମହତାଂ ଧନମ୍ । _____
 ଉଦ୍ଧରେତ୍ ଆତ୍ମନା ଆତ୍ମାନମ୍ । _____
 ହେ ଶ୍ରୀମତ୍ସତ୍ସି, ଅୟମେବ ସମୁଚିତଃ ବ୍ୟବହାରଃ । _____

୪। ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

		ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ଭବତ୍	ପ୍ରଥମା	_____	ଭବତ୍ସି	_____
ରାଜନ୍	ଦ୍ୱିତୀୟା	ରାଜାନମ୍	_____	_____
ଗଚ୍ଛତ୍	ତୃତୀୟା	_____	_____	ଗଚ୍ଛନ୍ତି
ଆତ୍ମନ୍	ଚତୁର୍ଥୀ	_____	ଆତ୍ମଭ୍ୟାମ୍	_____
ଗୁଣିନ୍	ପଞ୍ଚମୀ	_____	_____	ଗୁଣିଭ୍ୟଃ
ବିଦ୍ୱସ୍	ଷଷ୍ଠୀ	ବିଦ୍ୱସଃ	_____	_____
ଜୀବତ୍	ସପ୍ତମୀ	_____	ଜୀବତୋଃ	_____

୫। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶରୂପାଣି ଲିଖତ ।

- (କ) ରାଜନ୍ ଷଷ୍ଠୀ ଏକବଚନ -
- (ଖ) ଭବତ୍ ସପ୍ତମୀ ଦ୍ୱିବଚନ-
- (ଗ) ଆତ୍ମନ୍ ପଞ୍ଚମୀ ବହୁବଚନ-
- (ଘ) ବିଦ୍ୱସ୍ ଚତୁର୍ଥୀ ଦ୍ୱିବଚନ -
- (ଙ) ଗଚ୍ଛତ୍ ତୃତୀୟା ଏକବଚନ -
- (ଚ) ପଥନ୍ ଦ୍ୱିତୀୟା ବହୁବଚନ-
- (ଛ) ଗୁଣିନ୍ ସପ୍ତମୀ ଦ୍ୱିବଚନ-
- (ଜ) ପୟସ୍ ଷଷ୍ଠୀ ଏକବଚନ-

ସର୍ବନାମ ଶବ୍ଦ :

ରୂପର ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ଅନୁସାରେ ସର୍ବନାମ ଶବ୍ଦ ସକଳ (୩୩ଟି) ପାଞ୍ଚଟି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ । ଯଥା- ସର୍ବାଦି, ଅନ୍ୟାଦି, ପୂର୍ବାଦି, ଯଦାଦି ଏବଂ ଇଦମାଦି, ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ୭ଟି ଶବ୍ଦ ପାଠ୍ୟକ୍ରମର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

୧. ସର୍ବ (ସମସ୍ତ, ସବୁ) (ପୁଂଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସର୍ବଃ	ସର୍ବୌ	ସର୍ବେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସର୍ବମ୍	ସର୍ବୌ	ସର୍ବାନ୍
ତୃତୀୟା	ସର୍ବେଶ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବେଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସର୍ବସ୍ମୈ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସର୍ବସ୍ମାତ୍	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସର୍ବସ୍ୟ	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସର୍ବସ୍ମିନ୍	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବେଷୁ
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ସର୍ବ !	ସର୍ବୌ !	ସର୍ବେ !

ସର୍ବ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସର୍ବା	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସର୍ବାମ୍	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଃ
ତୃତୀୟା	ସର୍ବୟା	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ସର୍ବସ୍ୟୈ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ସର୍ବସ୍ୟାଃ	ସର୍ବାଭ୍ୟାମ୍	ସର୍ବାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ସର୍ବସ୍ୟାଃ	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ସର୍ବସ୍ୟାମ୍	ସର୍ବୟୋଃ	ସର୍ବାସୁ
ସମୋଧନ	ସର୍ବେ !	ସର୍ବେ !	ସର୍ବାଃ !

ସର୍ବ (କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସର୍ବମ୍	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଣି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ସର୍ବମ୍	ସର୍ବେ	ସର୍ବାଣି
ସମୋଧନ (ପ୍ରଥମା)	ସର୍ବ !	ସର୍ବେ !	ସର୍ବାଣି !

ଅନ୍ୟ ବିଭକ୍ତିରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ସର୍ବଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି । ସର୍ବ, ବିଶ୍ୱ, ଉଭ, ଉଭୟ, ଏକ, ଏକତମ-ଏକ ଛଅଟି ଶବ୍ଦର ରୂପ ଏକାପରି ।

ସର୍ବଶବ୍ଦର ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନ ପ୍ରୟୋଗ- ନହି ସର୍ବଃ ସର୍ବଂ ବେଢ଼ି ।

ଦ୍ଵିବଚନ ପ୍ରୟୋଗ- ସର୍ବୌ ଅସୁରବାନରୌ ହତୌ ।

ବହୁବଚନ ପ୍ରୟୋଗ- ସର୍ବେ ସନ୍ତୁ ନିରାମୟାଃ ।

ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ :

- ୧. ସର୍ବ ଓ ବିଶ୍ଵ ଶବ୍ଦ ସକଳ ଅର୍ଥ ବୁଝାଇଲେ ସର୍ବନାମ ହୁଏ । ଅନ୍ୟଥା ଏହାର ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହୁଏ । ବିଶେଷ୍ୟ ହେଲେ ସର୍ବଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଶିବ ଓ ବିଶ୍ଵ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଜଗତ୍ ହୁଏ ।
- ୨. ଉଭ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ଶବ୍ଦର ଏକବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ହୁଏ । ଯଥା ଉଭୌ ବାଳକୌ (ଦ୍ଵିବଚନ), ଉଭୟୋ ମୁନିଃ (ଏକବଚନ), ଉଭୟେ ଦେବମନୁଷ୍ୟାଃ (ବହୁବଚନ) ।
- ୩. ଏକ ଶବ୍ଦ ସଂଖ୍ୟାରେ ଏକବଚନାନ୍ତ; କିନ୍ତୁ କେହି କେହି ଅର୍ଥରେ ସବୁବଚନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ଏହା ସର୍ବନାମ ବୋଲାଏ ।
- ୪. ସର୍ବ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଅପ୍ରଧାନ ହେଲେ ସର୍ବନାମ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା- ପ୍ରିୟଃ ସର୍ବଃ ଯସ୍ୟ ସଃ ପ୍ରିୟସର୍ବଃ (ବହୁବ୍ରାହି) ଅତିକ୍ରାନ୍ତଃ ସର୍ବମ୍ ଅତିସର୍ବଃ (ତତ୍ପୁରୁଷ) ଏ ଗୁଡ଼ିକର ଅକାରାନ୍ତ ଶବ୍ଦପରି ରୂପ ହେବ ।

୨. ତଦ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) ସେ / ତାହା

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସଃ	ତୌ	ତେ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ତମ୍	ତୌ	ତାନ୍
ତୃତୀୟା	ତେନ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ତସ୍ମୈ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତସ୍ମାତ୍	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ତସ୍ୟ	ତୟୋଃ	ତେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ତସ୍ମିନ୍	ତୟୋଃ	ତେଷୁ

୧. ତଦ୍, ଯଦ୍, ଏତଦ୍, ଇଦମ୍, କିମ୍, ଅଦସ୍, ମୁଷ୍ଟଦ୍ ଓ ଅସ୍ତଦ୍ ଶବ୍ଦର ସମୋଧାନରେ ବ୍ୟବହାର ନାହିଁ ।

ତଦ୍ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ସା	ତେ	ତାଃ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ତାମ୍	ତେ	ତାଃ
ତୃତୀୟା	ତୟା	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ତସ୍ୟୈ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତସ୍ୟାଃ	ତାଭ୍ୟାମ୍	ତାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ତସ୍ୟାଃ	ତୟୋଃ	ତାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ତସ୍ୟାମ୍	ତୟୋଃ	ତାସୁ

ତଦ୍ (କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ତତ୍	ତେ	ତାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ତତ୍	ତେ	ତାନି

ତୃତୀୟାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ତଦ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

୩. ଯଦ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) ଯେ /ଯାହା

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯଃ	ଯୌ	ଯେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯମ୍	ଯୌ	ଯାନ୍
ତୃତୀୟା	ଯେନ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଯସ୍ମୈ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଯସ୍ମାତ୍	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଯସ୍ୟ	ଯୟୋଃ	ଯେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଯସ୍ମିନ୍	ଯୟୋଃ	ଯେଷୁ

ଯଦ୍ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯା	ଯେ	ଯାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯାମ୍	ଯେ	ଯାଃ
ତୃତୀୟା	ଯୟା	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଯସ୍ୟୈ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଯସ୍ୟାଃ	ଯାଭ୍ୟାମ୍	ଯାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଯସ୍ୟାଃ	ଯୟୋଃ	ଯାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଯସ୍ୟାମ୍	ଯୟୋଃ	ଯାସୁ

ଯଦ୍ (କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଯତ୍	ଯେ	ଯାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଯତ୍	ଯେ	ଯାନି

ଯଦ୍ ଶବ୍ଦ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗରେ ତୃତୀୟାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତିନି ବଚନରେ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଯଦ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପପରି ।

୪.କିମ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) କିଏ, କ'ଣ

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କଃ	କୌ	କେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	କମ୍	କୌ	କାନ୍
ତୃତୀୟା	କେନ	କାଭ୍ୟାମ୍	କୈଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	କସ୍ମୈ	କାଭ୍ୟାମ୍	କେଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	କସ୍ମାତ୍	କାଭ୍ୟାମ୍	କେଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	କସ୍ୟ	କୟୋଃ	କେଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	କସ୍ମିନ୍	କୟୋଃ	କେଷୁ

କିମ୍ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କା	କେ	କାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	କାମ୍	କେ	କାଃ
ତୃତୀୟା	କୟା	କାଭ୍ୟାମ୍	କାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	କସୈ	କାଭ୍ୟାମ୍	କାଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	କସ୍ୟାଃ	କାଭ୍ୟାମ୍	କାଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	କସ୍ୟାଃ	କୟୋଃ	କାସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	କସ୍ୟାମ୍	କୟୋଃ	କାସୁ

କମ୍ (କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	କିମ୍	କେ	କାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	କିମ୍	କେ	କାନି

ଅବଶିଷ୍ଟ ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ କିମ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୫. ଇଦମ୍ (ପୁଂଲିଙ୍ଗ) ଏହା, ଏହି

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅୟମ୍	ଇମୌ	ଇମେ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଇମମ୍	ଇମୌ	ଇମାନ୍
ତୃତୀୟା	ଅନେନ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଏଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅସ୍ମୈ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଏଭ୍ୟଃ

ପଞ୍ଚମୀ	ଅସ୍ମାତ୍	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଏଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅସ୍ୟ	ଅନୟୋଃ	ଏଷାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅସ୍ମିନ୍	ଅନୟୋଃ	ଏଷୁ

ଇଦମ୍ (ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଇୟମ୍	ଇମେ	ଇମାଃ
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଇମାମ୍	ଇମେ	ଇମାଃ
ତୃତୀୟା	ଅନୟା	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଆଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଅସୈ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଆଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଅସ୍ୟାଃ	ଆଭ୍ୟାମ୍	ଆଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଅସ୍ୟାଃ	ଅନୟୋଃ	ଆସାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଅସ୍ୟାମ୍	ଅନୟୋଃ	ଆସୁ

ଇଦମ୍ (କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଇଦମ୍	ଇମେ	ଇମାନି
ଦ୍ୱିତୀୟା	ଇଦମ୍	ଇମେ	ଇମାନି

ଅବଶିଷ୍ଟ ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଇଦମ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପରି ।

୬. ଅସ୍ମାଦ୍ (ମୁଁ, ଆମ୍ଭେ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ଅହମ୍	ଆବାମ୍	ବୟମ୍
ଦ୍ୱିତୀୟା	ମାମ୍, ମା	ଆବାମ୍, ନୈ	ଅସ୍ମାନ୍, ନଃ
ତୃତୀୟା	ମୟା	ଆବାଭ୍ୟାମ୍	ଅସ୍ମାଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ମହ୍ୟମ୍, ମେ	ଆବାଭ୍ୟାମ୍, ନୈ	ଅସ୍ମାଭ୍ୟାମ୍, ନଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ମତ୍	ଆବାଭ୍ୟାମ୍	ଅସ୍ମାତ୍
ଷଷ୍ଠୀ	ମମ, ମେ	ଆବୟୋଃ, ନୈ	ଅସ୍ମାକମ୍, ନଃ
ସପ୍ତମୀ	ମସି	ଆବୟୋଃ	ଅସ୍ମାସୁ

୭. ଯସ୍ମାଦ୍ (ତୁ, ତୁମ୍ଭେ)

ବିଭକ୍ତି	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମା	ତ୍ୱମ୍	ୟୁବାମ୍	ୟୂୟମ୍
ଦ୍ୱିତୀୟା	ତ୍ୱାମ୍, ତ୍ୱା	ୟୁବାମ୍, ବାମ୍	ୟୁସ୍ମାନ୍, ବଃ
ତୃତୀୟା	ତ୍ୱୟା	ୟୁବାଭ୍ୟାମ୍	ୟୁସ୍ମାଭିଃ

ଚତୁର୍ଥୀ	ତୁଭ୍ୟମ୍, ତେ	ଯୁବାଭ୍ୟାମ୍, ବାମ୍	ଯୁଷ୍ମଭ୍ୟମ୍, ବଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ତ୍ୱତ୍	ଯୁବାଭ୍ୟାମ୍	ଯୁଷ୍ମତ୍
ଷଷ୍ଠୀ	ତବ, ତେ	ଯୁବୟୋଃ, ବାମ୍	ଯୁଷ୍ମାକମ୍, ବଃ
ସପ୍ତମୀ	ତ୍ୱୟି	ଯୁବୟୋଃ	ଯୁଷ୍ମାସୁ

ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଓ ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦର ତିନିଲିଙ୍ଗରେ ସମାନରୂପ ହୁଏ ।

(କ) ଦ୍ୱା, ତେ ପ୍ରଭୃତି ଏକାକ୍ଷର ବିକଳ ରୂପ ଗୁଡ଼ିକ ବାକ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ, (ଖ) ଶ୍ଳୋକପାଦର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ, (ଗ) ଚ-ବା-ଏବ ସହିତ ପ୍ରୟୋଗ କାଳରେ, (ଘ) ଅପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଜ୍ଞାନକୁ ବୁଝାଇଥିବା ଧାତୁ ଯୋଗରେ, (ଙ) ସଂବୋଧନ ପଦର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ସେହି ସ୍ଥଳରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଭକ୍ତି ବଚନରେ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଦତ୍ତ ରୂପ ଗ୍ରହଣୀୟ ।

ଉଦାହରଣ :

- | | |
|--|---------------------------------|
| (କ) ଅଶୁଦ୍ଧ- <u>ତେ</u> ଗୃହଂ କୁତ୍ର ? | ଶୁଦ୍ଧ- ତବ ଗୃହଂ କୁତ୍ର ? |
| ଅଶୁଦ୍ଧ- <u>ମେ</u> ପୁସ୍ତକଂ ଦେହି । | ଶୁଦ୍ଧ- ମମ ପୁସ୍ତକଂ ଦେହି । |
| (ଖ) ଅଶୁଦ୍ଧ- <u>ଦ୍ୱା</u> ସ ରକ୍ଷତି ଯତ୍ନେନ । | ଶୁଦ୍ଧ- ଦ୍ୱାଂ ସ ରକ୍ଷତି ଯତ୍ନେନ । |
| <u>ମା</u> ସ ଦୈଷ୍ଟି ନିରନ୍ତରମ୍ । | ମାଂ ସ ଦୈଷ୍ଟି ନିରନ୍ତରମ୍ । |
| (ଗ) ଅଶୁଦ୍ଧ- ଗୁରୁଃ କୃପୟା <u>ଦ୍ୱା</u> ମା ଚ ଉପଦିଶତି । | ଶୁଦ୍ଧ- ଦ୍ୱାଂ ମାଂ ଚ ଉପଦିଶତି । |
| ତେନୈବଂ କ୍ରିୟମାଣେ <u>ବୋ</u> ନଶ୍ଚ କା ହାନିଃ ? | ଯୁଷ୍ମାକମସ୍ମାକଂ ଚ କା ହାନିଃ । |
| (ଘ) ଅଶୁଦ୍ଧ- ରାମଃ ମନସା <u>ଦ୍ୱା</u> ପଶ୍ୟତି । | ଶୁଦ୍ଧ- ରାମଃ ମନସା ଦ୍ୱାଂ ପଶ୍ୟତି । |
| (ଙ) ଅଶୁଦ୍ଧ- ଦେବ ! <u>ମା</u> ରକ୍ଷ । | ଶୁଦ୍ଧ- ଦେବ ! ମାଂ ରକ୍ଷ । |

ଶ୍ଳୋକପ୍ରୟୋଗଃ । (ଅସ୍ମଦ୍, ଯୁଷ୍ମଦ୍, ତଦ୍, ଯଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ସହିତ)

- (କ) ଯାଂ ଚିନ୍ତୟାମି ସତତଂ ମୟି ସା ବିରକ୍ତା ।
 ସାପ୍ୟନ୍ୟମିଚ୍ଛତି ଜନଂ ସଜନୋଽନ୍ୟସକ୍ତଃ ।
 ଅସ୍ମତ୍କୃତେ ଚ ପରିତୁଷ୍ପ୍ୟତି କାଚିଦନ୍ୟା
 ଧୂକତାଂ ଚ ତଂ ଚ ମଦନଂ ଧୂଗିମାଂ ଚ ମାଂ ଚ ॥ (ନୀତିଶତକମ୍)
- (ଖ) ଯୁୟଂ ବୟଂ ବୟଂ ଯୁୟମିତ୍ୟାସୀନ୍ ମତିରାବୟୋଃ ।
 କିଂ ଜାତମଧୁନା ଯେନ ଯୁୟଂ ଯୁୟଂ ବୟଂ ବୟମ୍ ॥ (ବୈରାଗ୍ୟଶତକମ୍)
- (ଗ) ସର୍ବସ୍ୟ ଚାହଂହୃଦି ସନ୍ନିବିଷ୍ଠଃ
 ମତ୍ତଃ ସ୍ମୃତିର୍ଜ୍ଞାନମପୋହନଂ ଚ । ଗୀତା-୧୫.୧୫

ବାକ୍ୟପ୍ରୟୋଗଃ ।

ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତି ଏକବଚନ-

- ତଦ୍- ସଃ ମମ ଭ୍ରାତା, ତତ୍ ମମ ପୁସ୍ତକମ୍, ସା ସମ ଭଗିନୀ ।
 ଯଦ୍- ୟଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ସଃ ମେ ମିତ୍ରମ୍ ।
 ତବହସ୍ତେ ଯତ୍ ବିଦ୍ୟତେ ତତ୍ ଚିତ୍ରମ୍ ।

ଯା ଗୃହେ ତିଷ୍ଠତି ସ୍ତା ମମ ମାତା ।

କିମ୍- ତତ୍ତ୍ୱ କଃ ଗଚ୍ଛତି ?
ବାଳକସ୍ୟ ମୁଖେ କିମ୍ ଅସ୍ତି ?
ସ୍ତା ବାଳିକା କା ?

ଇଦମ୍- ଅୟଂ ବାଳକଃ ଚତୁରଃ ।
ଇଦଂ ଚିତ୍ରଂ ମନୋହରମ୍ ।
ଇୟଂ ଦେବୀ ସଦ୍‌ଗୁଣଯୁକ୍ତା ।

ଅସ୍ମଦ୍- ଅହଂ ଶିକ୍ଷକସ୍ୟ ଅଭିପ୍ରାୟଂ ଜାନାମି ।
ଯୁଷ୍ମଦ୍- ତ୍ୱଂ ଦେବାଳୟଂ ଗଚ୍ଛ ।

ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଦ୍ୱିବଚନ-

ତଦ୍- ତୌ ବାଳକୌ ଗଚ୍ଛତଃ ।
ତେ ପୁସ୍ତକେ ଗୃହେ ତିଷ୍ଠତଃ । (ସେହି ଦୁଇଟି)
ତେ ଲତେ ପୁଷ୍ପିତେ । (ସେହି ଦୁଇଟି)

ଯଦ୍- ତୌ ମମ ଭ୍ରାତରୌ ଯୌ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତଃ ।
ତେ ଏବ ବାଳାୟ ରୋଚେତେ ୟେ ଚିତ୍ରେ ସୁନ୍ଦରେ ସ୍ତଃ । (ସେହି ଦୁଇଟି ପିଲାକୁ ଭଲ ଲାଗୁଛି)
ୟେ ବାଳିକେ ସଭାୟାଂ ନ ତିଷ୍ଠତଃ ତେ ନିନ୍ଦନୀୟେ ।

କିମ୍- ରାମେଣ ସହ କୌ ବନଂ ଗତୌ ?
କେ ତତ୍ତ୍ୱ ତିଷ୍ଠତି ?
କେ ବାଳିକେ ତତ୍ତ୍ୱ ଗତେ ? (କେଉଁ ଦୁଇଟି ଝିଅ ସେଠାକୁ ଯାଇଥିଲେ)

ଇଦମ୍- ଇମୌ ବାଳକୌ ନେତାରୌ ଭବିଷ୍ୟତଃ ।
ଇମେ ଫଳେ ମଧୁରେ ସ୍ତଃ ।
ଇମେ ମାଳେ ରାମାୟାଃ । (ଏହି ଦୁଇଟି ମାଳା ରାମାର)

ଅସ୍ମଦ୍- ଆବାମ୍ ଅତ୍ତ ଆଗମିଷ୍ୟାବଃ ।
ଯୁଷ୍ମଦ୍- ୟୁବାଂ କିଂ ପଠଥଃ ?

ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ବହୁବଚନ-

ତଦ୍- ତେ ମୋହନସ୍ୟ ପୁତ୍ରାଃ ସନ୍ତି ।
ତାନି ମାଧବସ୍ୟ ପୁସ୍ତକାନି ସନ୍ତି ।
ତାଃ ସ୍ତ୍ରୀଃ ନଦୀଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

ଯଦ୍- ୟେ ପରିଶ୍ରମଂ କୁର୍ବନ୍ତି ତେ ସଫଳାଃ ଭବନ୍ତି ।
ୟାନି ପୁସ୍ତକାନି ପାଠାଗାରେ ସନ୍ତି ତାନି ନୂତନାନି ।

ଯାଃ ନଦ୍ୟଃ ସୁନାବ୍ୟାଃ ତାଃ ପୂଜ୍ୟାଃ ।

କିମ୍, ଇଦମ୍- ଇମେ ସର୍ବେ କେ ସନ୍ତି ?

ଇମାନି ସର୍ବାଣି କାନି ?

ଇମାଃ ସର୍ବାଃ କାଃ ?

ଅସ୍ମଦ୍- ବୟଂ ଦ୍ଵାଂ ସାଦରଂ ନମାମଃ ।

ଯୁଷ୍ମଦ୍- ୟୂୟଂ ଭାରତବର୍ଷସ୍ୟ ସେବାଂ କୁରୁତ ।

ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି -

ତଦ୍- ସଃ ତଂ ବାଳକଂ କଥଂ ନ ଜାନାତି ?

ଦ୍ଵଂ ତତ୍ ପତ୍ରମ୍ ଆନୟ ।

ତାଂ ଲତାଂ ଛାଗଃ ଖାଦତି ।

ଯଦ୍- ୟଂ ପୂଜୟି ତଂ ଜାନାସି କିମ୍ ?

ୟତ୍ କିଂଚିତ୍ ଧନଂ ଦେହି ।

ୟାଂ ବାଳିକାଂ ପଶ୍ୟସି ସା ରାମସ୍ୟ ଭଗିନୀ ।

କିମ୍- କଂ ବାଳକମ୍ ଆହ୍ଵୟସି ?

କଂ ଫଳମ୍ ଇଚ୍ଛସି ?

କାଂ ଦେବୀଂ ପୂଜୟସି ?

ଇଦମ୍- ଇମଂ ବାଳକଂ ନ ବଦ ।

ଇଦଂ ଫଳମ୍ ଆନୟ ।

ଇମାଂ ନାରୀଂ ପୂଜ ।

ଅସ୍ମଦ୍- ସଃ ମାଂ ନୟତି ।

ଯୁଷ୍ମଦ୍- ଅହଂ ତ୍ଵାଂ ପୂଜାମି ।

ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି -

ତଦ୍- ସଃ ତେନ ସହ ବସତି ।

ତେନ ପାତ୍ରେଣ ସହ ଇଦଂ ପାତ୍ରମପି ଧାରୟ ।

ଅହଂ ତୟା ସହ ଉପବନଂ ଗମିଷ୍ୟାମି ।

ଯଦ୍- ଯେନ ପୁତ୍ରେଣ ସୁଖଂ ନାସ୍ତି ତେନ କୋ ଲାଭଃ ?

ଯେନ ଜ୍ଞାନେନ ମୁକ୍ତିର୍ନାସ୍ତି ତତ୍ କିଂ ଜ୍ଞାନମ୍ ।

ପଦ ବିନ୍ୟାସମାତ୍ରେଣ ୟୟା ନାପହୃତଂ ମନଃ ।

ତୟା କବିତୟା କିଂ ବା ତୟା ବନିତୟାଃପବା ॥

କିମ୍- କେନ ଇଦଂ ପତ୍ରଂ ଲିଖିତମ୍ ।

କେନ କାରଣେନ ଡ଼଼ ଗୃହେ ନ ତିଷ୍ଠସି ?

କନ୍ୟା ଭାଷୟା ଡ଼଼ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର଼ କରୋଷି ?

ଇଦମ୍- ଅନେନ ବାଳକେନ ସହ ମିତ୍ରତା଼ କୁରୁ ।

ଅନେନ ମିତ୍ରେଣ ସହ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ଼ କୁରୁ ।

ଅନୟା ରଚନୟା କି଼ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ?

ଅସ୍ମଦ୍- ମୟା କଥୂତମ୍ ।

ଯୁଷ୍ମଦ୍- ତୃୟା ହସିତମ୍ ।

ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି -

ତଦ୍- ତସ୍ମୈ ଶ୍ରୀଗୁରବେ ନମଃ ।

ତସ୍ମୈ କୁଣ୍ଡଳାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ ଆନୟ ।

ତସ୍ୟୈ ଦେବେୈ ନିବେଦୟାମି ।

ଯଦ୍, କିମ୍- ଯସ୍ମୈ କସ୍ମୈଚିଦ୍ ଦାତୁମିଚ୍ଛାମି ।

ଯସ୍ୟୈ କସ୍ୟୈଚିଦ୍ ଲେଖୁମିଚ୍ଛାମି ।

କିମ୍- କସ୍ମୈ ଦେବାୟ ହବିଷା ବିଧେମ ।

କସ୍ୟୈ ମୋଦକ଼ ରୋଚତେ ?

ଇଦମ୍- ଅସ୍ମୈ କି଼ ରୋଚତେ ?

ଅସ୍ୟୈ ଅହ଼ ଧନାନି ଦାସ୍ୟାମି ।

ଅସ୍ମଦ୍- ମହ୍ୟ଼ ପୁସ୍ତକ଼ ଦେହି ।

ଯୁଷ୍ମଦ୍- ତୁଭ୍ୟ଼ ମୋଦକମ୍ ଆନୟାମି ।

ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି -

ତଦ୍- ତସ୍ମାତ୍ ଡ଼଼ ମହ୍ୟ଼ କୁପ୍ୟସି ।

ତସ୍ୟାଃ ବିନା ମମ ଜୀବନ଼ ଦୁଃଖଦମ୍ ।

ଯଦ୍- ଯସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ ସଃ ନାଗଚ୍ଛତି ତଦହ଼ ଜାନାମି ।

ଯସ୍ୟାଃ ରତେ ଡ଼଼ ଚିନ୍ତାକୁଳଃ ଆସୀତ୍ ସା ଭୁବନେଶ୍ୱରେ ବର୍ତ୍ତତେ ।

କିମ୍- ଡ଼଼ କସ୍ମାତ୍ କାରଣାତ୍ ଦୂରଦର୍ଶନଯନ୍ତ଼ ନ କ୍ରୀଣାସି ?

କସ୍ୟାଃ ନଦ୍ୟାଃ ଡ଼଼ ଜଳମ୍ ଆନୟସି ?

ଇଦମ୍- ଅସ୍ମାତ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍ ବହିଃ ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।

ଅସ୍ୟାଃ ଡ଼଼ ପୁସ୍ତକ଼ ନୟ ।

ଅସ୍ମଦ୍- ମତ୍ ଦୂର଼ ତିଷ୍ଠ ।

ଯୁଷ୍ମଦ୍- ତୃତ୍ ତୁ ମମ ସେବକଃ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତରଃ ।

ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି -

- ତଦ୍- ସଃ ତସ୍ୟ ପୁତ୍ରଃ ଅସ୍ତି ।
ତସ୍ୟ ମିତ୍ରସ୍ୟ ଦଶନଂ ସୁନ୍ଦରମ୍ ।
ତସ୍ୟାଃ ଜନନ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରଃ ଦେଶଭକ୍ତଃ ।
- ଯଦ୍- ଯସ୍ୟ ପରିଶ୍ରମଃ ତସ୍ୟ ସୁଖମ୍ ।
ଯସ୍ୟାଃ ସମୀପେ ବିଦ୍ୟା ଅସ୍ତି ସା ଧନ୍ୟା ।
- କିମ୍- କସ୍ୟ ଗୃହେ ଚୈରଃ ପ୍ରବିଷ୍ଟଃ ?
କସ୍ୟାଃ ନଦ୍ୟାଃ ଜଳଂ ପବିତ୍ରମ୍ ?
- ଇଦମ୍- ଅସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଂ ମୋକ୍ଷପ୍ରଦମ୍ ଅସ୍ତି ।
ଅସ୍ୟାଃ ହୃଦୟଂ ନିର୍ମଳଂ ବର୍ତ୍ତତେ ।
- ଅସ୍ମଦ୍- ମମ ମାତା ଗୃହିଣୀ ଅସ୍ତି ।
- ଯୁଷ୍ମଦ୍- ତବ ପିତା ମାଂ ଜାନାତି ।

ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି -

- ତଦ୍- ତସ୍ମିନ୍ ତସ୍ୟାଂ ବା ନ କୋଽପି ବିଶ୍ୱସିତି ।
- ଯଦ୍- ଯସ୍ମିନ୍ ଯସ୍ୟାଂ ବା ତସ୍ୟ ଅତଳା ଭକ୍ତିଃ ସଃ ସା ବା ଅତୁ ବିଦ୍ୟତେ ।
- କିମ୍- କସ୍ମିନ୍ କସ୍ୟାଂ ବା ତବ ମନଃ ରମତେ ।
- ଇଦମ୍- ଅସ୍ମିନ୍ ଅସ୍ୟାଂ ବା ମମ ମନଃ ରମତେ ।
- ଅସ୍ମଦ୍, ଯୁଷ୍ମଦ୍- ଶିକ୍ଷକଃ ମୟି ଭୂୟି ବା ଅନୁରାଗଂ ସୁଚୟତି ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

(୧) ତଦ୍ ଶବ୍ଦରୂପେଃ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

- (କ) ଯଃ ଜନକପୁରାମ୍ ଆଗତଃ _____ ଏବ ରାମଃ ।
- (ଖ) ଯଂ ଯଂ ପଶ୍ୟସି _____ ଦୀନଂ ବଚଃ ମା କଥୟ ।
- (ଗ) ମହାଜନୋ ଯେନ ଗତଃ _____ ପଦ୍ମଃ ।
- (ଘ) ଯସ୍ମୈ ତ୍ଵଂ ଯଚ୍ଛସି _____ ଏବ ଶତ୍ରୁଃ ଭବିଷ୍ୟତି ।
- (ଙ) ଯସ୍ମାତ୍ ପଠସି _____ ସମ୍ମାନଂ କୁରୁ ।
- (ଚ) ଯସ୍ମିନ୍ ଫଳକେ ତ୍ଵଂ ଲିଖସି _____ ଶ୍ୟାମପତ୍ତଃ ଅସ୍ତି ।

(୨) ଏକବଚନାନ୍ତାନାଂ ପୁରତଃ ବହୁବଚନାନ୍ତପଦାନି ଲିଖତ ।

ଭବାହରଣମ୍- ଯଃ/ ସଃ ଯେ/ ତେ ।

- (କ) ଯା / ସା / _____

- (ଖ) ଯତ୍ / ତତ୍ _____
 (ଗ) ଯମ୍ / ତମ୍ _____
 (ଘ) ଯେନ / ତେନ _____
 (ଙ) ଯସ୍ମୈ / ତସ୍ମୈ _____
 (ଚ) ଯସ୍ମାତ୍ / ତସ୍ମାତ୍ _____
 (ଛ) ଯସ୍ୟ / ତସ୍ୟ _____
 (ଜ) ଯସ୍ମିନ୍ / ତସ୍ମିନ୍ _____

(୩) ଉଦାହରଣାନୁସାରେ ପ୍ରଶ୍ନବାଚକସର୍ବନାମପଦାନାଂ ପୁରତଃ ତତ୍ ଶବ୍ଦରୂପାଣି ଲିଖତ ।

ଉଦାହରଣମ୍- କଃ/ କା / କିମ୍ ସଃ / ସା / ତତ୍ ।

- (କ) କମ୍ / କାମ୍ / କିମ୍ _____
 (ଖ) କେନ / କୟା / କେନ _____
 (ଗ) କସ୍ମୈ / କସ୍ୟୈ / କସ୍ମୈ _____
 (ଘ) କସ୍ମାତ୍ / କସ୍ୟାଃ / କସ୍ମାତ୍ _____
 (ଙ) କସ୍ୟ / କସ୍ୟାଃ / କସ୍ୟ _____
 (ଚ) କସ୍ମିନ୍ / କସ୍ୟାମ୍ / କସ୍ମିନ୍ _____

(୪) କୋଷକମଧାତ୍ ସମୁଚିତପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) _____ ସଦାଚାରୀ, _____ ଏବ ସୁଖୀ । (ସଃ/ ଯଃ)
 (ଖ) _____ ଅର୍ଥକରୀ, _____ ଏବ ପଠନୀୟା । (ଯା/ ସା)
 (ଗ) _____ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟପ୍ରଦମ୍, _____ ଗ୍ରାହ୍ୟମ୍ । (ଯତ୍/ ତତ୍)
 (ଘ) _____ ପ୍ରଜ୍ଞା ନାସ୍ତି, ଶାସ୍ତ୍ରଂ _____ କରୋତି କିମ୍ ? (ଯସ୍ୟ/ ତସ୍ୟ)
 (ଙ) ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ _____ ଆଚରତି, ଇତରଃ ଜନଃ _____ ଏବ କରୋତି । (ତତ୍/ ତତ୍/ ଯତ୍/ ଯତ୍)
 (ଚ) _____ ଦେଶେ ନାର୍ଯ୍ୟ ପୂଜ୍ୟନ୍ତେ, _____ ଦେବା ରମନ୍ତେ । (ଯସ୍ମିନ୍/ ତସ୍ମିନ୍)
 (ଛ) _____ ବିଦ୍ୟା ନାସ୍ତି, _____ ଭୁବି ଭାରଭୂତାଃ ସନ୍ତି । (ଯେଷାମ୍/ ତେ)
 (ଜ) _____ କୀଦୃଶଃ ପିତା, _____ ବାଳଃ ନ ପାଠିତଃ ? (ଯେନ/ ସଃ)
 (ଝ) _____ ନରାଃ ଧନ୍ୟାଃ, _____ ଶରୀରାଣି ଦେଶହିତାୟ ସମର୍ପିତାନି । (ଯେଷାମ୍/ ତେ)
 (ଞ) _____ ଜଳମ୍ ଏବ ବହୁମୂଲ୍ୟମ୍, _____ ମରୁଭୂମ୍ୟାଂ ଲଭ୍ୟତେ । (ଯତ୍/ ତତ୍)

(୫) କୋଷକାତ୍ କିଂ ଶବ୍ଦସ୍ୟ ଯଥାର୍ଥରୂପଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନେ ଲିଖତ ।

- (କ) _____ ନଦୀ ନଦୀତମା ମନ୍ୟତେ ? (କଃ, କା, କାମ୍)
 (ଖ) _____ ଶ୍ରାନ୍ତଃ ନିଦ୍ରାମ୍ ଇଚ୍ଛତି ? (କଃ, କା, କିମ୍)

- (ଗ) _____ ଭାବନୟା ଡ଼ା ମାଂ ପଶ୍ୟସି ? (କୟା, କେନ, କସ୍ୟ)
 (ଘ) ଦଶରଥଃ _____ ଅଧିକଃ ପ୍ରିୟଃ ଆସାତ୍ ? (କସ୍ୟ, କସ୍ୟାଃ, କୟା)
 (ଙ) _____ ନଗର୍ଯ୍ୟାଂ ତବ ନିବାସଃ ? (କସ୍ମିନ୍, କସ୍ୟାମ୍, କସ୍ମୈ)
 (ଚ) ସା _____ ପ୍ରଥମା ଭବତି ? (କେଷୁ, କାସୁ, କେନ)

(୧) କୋଷକାତ୍ ସମୁଚିତପଦଚୟନଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ । (ଇଦମ୍ ଶବ୍ଦସ୍ୟ)

- (କ) _____ ଦେବଦତ୍ତଃ । (ଇୟମ୍/ ଅୟମ୍)
 (ଖ) _____ ଭ୍ରାତା ସୋମଦତ୍ତଃ । (ଅସ୍ୟ/ ଅସ୍ମିନ୍)
 (ଗ) _____ ନଗରେ ଚୈରଃ ନାସ୍ତି । (ଅସ୍ମିନ୍/ ଅସ୍ୟ)
 (ଘ) _____ ବାଳିକାୟାଃ ନାମ ବିଜୟା । (ଅସ୍ୟ/ ଅସ୍ୟାଃ)
 (ଙ) _____ କମଳାନି ତଡ଼ାଗେଷୁ ବିକସନ୍ତି । (ଇମେ/ ଇମାନି)
 (ଚ) _____ ସ୍ତ୍ରୀୟଃ ପତିବ୍ରତାଃ । (ଇମେ/ ଇମାଃ)

(୨) ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦରୂପେଃ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

- (କ) ମମ ହସ୍ତେ ଲେଖନୀ ଅସ୍ତି, _____ ହସ୍ତେ କିମ୍ ଅସ୍ତି ?
 (ଖ) ମୟା ପ୍ରଶଂସା ପ୍ରାପ୍ତା, _____ କିଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ ?
 (ଗ) ମହ୍ୟଂ ଦଧି ରୋଚତେ, _____ କିଂ ରୋଚତେ ?
 (ଘ) ମୟି ଛାତ୍ରାଃ ଅନୁରକ୍ତାଃ, _____ କେ ଅନୁରକ୍ତାଃ ?
 (ଙ) ଡ଼ା ମାଂ ସ୍ମରସି, ଅହମପି _____ ସ୍ମରାମି ଇତି ସତ୍ୟମ୍ ।

ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ :

ଏକ (ନିତ୍ୟ ଏକବଚନାନ୍ତ) ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ସର୍ବଶବ୍ଦ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗରେ ସର୍ବାଶବ୍ଦ ଓ କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗରେ ସର୍ବଶବ୍ଦର ଏକବଚନର ରୂପପରି ଏହାର ରୂପ । ସଂଖ୍ୟାଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ଏକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ ଓ ବହୁବଚନାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା- ଏକୌ = ଅନେନା, ଏକେଷାମ୍ = ପ୍ରଧାନାନାମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏକୋଽନ୍ୟାର୍ଥେ ପ୍ରଧାନେ ଚ ପ୍ରଥମେ କେବଳେ ତଥା ।

ସାଧାରଣସମାନେଽକ୍ତେ ସଂଖ୍ୟାୟାଂ ଚ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟତେ ॥

ଦ୍ୱି (ନିତ୍ୟ ଦ୍ୱିବଚନାନ୍ତ), ତ୍ରିଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିତ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ । ଉନବିଂଶତି ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ସର୍ବଦା ଏକବଚନାନ୍ତ କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଇକାରାନ୍ତ ଗୁଡ଼ିକର ମତି ଓ ଡ଼ କାରାନ୍ତ ଗୁଡ଼ିକର ଭୂତୃତ୍ ଶବ୍ଦପରି ଏବଂ ଅକାରାନ୍ତ ଗୁଡ଼ିକର ଫଳ ଶବ୍ଦ ପରି ରୂପ ହୁଏ ।

ମୂଳଶବ୍ଦ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ	ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ
ଏକ	ଏକଃ	ଏକମ୍	ଏକା
ଦ୍ୱି	ଦ୍ୱୌ	ଦ୍ୱେ	ଦ୍ୱେ
ତ୍ରି	ତ୍ରୟଃ	ତ୍ରୀଣି	ତ୍ରିସୁଃ

ଚତୁର	ଚତୁରଃ	ଚତୁରି	ଚତସ୍ରଃ
ପଞ୍ଚନ୍	ପଞ୍ଚ	ପଞ୍ଚ	ପଞ୍ଚ
ଷଷ୍	ଷଷ୍	ଷଷ୍	ଷଷ୍

ବିଭକ୍ତିଃ	ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ନପୁଂସକଲିଙ୍ଗ	ଷ୍ଠୀଲିଙ୍ଗ
ପ୍ରଥମା	ଏକଃ, ଦ୍ଵୌ, ତ୍ରୟଃ, ଚତୁରଃ, ପଞ୍ଚ	ଏକମ୍, ଦ୍ଵେ, ତ୍ରାଣି, ଚତୁରି, ପଞ୍ଚ	ଏକା, ଦ୍ଵେ, ତିସ୍ରଃ, ଚତସ୍ରଃ, ପଞ୍ଚ
ଦ୍ଵିତୀୟା	ଏକମ୍, ଦ୍ଵୌ, ତ୍ରାନ୍, ଚତୁରଃ, ପଞ୍ଚ	ଏକମ୍, ଦ୍ଵେ, ତ୍ରାଣି, ଚତୁରି, ପଞ୍ଚ	ଏକା, ଦ୍ଵେ, ତିସ୍ରଃ, ଚତସ୍ରଃ, ପଞ୍ଚ
ତୃତୀୟା	ଏକେନ, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ତ୍ରିଭିଃ, ଚତୁର୍ଭିଃ, ପଞ୍ଚଭିଃ	(ତୃତୀୟାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରୂପ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ରୂପ ସହିତ ସମାନ)	ଏକୟା, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ତିସ୍ତୁଭିଃ, ଚତସ୍ତୁଭିଃ, ପଞ୍ଚଭିଃ
ଚତୁର୍ଥୀ	ଏକସ୍ମୈ, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ତ୍ରିଭ୍ୟଃ, ଚତୁର୍ଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ		ଏକସ୍ୟୈ, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ତିସ୍ତୁଭ୍ୟଃ, ଚତସ୍ତୁଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ
ପଞ୍ଚମୀ	ଏକସ୍ମାତ୍, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ତ୍ରିଭ୍ୟଃ, ଚତୁର୍ଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ		ଏକସ୍ୟାଃ, ଦ୍ଵାଭ୍ୟାମ୍, ତିସ୍ତୁଭ୍ୟଃ, ଚତସ୍ତୁଭ୍ୟଃ, ପଞ୍ଚଭ୍ୟଃ
ଷଷ୍ଠୀ	ଏକସ୍ୟା, ଦ୍ଵୟୋଃ, ତ୍ରୟାଣାମ୍, ଚତୁର୍ଣ୍ଣାମ୍, ପଞ୍ଚାନାମ୍		ଏକସ୍ୟାଃ, ଦ୍ଵୟୋଃ, ତିସ୍ତୁଣାମ୍, ଚତସ୍ତୁଣାମ୍, ପଞ୍ଚାନାମ୍
ସପ୍ତମୀ	ଏକସ୍ମିନ୍, ଦ୍ଵୟୋଃ, ତ୍ରିଷ୍ଟୁ, ଚତୁର୍ଣ୍ଣୁ, ପଞ୍ଚସ୍ତୁ		ଏକସ୍ୟାମ୍, ଦ୍ଵୟୋଃ, ତିସ୍ତୁଷ୍ଟୁ, ଚତସ୍ତୁଷ୍ଟୁ, ପଞ୍ଚସ୍ତୁ

ଷଷ୍ ଓ ଅଷ୍ଟନ୍ ଶବ୍ଦର ତିନି ଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରଥମା ଠାରୁ ସମୋପନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯଥାକ୍ରମେ ଏହିପରି ରୂପ ହୁଏ । ଷଷ୍- ଷଟ୍, ଷଟ୍, ଷଡ୍ଭିଃ, ଷଡ୍ଭ୍ୟଃ, ଷଡ୍ଭ୍ୟଃ, ଷଷ୍ଟାମ୍, ଷଟ୍ସୁ, ଷଟ୍ । ଅଷ୍ଟନ୍- ଅଷ୍ଟ / ଅଷ୍ଟୌ, ଅଷ୍ଟ / ଅଷ୍ଟୌ, ଅଷ୍ଟଭିଃ / ଅଷ୍ଟଭିଃ, ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ / ଅଷ୍ଟାଭ୍ୟଃ, ଅଷ୍ଟଭ୍ୟଃ / ଅଷ୍ଟାଭ୍ୟଃ, ଅଷ୍ଟାନାମ୍, ଅଷ୍ଟସୁ / ଅଷ୍ଟାସୁ, ଅଷ୍ଟ / ଅଷ୍ଟୌ ।

ଏକଠାରୁ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷଣ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା- ଏକଃ ନରଃ, ଏକା ନାରୀ, ଏକଂ ଫଳମ୍, ଦ୍ଵୌ ନରୌ, ଦ୍ଵେ ନାର୍ଯ୍ୟୌ, ଦ୍ଵେ ଫଳେ ଇତ୍ୟାଦି । ସପ୍ତନ୍, ନବନ୍, ଦଶନ୍, ଏକାଦଶନ୍, ଦ୍ଵାଦଶନ୍, ତ୍ରୟୋଦଶନ୍, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶନ୍, ପଞ୍ଚଦଶନ୍, ଷୋଡ଼ଶନ୍, ସପ୍ତଦଶନ୍ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶନ୍ ଶବ୍ଦର ରୂପ ପଞ୍ଚନ୍ ଶବ୍ଦରୂପପରି ।

ପୂରଣବାଚକ ଶବ୍ଦ

ପୁଂଲିଙ୍ଗ	ଷ୍ଠୀଲିଙ୍ଗ	କ୍ଲବଲିଙ୍ଗ
ପ୍ରଥମଃ	ପ୍ରଥମା	ପ୍ରଥମମ୍
ଦ୍ଵିତୀୟଃ	ଦ୍ଵିତୀୟା	ଦ୍ଵିତୀୟମ୍
ତୃତୀୟଃ	ତୃତୀୟା	ତୃତୀୟମ୍
ଚତୁର୍ଥଃ	ଚତୁର୍ଥୀ	ଚତୁର୍ଥମ୍
ପଞ୍ଚମଃ	ପଞ୍ଚମୀ	ପଞ୍ଚମମ୍
ଷଷ୍ଠଃ	ଷଷ୍ଠୀ	ଷଷ୍ଠମ୍
ସପ୍ତମଃ	ସପ୍ତମୀ	ସପ୍ତମମ୍
ଅଷ୍ଟମଃ	ଅଷ୍ଟମୀ	ଅଷ୍ଟମମ୍

ନବମଃ	ନବମୀ	ନବମମ୍
ଦଶମଃ	ଦଶମୀ	ଦଶମମ୍
ଏକାଦଶଃ	ଏକାଦଶୀ	ଏକାଦଶମ୍

**ଉନବିଂଶତିଠାରୁ ପଞ୍ଚାଶତ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ
(ପ୍ରାତିପଦିକ)**

୧୯- ଉନବିଂଶତି, ଏକୋନବିଂଶତି, ନବଦଶନ, ୨୦- ବିଂଶତି, ୨୧- ଏକବିଂଶତି, ୨୨- ଦ୍ଵାବିଂଶତି, ୨୩- ତ୍ରୟୋବିଂଶତି, ୨୪- ଚତୁର୍ବିଂଶତି, ୨୫- ପଞ୍ଚବିଂଶତି, ୨୬- ଷଡ୍‌ବିଂଶତି, ୨୭- ସପ୍ତବିଂଶତି, ୨୮- ଅଷ୍ଟାବିଂଶତି, ୨୯- ନବବିଂଶତି, ଏକୋନବିଂଶତି, ଉନବିଂଶତି, ୩୦- ତ୍ରିଂଶତି, ୩୧- ଏକତ୍ରିଂଶତି, ୩୨- ଦ୍ଵାତ୍ରିଂଶତି, ୩୩- ତ୍ରୟିଂଶତି, ୩୪- ଚତୁଃତ୍ରିଂଶତି, ୩୫- ପଞ୍ଚତ୍ରିଂଶତି, ୩୬- ଷଡ୍‌ତ୍ରିଂଶତି, ୩୭- ସପ୍ତତ୍ରିଂଶତି, ୩୮- ଅଷ୍ଟତ୍ରିଂଶତି, ୩୯- ନବତ୍ରିଂଶତି, ଏକୋନବିଂଶତି, ଉନବିଂଶତି, ୪୦- ଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୧- ଏକଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୨- ଦ୍ଵିଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୩- ତ୍ରୟଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୪- ଚତୁଃଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୫- ପଞ୍ଚଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୬- ଷଡ୍‌ଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୭- ସପ୍ତଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୮- ଅଷ୍ଟଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ୪୯- ନବଚତୁର୍ଦ୍ଦାବିଂଶତି, ଏକୋନବିଂଶତି, ୫୦- ପଞ୍ଚାଶତି, ୬୦- ଷଷ୍ଠି, ୭୦- ସପ୍ତତି, ୮୦- ଅଶୀତି, ୯୦- ନବତି, ୧୦୦- ଶତମ୍ ।

୧୦୦ରୁ ୨୦୦ ବା ୩୦୦ରୁ ୪୦୦ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଙ୍କଗୁଡ଼ିକୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଅନୁବାଦ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅଧିକ ବା ଉତ୍ତର ଶବ୍ଦ ଲଗାଇ କରାଯାଏ । ଯଥା-

୧୦୧- ଏକୋତ୍ତରଶତମ୍ ବା ଏକାଧିକଶତମ୍ ।

୧୮୯୨- ଦ୍ଵିନବତ୍ୟଧିକାଷ୍ଟଶତାଧିକସହସ୍ରମ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ଏକବଚନାନ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ୍ୟ ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା-
ବିଂଶତିଃ ବାଳକାଃ ।

ତ୍ରିଂଶତ୍ ଫଳାନି ।

ଶତମ୍ ଅଶ୍ଵାଃ ।

ଦୁଇଗୁଣ ବା ବହୁଗୁଣ ବୁଝାଇଲେ ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ଵିବଚନାନ୍ତ ବା ବହୁବଚନାନ୍ତ ହୁଏ । ଯଥା-

ଦ୍ଵେବିଂଶତୀ, ତିସ୍ରଃ ବିଂଶତୟଃ, ଦ୍ଵେ ଶତେ,

ଚତୁର୍ବିଂଶତାନି, ପଞ୍ଚ ସହସ୍ରାଣି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। କୋଷକମଧାର୍ ଉପଯୁକ୍ତପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) ଗୃହେ _____ ବାଲିକେ ପଠତଃ । (ଦ୍ଵୈ / ଦ୍ଵେ)

(ଖ) ଅତ୍ତ _____ ଲେଖନୈଃ ସ୍ତଃ । (ଦ୍ଵୈ / ଦ୍ଵେ)

(ଗ) ବୃକ୍ଷେ _____ ବାନରୌ ତିଷ୍ଠତଃ । (ଦ୍ଵୈ / ଦ୍ଵେ)

(ଘ) _____ ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି । (ତ୍ରୟଃ / ତ୍ରାଣି)

- (ଡ) _____ ନଦୀର ବହୁଳି । (ଚତୁର୍ଥ / ଚତୁର୍ଥ)
 (ଚ) ମନ _____ ମିତ୍ରାଣି ଗଢ଼ି । (ତିସ୍ରଃ / ତ୍ରାଣି)

୨। କୋଷକମଧାତ୍ ଶୁଦ୍ଧପଦଂ ନିର୍ବାଚୟତ ।

- (କ) ତତ୍ତ୍ୱ _____ ମୁନୟଃ ବସନ୍ତି । (ଚତୁର୍ଥ, ଚତୁର୍ଥ)
 (ଖ) ତତ୍ତ୍ୱ _____ ଲତାଃ ବିଳସନ୍ତି । (ପଞ୍ଚ / ପଞ୍ଚାଃ)
 (ଗ) ତତ୍ତ୍ୱ _____ ଫଳାନି ସନ୍ତି । (ପଞ୍ଚ / ପଞ୍ଚାନି)

୩। ଅଧୋଲିଖିତବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

- (କ) ଅହମ୍ ଏକଂ କନ୍ୟାଂ ପଶ୍ୟାମି ।
 (ଖ) ଦଶରଥସ୍ୟ ଚତୁର୍ଥ ପୁତ୍ରଃ ଆସନ୍ ।
 (ଗ) ଆମ୍ଭମ୍, ବିଲ୍ୱମ୍, ନାରିକେଳମ୍ ଇତି ତିସ୍ରଃ ଫଳାନି ।

୪। ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) ଦିବସେ _____ ସନ୍ଧ୍ୟେ ଭବତଃ, ପ୍ରାତଃ ସାୟଂ ଚ । (ଦ୍ୱି)
 (ଖ) ଏକସ୍ମିନ୍ ହସ୍ତେ _____ ଅଙ୍ଗୁଷ୍ଠଃ ଭବତି । (ଏକ)
 (ଗ) କାଳିଦାସସ୍ୟ _____ ମହାକାବ୍ୟେ ସ୍ତଃ । (ଦ୍ୱି)
 (ଘ) କାଳିଦାସସ୍ୟ _____ ନାଟକାନି ସନ୍ତି । (ତ୍ରି)
 (ଙ) ବେଦାଃ _____ ସନ୍ତି । (ଚତୁର୍ଥ)
 (ଚ) ମାସେ _____ ପକ୍ଷି ଭବତଃ, ଶୁକ୍ଳଃ କୃଷ୍ଣଃ ଚ । (ଦ୍ୱି)
 (ଛ) ହସ୍ତେ _____ ଅଙ୍ଗୁଳ୍ୟଃ ସନ୍ତି । (ପଞ୍ଚମ)
 (ଜ) ବର୍ତ୍ତମାନ-ଭୂତ-ଭବିଷ୍ୟତ୍ ଇତି _____ କାଳାଃ । (ତ୍ରି)
 (ଝ) ଏକବଚନମ୍-ଦ୍ୱିବଚନମ୍-ବହୁବଚନମ୍ ଇତି _____ ବଚନାନି ସନ୍ତି । (ତ୍ରି)
 (ଞ) ପ୍ରଥମପୁରୁଷଃ, ମଧ୍ୟମପୁରୁଷଃ, ଉତ୍ତମପୁରୁଷଃ ଇତି _____ ପୁରୁଷାଃ ଭବନ୍ତି । (ତ୍ରି)
 (ଟ) ମାନବସ୍ୟ _____ ହସ୍ତାଣି ସ୍ତଃ । (ଦ୍ୱି)



ଧାତୁ ପ୍ରକରଣ



ଧାତୁ ପରିଚୟ :

ବାକ୍ୟଟିଏ ସାଧାରଣତଃ ‘କର୍ତ୍ତା’ ଓ ‘କ୍ରିୟା’କୁ ନେଇ ଗଠିତ ହୋଇଥାଏ । ବାକ୍ୟରେ କୌଣସି ‘କାର୍ଯ୍ୟ’ କରିବା ବା ହେବା ବୁଝାପଡ଼ିଲେ, ସେହି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ବୁଝାଉଥିବା ‘ପଦ’କୁ କ୍ରିୟାପଦ କୁହାଯାଏ । ଯଥା :- ବାଳକଃ ପଠତି । ଏଠାରେ ‘ପଠତି’ ବାଳକର ପଠନ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ବାକ୍ୟରେ ‘କ୍ରିୟାପଦ’ ଅଟେ ।

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ କ୍ରିୟାର ମୂଳରୂପକୁ ‘ଧାତୁ’ କୁହାଯାଏ । ତେଣୁ ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ବାକ୍ୟରେ ‘ପଠ’ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ବୋଲି କହିବା । ସେହିପରି କୃ-କରିବା, ଭୁ-ହେବା, ଗମ୍-ଯିବା ଓ ସ୍ଥା-ରହିବା ପ୍ରଭୃତି ୨ ୧ ୧ ୫ଟି ‘ଧାତୁ’ ରହିଛି । ମୂଳଧାତୁରେ ତିପ୍, ତସ୍, ଝି ଆଦି ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗ କରି ଆମେ ପଠ୍ + ତିପ୍ = ପଠତି, ପଠ୍ + ତସ୍ = ପଠତଃ ଓ ପଠ୍ + ଝି = ପଠନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାପଦ ପାଇଥାଉ । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଲକାରରେ ପରସ୍ମୈପଦୀ ଧାତୁରେ ପୁରୁଷ ଓ ବଚନ କ୍ରମରେ ୯ଟି ଓ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଧାତୁରେ ମଧ୍ୟ ୯ଟି । ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟୟଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ୧୮ ।

ପ୍ରଥମ ପ୍ରତ୍ୟୟ ‘ତିପ୍’ର ‘ତି’ ଠାରୁ ଶେଷ ପ୍ରତ୍ୟୟ ‘ମହିତ୍’ର ‘ତ୍’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ‘ତିତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟାହାର ଅଟେ । ମୂଳଧାତୁରେ ‘ତିତ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗକରି ଆମେ କ୍ରିୟାପଦଟି ପାଇଥାଉ । ତେଣୁ ପରସ୍ମୈପଦୀ ଓ ଆତ୍ମନେପଦୀ କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକୁ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ତିତ୍ତ’ ଅଟନ୍ତି ।^୧

ଉଦାହରଣ : ପଠ୍ + ତିପ୍ = ପଠତି ।

ସେବ୍ + ମହିତ୍ = ସେବାମହେ ଇତ୍ୟାଦି ।

କ୍ରିୟାବାଚକ ପ୍ରକୃତି (ମୂଳ)କୁ ‘ଧାତୁ’ କୁହାଯାଏ । ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘ଧାତୁ’ଗୁଡ଼ିକ (୧) ପରସ୍ମୈପଦୀ, (୨) ଆତ୍ମନେପଦୀ ଓ (୩) ଉଭୟପଦୀ କ୍ରମରେ ୩ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ।

(୧) ପରସ୍ମୈପଦୀ :

କ୍ରିୟାର ଫଳ ‘ପରସ୍ମୈ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେଲେ, ଧାତୁକୁ ପରସ୍ମୈପଦୀ କୁହାଯାଏ । ଯଥା :- ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ରାଜେ ଯଜତି ବା ପାଚକଃ ଅନ୍ନଂ ପଚତି । ଏଠାରେ ଯଜ୍ଜର ଫଳ କର୍ତ୍ତା ବ୍ରାହ୍ମଣର କିମ୍ବା ଅନ୍ନପାଚକର ଫଳ କର୍ତ୍ତା ପାଚକପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଏହା ଯଥାକ୍ରମେ ରାଜାଙ୍କ ପାଇଁ କିମ୍ବା ପାଚକର ସ୍ୱାମୀପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ‘ପରସ୍ମୈପଦୀ’ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

(୨) ଆତ୍ମନେପଦୀ :

ଯେଉଁଠାରେ କ୍ରିୟାର ଫଳ କର୍ତ୍ତା ନିଜେ ଭୋଗକରେ, ସେ ସ୍ଥାନରେ ଧାତୁ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :- ସେବକଃ ସେବତେ କିମ୍ବା ଫଳଂ ରୋଚତେ । ଏଠାରେ ‘ସେବା’ କାର୍ଯ୍ୟ ସେବକର ସ୍ୱାର୍ଥସାଧନ ନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଓ ‘ରୁଚିବା’ କ୍ରିୟା ଫଳ ଖାଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ତେଣୁ ‘ସେବ୍’ ଓ ‘ରୁଚ୍’ ପ୍ରଭୃତି ‘ଆତ୍ମନେପଦୀ’ ଧାତୁ ଅଟନ୍ତି ।

(୩) ଉଭୟପଦୀ :

କେତେକ ‘ଧାତୁ’ ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ଉଭୟପ୍ରକାରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ‘ଉଭୟପଦୀ’ ଧାତୁ କୁହାଯାଏ । କର୍ତ୍ତା ଅନ୍ୟପାଇଁ ଓ ନିଜପାଇଁ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ ‘କ୍ରିୟା’ ଉଭୟପଦୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :-

(୧) ମାତା ଅନ୍ନଂ ପଚତି ।

(୨) ରମା ଅନ୍ନଂ ପଚତେ ।

୧. ‘ସୁପ୍ତିତିତ୍ତ’ ପଦମ୍ ।

ଏଠାରେ ‘ପଦ୍’ ଧାତୁଟି ପ୍ରଥମେ ପରସ୍ମୈପଦୀ ଓ ପରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ଭାବରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଏହା ଏକ ‘ଉତ୍ତମପଦୀ’ ଧାତୁ ଅଟେ ।

ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ଉପଲବ୍ଧ ସମସ୍ତ ଧାତୁକୁ ‘ଦଶ’ ଗୋଟି ‘ଗଣ’ରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ମହର୍ଷି ପାଣିନିଙ୍କ ଧାତୁପାଠରେ ଦଶଗୋଟି ଗଣର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଲା :- ଭାଦି, ଅଦାଦି, ଜୁହୋତ୍ୟାଦି, ଦିବାଦି, ସ୍ଵାଦି, ତୁଦାଦି, ରୁଧାଦି, ତନାଦି, କ୍ରାଦି ଓ ରୁରାଦିଗଣ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଣର ନାମ, ତା’ର ପ୍ରଥମ ଧାତୁ ସହ ‘ଆଦି’ ବା ପ୍ରଭୃତିକୁ ନେଇ ନାମିତ । ଯଥା :- ‘ଭାଦି’ କହିଲେ ‘ଭୂ’ ଆଦୌ ବା ଆରମ୍ଭରେ ଯାହାର । ଏହିପରି ସ୍ଵା, ପା, ଗମ୍ ଓ ବସ୍ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁକୁ ବୁଝାଇଥାଏ ।

ଭାଦି, ଦିବାଦି, ତୁଦାଦି ଓ ରୁରାଦି - ଏହି ୪ଟି ଗଣରେ ୧୮୭୬ଟି ଧାତୁ ଥିବାବେଳେ ଅନ୍ୟ ୬ଗୋଟି ଗଣରେ ମାତ୍ର ୨୩୯୯ଟି ଧାତୁର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଲକାର :

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ ବିଭିନ୍ନ କାଳ (Tenses) ଓ ଅବସ୍ଥା (Mood) କୁ ‘ଲକାର’ କୁହାଯାଏ । ସମୁଦାୟ ୧୧ଟି ଲକାର ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ କେବଳ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତରେ ଓ ଅନ୍ୟ ୧୦ଟି ଲକାର ବୈଦିକ ଓ ଲୌକିକ ସଂସ୍କୃତରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଥମ ଅକ୍ଷର ‘ଲ’ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏମାନଙ୍କୁ ‘ଲକାର’ କୁହାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ମାତ୍ର ୫ଟି ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେଥିରୁ ଲଟ୍, ଲଢ୍ ଓ ଲୃଟ୍ କୁ କାଳ ଲକାର (Tenses) କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଲୋଟ୍ ଓ ବିଧିଲିଡ୍ ଲକାର ୨ଟିକୁ ଅର୍ଥ ଲକାର (Moods) ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ଏହି ଲକାରଗୁଡ଼ିକୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଚିହ୍ନଗୁଡ଼ିକ ସାହାଯ୍ୟରେ ସହଜରେ ଜାଣିହୁଏ ।

ଲକାର	ଅର୍ଥ	ଚିହ୍ନିବାର ସଙ୍କେତ
ଲଟ୍	ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ	ଛ, ଛି, ଛୁ, ଛୁଁ, ଛତି
ଲଢ୍	ଅତୀତ କାଳ	ଲ, ଲା, ଲି, ଲୁ, ଲେ
ଲୃଟ୍	ଭବିଷ୍ୟତ କାଳ	ବ, ବା, ବି, ବୁ, ବେ
ଲୋଟ୍	ଆଦେଶ / ଅନୁଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ	ଅ, ଉ, ଚୁ
ବିଧିଲିଡ୍	ଉଚିତ / ସମ୍ଭାବନା ଅର୍ଥରେ	ପାରେ, ପାରୁ, ପାରନ୍ତି, ଉଚିତ

ପୁରୁଷ :

ସଂସ୍କୃତରେ ପୁରୁଷ ତିନୋଟି । ଯଥା :- ଉତ୍ତମପୁରୁଷ, ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ରିୟା ଅନୁଯାୟୀ ବିଭିନ୍ନ ପୁରୁଷ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ଅସ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ (ଅହମ୍, ଆବାମ୍, ବୟମ୍) କର୍ତ୍ତା ହେଲେ କ୍ରିୟା ଉତ୍ତମପୁରୁଷ, ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ (ଭ୍ଵମ୍, ଯୁବାମ୍, ଯୁୟମ୍) କର୍ତ୍ତା ହେଲେ କ୍ରିୟା ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଏବଂ ଅସ୍ମଦ୍ ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଯେକୌଣସି ଶବ୍ଦ କର୍ତ୍ତା ହେଲେ କ୍ରିୟା ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଥାଏ । ଯୁଷ୍ମଦ୍ ସମାନ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଥିବା ଭବତ୍ ଶବ୍ଦ (ଭବାନ୍, ଭବନ୍ତଃ, ଭବନ୍ତଃ ଏବଂ ଭବତୀ, ଭବତ୍ୟୌ, ଭବତ୍ୟଃ) ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମପୁରୁଷର କ୍ରିୟାରୂପକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ।

୨. “ଭାଦ୍ୟଦାଦୀ ଜୁହୋତ୍ୟାଦିଦିବାଦିଃ ସ୍ଵାଦିରେବ ଚ ।
ତୁଦାଦିଷ୍ଠ ରୁଧାଦିଷ୍ଠ ତନ-କ୍ରାଦି-ରୁରାଦୟଃ ।।”

ମନେରଖ :

- ୧ । ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଓ ଉତ୍ତମପୁରୁଷ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ମିଶିକରି ଥିଲେ, କ୍ରିୟା ଉତ୍ତମପୁରୁଷର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଯଥା :- ତୁମେ ଓ ମୁଁ ପଢ଼ିବା - ତୁମ୍ଭ ଅହଂ ଚ ପଠିଷ୍ୟାବଃ କିମ୍ବା ‘ଆବାମ୍ ପଠିଷ୍ୟାବଃ’ । ଏହି ପ୍ରକାରେ ଅନୁବାଦ ହେବ ।
- ୨ । ସେହିପରି ବାକ୍ୟରେ ଉତ୍ତମପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ଥିଲେ, କ୍ରିୟା ଉତ୍ତମପୁରୁଷର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବ । ଯଥା :- ଅହଂ ସଃ ଚ ପଠାବଃ କିମ୍ବା ଆବାଂ ପଠାବଃ (ଆମେଦୁହେଁ ପଢ଼ୁଛୁ) ।
- ୩ । ବାକ୍ୟରେ ଉତ୍ତମପୁରୁଷ, ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ମିଳିତ ଭାବରେ ଥିଲେ ‘କ୍ରିୟା’ ଉତ୍ତମପୁରୁଷର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଯଥା :- ଅହଂ ତ୍ୱଂ ସଃ ଚ ପଠାମଃ । ମୁଁ ତୁମେ ଓ ସେ ମିଶି ଆମ୍ଭେମାନେ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛୁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ‘ବୟମ୍’ ଅର୍ଥରେ କ୍ରିୟାପଦ ଉତ୍ତମପୁରୁଷ ବହୁବଚନ ହୁଏ ।
- ୪ । ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଓ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ରହିଥିଲେ ‘କ୍ରିୟା’ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଯଥା :- ଯୁବାଂ ଯଦୁଃ ଚ ପଠଥ (ତୁମେ ଦୁହେଁ ଓ ଯଦୁ ପଢ଼ୁଛ) । ଏଠାରେ ତୁମେ ଦୁହେଁ ଓ ଯଦୁ ମିଶି, ତୁମ୍ଭେମାନେ (ୟୁୟମ୍) ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବାରୁ କ୍ରିୟାପଦ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଏହା ଦୁଇଜଣରୁ ଅଧିକକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ବହୁବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେଲା ।

ବଚନ :

‘ବଚନ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସଂଖ୍ୟା । କର୍ତ୍ତାର ଏକବଚନ, ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନର ପ୍ରୟୋଗ ଥିବାରୁ କ୍ରିୟାପଦର ମଧ୍ୟ ଏକବଚନ, ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନରୂପ ହୁଏ । କର୍ତ୍ତା ଜଣେ ବା ଗୋଟିଏକୁ ବୁଝାଇଲେ କ୍ରିୟାର ଏକବଚନ, ଦୁଇଟିକୁ ବୁଝାଇଥିଲେ ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ଦୁଇରୁ ଅଧିକକୁ ବୁଝାଇଥିଲେ ବହୁବଚନର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ତେଣୁ ବାକ୍ୟରେ ଯଥାର୍ଥ କ୍ରିୟାପଦଟିଏ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ହେଲେ ଧାତୁ, ଲକାର, ପୁରୁଷ ଓ ବଚନଗୁଡ଼ିକୁ ଜାଣିବା ନିହାତି ଦରକାର । ଯଥା :- ତୁମେଦୁହେଁ ପଢ଼ୁଛ । ଏଠାରେ ‘ପଢ଼ୁଛ’ କ୍ରିୟାପଦ ପାଇଁ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ଜାଣିବାକୁ ହେବ ଯେ କର୍ତ୍ତା ‘ୟୁବାମ୍’ ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଦ୍ୱିବଚନରେ ଅଛି ଏବଂ ଏହା ‘ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ’ ଅର୍ଥରେ ଲବ୍ଧଲକାର ଗ୍ରହଣ କରିବ । ପଢ଼ିବା କ୍ରିୟା ପାଇଁ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ପଠ’ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ପଠ୍ ଧାତୁ, ଲବ୍ ଲକାର, ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ ଓ ଦ୍ୱିବଚନରେ ‘ପଠଥ’ ଏଠାରେ ଯଥାର୍ଥ କ୍ରିୟାପଦ ଅଟେ । ତେଣୁ ବାକ୍ୟଟି ‘ୟୁବାଂ ପଠଥ’ ଏହିପରି ହୋଇଥାଏ ।

ସେହିପରି :**‘ପଠ୍’ ଧାତୁ, ଲବ୍ ଲକାର**

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ବାଳକଃ ପଠତି	ବାଳକୌ ପଠତଃ	ବାଳକାଃ ପଠନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ତ୍ୱଂ ପଠସି	ୟୁବାଂ ପଠଥଃ	ୟୁୟଂ ପଠଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅହଂ ପଠାମି	ଆବାଂ ପଠାବଃ	ବୟଂ ପଠାମଃ

*ଲଚ୍ଲକାର (ବର୍ତ୍ତମାନକାଳ)

ବର୍ତ୍ତମାନ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ‘ଆତ୍ମ’ମାନଙ୍କର ଲଚ୍ଲକାରରେ ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବା ।

(କ) କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟର ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ପରିସମାପ୍ତି ହୋଇନଥିଲେ, ସେହି ‘କାଳ’କୁ ‘ବର୍ତ୍ତମାନକାଳ’ କୁହାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ଅଭ୍ୟାସଗତ ଭାବରେ କରାଯାଏ ବା ହୋଇଥାଏ କିମ୍ବା ଐତିହାସିକ ଘଟଣାକୁ ବୁଝାଇଥାଏ, ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ ଅର୍ଥରେ ଲଚ୍ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ରେଖାଙ୍କିତ କ୍ରିୟାପଦଗୁଡ଼ିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର ।

- | | |
|---------------------|------------------------|
| (କ) ପ୍ରମୋଦଃ ପଠତି । | (ଖ) ସୀତା ନୃତ୍ୟତି । |
| (ଗ) କୃଷକଃ ଗଚ୍ଛତି । | (ଘ) ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପୂଜୟତି । |
| (ଙ) ପବନଃ ବହତି । | (ଚ) କୋକିଳଃ କୁଞ୍ଜତି । |
| (ଛ) ଶିଶୁଃ ହସତି । | (ଜ) ଅହଂ ଖାଦାମି । |
| (ଝ) ତ୍ଵଂ ଲିଖସି । | (ଝ) ଯୁବାଂ କୁନ୍ଦଥଃ । |
| (ଟ) ଆବାଂ ତିଷ୍ଠାବଃ । | (ଠ) ଯୁୟଂ ଭବଥ । |

ଏଠାରେ ପଠତି, ନୃତ୍ୟତି, ଗଚ୍ଛତି, ପୂଜୟତି, ବହତି, କୁଞ୍ଜତି, ହସତି, ଖାଦାମି, ଲିଖସି, କୁନ୍ଦଥଃ, ତିଷ୍ଠାବଃ ଏବଂ ଭବଥ ପ୍ରଭୃତି ଲଚ୍ଲକାରର କ୍ରିୟାପଦ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ବର୍ତ୍ତମାନର ନିକଟ ଭବିଷ୍ୟତ କାଳ କିମ୍ବା ଅତୀତ କାଳକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଲଚ୍ଲକାରର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା :-

- (କ) ତ୍ଵଂ କଦା ଗମିଷ୍ୟସି ? - ଏଷ ଗଚ୍ଛାମି ।
 (ଖ) କିଂ ପାଠଂ ପଠିଷ୍ୟସି ? - ଏଷ ପଠାମି ।
 (ଗ) କଦା ଆଗତୋଽସି ? - ଏଷ ଆଗଚ୍ଛାମି ।
 (ଘ) କଦା ଆନାତାନି ଏତାନି ଫଳାନି ? - ଏଷ ଆନୟାମି ।
 (ଙ) କୁତ୍ର ଗତଃ ଛାତ୍ରଃ ? - ଏଷୋଽସ୍ମି ।

(ଗ) ‘ଯାବତ୍’ ଅବ୍ୟୟର ପ୍ରୟୋଗରେ ମଧ୍ୟ ବେଳେବେଳେ କ୍ରିୟା ଲଚ୍ଲକାରରେ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :-

- (କ) ଯାବଦହମାଗଚ୍ଛାମି ତାବତ୍ ଅତ୍ର ତିଷ୍ଠ ।
 (ଖ) ପ୍ରଭୋ ! ଗୃହାଣ ଏତତ୍ ଯାବଦାଗଚ୍ଛାମି ।

(ଘ) ‘ଯଦି ଏପରି ହୁଏ’ - ଇତ୍ୟାଦି ଉପବାକ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ଲଚ୍ଲକାରର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା :-

- (କ) ମିଷ୍ଟାନ୍ନଂ ଯଚ୍ଛସି ଚେତ, ଶୁଭସମାଚାରଂ ବକ୍ଷ୍ୟାମି ।
 (ଖ) ଯଦି ବୃଷ୍ଟିଃ ଭବତି, କୃଷକାଃ ବୀଜାନି ବପ୍ସ୍ୟନ୍ତି ।
 (ଗ) ଯଦି ଶଯ୍ୟାୟାଂ ପଠସି, ଶୀଘ୍ରଂ ସ୍ଵପ୍ନସ୍ୟସି ।

* ‘ବର୍ତ୍ତମାନେ ଲଚ୍ଲ’

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ସମ୍ମେଳନଂ କୁରୁତ ।

‘କ’	‘ଖ’
ଶିଶବଃ	ପଠତଃ ।
ଭଂ	କୃଜତି ।
ମୁବାଂ	ଧାବତି ।
ସୀତା ଗୀତା ଚ	ବଦଥଃ ।
କୋକିଳଃ	ହସସି ।
ହରିଣଃ	ଖାଦନ୍ତି ।

୨। ବନ୍ଧନୀ ମଧ୍ୟାତ୍ ଧାତୁନାଂ ଯଥାର୍ଥ-ରୂପାଣି ଲିଖ୍ତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ମମ ମାତା ପ୍ରାତଃ ପଞ୍ଚବାଦନେ ଉଦ୍ଧିଷ୍ଠତି ।

(କ) ସା ତସ୍ୟାଃ ନିତ୍ୟକର୍ମାଣି _____ ।

(ଖ) ସା ଦେବାଳୟେ ଦେବାନ୍ _____ ।

(ଗ) ତଦନନ୍ତରଂ ସା ଭୋଜନଂ _____ ।

(ଘ) ସା ବିଦ୍ୟାଳୟେ ଛାତ୍ରାନ୍ _____ ।

(ଙ) ସା ଛାତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରଶ୍ନାନ୍ _____ ।

(ଚ) ସା ଆପଣାତ୍ ଫଳାନି _____ ।

(ଛ) ରାତ୍ନୌ ସା ଔଷଧଂ _____ ।

(ଜ) ଶୟନକାଳେ ସା ମମ ପିତାମହଂ _____ ।

(କରୋତି, ପୂଜୟତି, ପାଠୟତି, ଆନୟତି, ଶୃଣୋତି, ଖାଦତି, ସେବତେ, ପଚତି)

୩। ବନ୍ଧନୀ ମଧ୍ୟସ୍ତସ୍ୟ ଧାତୋଃ ଲଚ୍ଚଳକାରେ ପ୍ରୟୋଗଂ କୁରୁତ ।

ପିତା : ପୁତ୍ର ! କିମ୍ ଆଗତୋଽସି ?

ପୁତ୍ରଃ : ଆମ୍, ଏଷ୍ଟ _____ । (ଆ + ଗମ୍)

ପିତା : ତାବତ୍ ଅତ୍ର ଏବ ତିଷ୍ଠ, ଯାବତ୍ ଅହଂ ସଞ୍ଜଃ _____ । (ଭୁ)

ପୁତ୍ରଃ : ପିତଃ ! କୁତ୍ର ଗମିଷ୍ୟାବଃ ?

ପିତା : କିଂ ଭଂ _____ (ବି + ସ୍ମୃ) ? ନୁନଂ ‘ଗୋଟିପୁଅନୃତ୍ୟଂ’ ଦ୍ରଷ୍ଟୁମେବ ।

ପୁତ୍ରଃ : ଅସ୍ମିନ୍ ନୃତ୍ୟେ କତିପୟାଃ ନର୍ତ୍ତକାଃ _____ । (ନୃତ୍)

ପିତା : ଦ୍ୱୌ ବାଳକୌ ଏବ, କିଂ ଭଂ ନ _____ ? (ଜ୍ଞା)

ପୁତ୍ରଃ : ନୃତ୍ୟେନ ସହ ତୌ ଗୀତଂ _____ କିମ୍ ? (ଗୈ)

ପିତା : ଆମ୍, ଏକଃ ଗୀତଂ ଗାୟତି, ଅପରଃ ତମ୍ _____ (ଅନୁ + କ୍ତ) ।

ପୁତ୍ର : ଇନ୍ଦ୍ର ନୃତ୍ୟପରମ୍ପରା ସଂପ୍ରତି କୁତ୍ର _____ ? (ଅସ)

ପିତା : ପୁରୀ ନିକଷା ରଘୁରାଜପୁର ଇତି ଗ୍ରାମେ ଇନ୍ଦ୍ର ନୃତ୍ୟପରମ୍ପରା ଅଦ୍ୟାପି _____ । (ପ୍ର + ଚଳ)
(ଆଗଛାମି, ଭବାମି, ବିସ୍ମରସି, ନୃତ୍ୟକ୍ତି, ଜାନାସି, ଗାୟତ୍ୟ, ଅନୁକରୋତି, ଅସ୍ତି, ପ୍ରଚଳତି)

* ଲଢ଼ଲକାର (ଅତୀତକାଳ)

(କ) ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ଥରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ସମାପ୍ତ ହୋଇସାରିଥାଏ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତା'ର କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ନଥାଏ, ସେହି କ୍ରିୟାକୁ ଅତୀତ କାଳରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ । ଅତୀତ ବା ଭୂତ କାଳରେ 'ଲଢ଼ଲକାର' ହୁଏ । ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର :

- | | |
|----------------------|-------------------------|
| (କ) ପ୍ରମୋଦଃ ଅପଠତ୍ । | (ଖ) ସୀତା ଅନୃତ୍ୟତ୍ । |
| (ଗ) କୃଷକଃ ଅଗଚ୍ଛତ୍ । | (ଘ) ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ଅପୂଜୟତ୍ । |
| (ଙ) ପବନଃ ଅବହତ୍ । | (ଚ) କୋକିଳଃ ଅକୃଜ୍ଜତ୍ । |
| (ଛ) ଶିଶୁଃ ଅହସତ୍ । | (ଜ) ଅହମ୍ ଅଖାଦମ୍ । |
| (ଝ) ଦମ୍ ଅଲିଖଃ । | (ଝ) ଯୁବାମ୍ ଅକ୍ରନ୍ଦତମ୍ । |
| (ଟ) ଆବାମ୍ ଅତିଷ୍ଠାବ । | (ଠ) ଯୁୟମ୍ ଅଭବତ୍ । |

ଏଠାରେ ପ୍ରମୋଦର ପଠନ, ସୀତାର ନୃତ୍ୟ, କୃଷକର ଗମନ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟର ସମାପ୍ତି ହୋଇଥିବା ସୂଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଲଢ଼ଲକାରରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛନ୍ତି ।

(ଖ) ଲଢ଼ଲକାରର କ୍ରିୟାପଦ ନିର୍ମାଣ କଲାବେଳେ 'ଧାତୁ' ପୂର୍ବରେ ପ୍ରାୟତଃ 'ଅ' ବର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗ କରାଯାଇଥାଏ ।^୧ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳରେ (ଲଟ୍‌ଲକାରେ) ଗଚ୍ଛତି ଓ ଅତୀତ କାଳରେ (ଲଢ଼ଲକାରେ) ଅଗଚ୍ଛତ୍ ।

ପଠାମି	ଅପଠମ୍ ।
ସ୍ମରସି	ଅସ୍ମରଃ ।
ପିବନ୍ତି	ଅପିବନ୍ ।
ସେବତେ	ଅସେବତ ।
ଯାଚତେ	ଅଯାଚତ ।
ଲଭତେ	ଅଲଭତ ।

(ଗ) ଧାତୁଟି ଉପସର୍ଗମୁକ୍ତ ହେଲେ, ପ୍ରଥମେ ମୂଳଧାତୁର ରୂପ କରି ତା' ପୂର୍ବରେ 'ଉପସର୍ଗ' ଲଗାଯାଏ । ଯଥା :-
ପ୍ର + ବିଶ୍ = ପ୍ର + ଅବିଶତ୍ = ପ୍ରାବିଶତ୍ ।

- ଅନୁ + ଧାବ୍ = ଅନୁ + ଅଧାବତ୍ = ଅନୁଧାବତ୍ ।
ପ୍ର + ନମ୍ = ପ୍ର + ଅନମତ୍ = ପ୍ରାଣମତ୍ ଇତ୍ୟାଦି ।
- (କ) ଶିକ୍ଷକଃ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ପ୍ରାବିଶତ୍ ।
(ଖ) ଶିକ୍ଷାଃ ଶିକ୍ଷକମ୍ ଅନୁଧାବନ୍ ।
(ଗ) ଶିକ୍ଷକଂ ତେ ପ୍ରାଣମନ୍ ।

* 'ଅନନ୍ୟତନେ ଲଢ଼' । ଯାହା ଅନ୍ୟତନ ନୁହେଁ ।

୧ । "ଦିବା ବା ବର୍" ଇତି ସୂତ୍ରୋଶ ।

(ଘ) ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର କ୍ରିୟାପଦରେ 'ସ୍ଥ' ଯୋଗକଲେ, ଏହା ଅତୀତକାଳକୁ ବୁଝାଏ । ଯଥା :-

- (କ) ଗଣ୍ଡକୀର୍ତୀରେ ହିରଣ୍ୟକାଃ ପ୍ରତିବସତି ସ୍ଥ / ପ୍ରତ୍ୟବସତ୍ ।
 (ଖ) ଶିଷ୍ୟଃ ଆଶ୍ରମେ ପଠତି ସ୍ଥ / ଅପଠତ୍ ।
 (ଗ) ଗ୍ରାମେ କୃଷକାଃ ତିଷ୍ଠନ୍ତି ସ୍ଥ / ଅତିଷ୍ଠନ୍ ।

କିନ୍ତୁ ଏପରି 'ସ୍ଥ' ଦ୍ଵାରା ଅତୀତକାଳ କରିବା ପ୍ରାୟତଃ ଦୂର ଅତୀତକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ସର୍ବଦା ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଅଧସ୍ତନବାକ୍ୟେଷୁ ବର୍ତ୍ତମାନକାଳତଃ ଅତୀତକାଳେ କ୍ରିୟାପଦାନାଂ ପରିବର୍ତ୍ତନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା :- ସଃ କଟକେ ପଠତି/ ଅପଠତ୍ ।

- (କ) ଅହଂ ଦ୍ଵାଂ ପଶ୍ୟାମି / _____ ।
 (ଖ) ତ୍ଵଂ କୁତ୍ତ ଗଚ୍ଛସି / _____ ।
 (ଗ) ରାବଣଃ ସୀତାମ୍ ଅପହରତି / _____ ।
 (ଘ) ଯୁୟଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁରୁଥ / _____ ।
 (ଙ) ପିତରୌ ପୁତ୍ରସ୍ୟ ଅଜାନି ସ୍ମରତଃ / _____ ।

(ଅଗଚ୍ଛଃ, ଅପଶ୍ୟମ, ଅକୁରୁତ, ଅସ୍ମରତାମ, ଅପାହରତ)

୨। ଅଧସ୍ତନ ବାକ୍ୟେଷୁ କ୍ରିୟାପଦାନାମ୍ ଅତୀତକାଳତଃ ବର୍ତ୍ତମାନକାଳେ ପରିବର୍ତ୍ତନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା :- ଛାତ୍ରଃ ସ୍ଵସ୍ଵକାର୍ଯ୍ୟମ୍ ଅକୁର୍ବନ୍ / କୁର୍ବତି ।

- (କ) ଶିଷ୍ୟଃ ପ୍ରଶ୍ନାନ୍ ଅପୂଚ୍ଛତ୍ / _____ ।
 (ଖ) ବାଲ୍ମୀକିଃ ରାମାୟଣମ୍ ଅରଚୟତ୍ / _____ ।
 (ଗ) ଯୁବାଂ ଭୟେନ ଅବଦତମ୍ / _____ ।
 (ଘ) ବୟଂ ରାମାୟଣମ୍ ଅପଠାମ / _____ ।
 (ଙ) ଆବାଂ ପାଠମ୍ ଅସ୍ମରାବ / _____ ।

ଲୁଚ୍ଚଲକାର (ଭବିଷ୍ୟତ୍ କାଳ)

ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ (କ୍ରିୟା) ଆଗାମୀ ସମୟରେ ହେବ, ତାହା ଭବିଷ୍ୟତକାଳ ଅଟେ । ଏହି ଭବିଷ୍ୟତ୍ କାଳ ଅର୍ଥରେ ‘ଲୁଚ୍ଚଲକାର’ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :-

- | | |
|----------------------------|-----------------------|
| (କ) ପ୍ରମୋଦଃ ପଠିଷ୍ୟତି । | (ଛ) ଶିଶୁଃ ହସିଷ୍ୟତି । |
| (ଖ) ସୀତା ନର୍ତ୍ତୟିଷ୍ୟତି । | (ଜ) ଅହଂ ଖାଦିଷ୍ୟାମି । |
| (ଗ) କୃଷକଃ ଗମିଷ୍ୟତି । | (ଝ) ଦ୍ଵଂ ଲେଖିଷ୍ୟସି । |
| (ଘ) ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପୂଜୟିଷ୍ୟତି । | (ଞ) ଆବାଂ ସ୍ଥାସ୍ୟାବଃ । |
| (ଟ) ପବନଃ ବସ୍ୟତି । | (ଟ) ଯୁବାଂ ଦ୍ରଷ୍ୟଥଃ । |
| (ଡ) କୋକିଳଃ କୁଞ୍ଜିଷ୍ୟତି । | (ଠ) ଯୁୟଂ ଭବିଷ୍ୟଥ । |

ଏଠାରେ ପ୍ରମୋଦର ପଠନ, ସୀତାର ନୃତ୍ୟ, କୃଷକର ଗମନ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟା ଭବିଷ୍ୟତରେ ହେବ, ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଥିବାରୁ ପଠ, ଗମ ଓ ନୃତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କ୍ରିୟାର ଲୁଚ୍ଚଲକାରରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

ଧାତୁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ‘ସେଚ୍’ ଓ କେତେକ ଧାତୁ ‘ଅନିଚ୍’ ଅଟନ୍ତି । ଯେଉଁ ଧାତୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ଇଚ୍ (ଇ) ଆଗମ ହୁଏ, ସେମାନଙ୍କୁ ସେଚ୍ ଧାତୁ କହନ୍ତି । ଯଥା :- ଭୁ + ଇଚ୍ + ତିପ୍ = ଭବିଷ୍ୟତି । ସେହିପରି ଗମିଷ୍ୟତି, ପଠିଷ୍ୟତି, ବଦିଷ୍ୟତି ଇତ୍ୟାଦି । ଯେଉଁ ଧାତୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ଇଚ୍ (ଇ) ଆଗମ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ‘ଅନିଚ୍’ ଧାତୁ କହନ୍ତି । ଯଥା :- ପା + ତିପ୍ = ପାସ୍ୟତି, ଦାସ୍ୟତି, କୃଷ୍ୟତି ଇତ୍ୟାଦି ।

- (i) ଲଚ୍ ଲକାର (ବର୍ତ୍ତମାନକାଳ) ପାଇଁ ଧାତୁରେ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗେ, ଲୁଚ୍ ଲକାର (ଭବିଷ୍ୟତକାଳ) ପାଇଁ ସେହିସବୁ (ତିପ୍, ତସ୍, ଝି) ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଗିଥାଏ ।
- (ii) ‘ସେଚ୍’ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଧାତୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ‘ଇଷ୍ୟ’ ଆସିଥାଏ । ଯଥା :-
 ଗମ୍ + ଇଷ୍ୟ + ତିପ୍ = ଗମିଷ୍ୟତି
 ଭୁ + ଇଷ୍ୟ + ତିପ୍ = ଭବିଷ୍ୟତି ଇତ୍ୟାଦି ।
- (iii) କିନ୍ତୁ ‘ଅନିଚ୍’ ଧାତୁମାନଙ୍କର ଧାତୁ ଓ ପ୍ରତ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ‘ସ୍ୟ’ ଲାଗିଥାଏ ।
 ଯଥା :- ପା + ସ୍ୟ + ତିପ୍ = ପାସ୍ୟତି
 ଦା + ସ୍ୟ + ସିପ୍ = ଦାସ୍ୟସି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଭ୍ୟାସଃ

୧। ସମ୍ମାଷଣଂ ପଠତ । ତତ୍ର ରେଖାଙ୍କିତାନାଂ କ୍ରିୟାପଦାନାମ୍ ଉଦାହରଣରୀତ୍ୟା ବର୍ଗୀକରଣଂ କୁରୁତ ।

ପୁରୁଃ : ପିତଃ ! ସୌମ୍ୟଃ ଭ୍ରମିତୁଂ କୁତ୍ର ଗମିଷ୍ୟାବଃ ?

ପିତା : ଅହଂ ତ୍ଵାମ୍ ଉଚ୍ଚଳପ୍ରଦେଶଂ ନେଷ୍ୟାମି । ତତ୍ର ଭଗବତଃ ଜଗନ୍ନାଥସ୍ୟ ମନ୍ଦିରଂ ଦ୍ରଷ୍ୟାବଃ ।

ପୁରୁଃ : କଦା ?

ପିତା : ରବିବାସରେ ଗମିଷ୍ୟାମଃ । ତବ ମାତାଃପି ସ୍ତାସ୍ୟତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ଉକ୍ତପ୍ରଦେଶେ ବୟଂ କୁତ୍ର ସ୍ତାସ୍ୟାମଃ, କିଂ ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ ।

ପିତା : ତତ୍ର ରାଜଧାନୀଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରେ ସ୍ଥିତାଃ ବୟଂ କୋଶାକର୍ମନ୍ଦିରଂ, ନନ୍ଦନକାନନସ୍ୟ ଜୀବୋଦ୍ୟାନଂ, କଟକସ୍ୟ ବାରବାଟୀ-ଦୁର୍ଗଂ ଚ ଗମିଷ୍ୟାମଃ ।

ପୁତ୍ରଃ : ପ୍ରଭୁଃ ଜଗନ୍ନାଥଃ ଉକ୍ତଲକ୍ଷ୍ୟ କୁଳଦେବଃ । ତତ୍ର ଶ୍ରୀମତଃ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନମଠସ୍ୟ ଦର୍ଶନଂ ଭବିଷ୍ୟତି । ଜଗନ୍ନାଥଦର୍ଶନାନନ୍ତରଂ ମହୋଦଧୌ ଯଦି ସ୍ନାନଂ କରିଷ୍ୟସି, ତହିଁ ଜୀବନସ୍ୟ ଅଖଣ୍ଡଫଳଂ ପ୍ରାପ୍ସ୍ୟସି ।

	କ୍ରିୟାପଦମ୍	ଧାତୁଃ	ଲକାରଃ	ପୁରୁଷଃ	ବଚନମ୍
ଯଥା :-	ଗମିଷ୍ୟାବଃ	ଗମ୍	କୃଚ୍	ଉଭୟ	ଦ୍ୱିବଚନମ୍
	ନେଷ୍ୟାମି	ନୀ	_____	_____	_____
	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାବଃ	ଦୃଶ୍	_____	_____	_____
	ଯାସ୍ୟତି	ଯା	_____	_____	_____
	ସ୍ତାସ୍ୟାମଃ	ସ୍ତା	_____	_____	_____
	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ	ପ୍ରକ୍	_____	_____	_____
	ଗମିଷ୍ୟାମଃ	ଗମ୍	_____	_____	_____
	ଭବିଷ୍ୟତି	ଭୁ	_____	_____	_____
	କରିଷ୍ୟସି	କୃ	_____	_____	_____
	ପ୍ରାପ୍ସ୍ୟସି	ପ୍ର + ଆପ୍	_____	_____	_____

୨। ନିମ୍ନଲିଖିତେଷୁ ପଦ୍ୟେଷୁ ଲକ୍ଲକାରକ୍ରିୟାପଦାନି ଲୁକ୍ଲକାରକ୍ରିୟାପଦାନି ଚ ନିରୂପୟତ ।

(କ) ଅନ୍ନେନ ସଦୃଶଂ ଦାନଂ ନ ଭୁତଂ ନ ଭବିଷ୍ୟତି ।

ତସ୍ମାଦନ୍ନଂ ବିଶେଷେଣ ଦାତୁମିଚ୍ଛନ୍ତି ମାନବାଃ ।।

(ଖ) କ୍ଷମାଶସ୍ତଂ କରେ ଯସ୍ୟ ଦୁର୍ଜନଃ କିଂ କରିଷ୍ୟତି ।

ଅତୃଣେ ପତିତୋ ବହିଃ ସ୍ୱୟମେବୋପଶାମ୍ୟତି ।।

(ଗ) ନ କର୍ଣ୍ଣଦପି ଜାନାତି କିଂ କସ୍ୟ ଶ୍ୱା ଭବିଷ୍ୟତି ।

ଅତଃ ଶ୍ୱଃ କରଣାୟାନି କରୋତ୍ୟଦୈବ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ।।

(ଘ) କ୍ରୋଧାତ୍ ଭବତି ସମ୍ମୋହଃ ସମ୍ମୋହାତ୍ ସ୍ମୃତିବିଭ୍ରମଃ ।

ସ୍ମୃତିଭ୍ରଂଶାଦ୍ ବୁଦ୍ଧିନାଶୋ ବୁଦ୍ଧିନାଶାତ୍ ପ୍ରଣଶ୍ୟତି ।।

ଲୋଚ୍ଚକାର (ଆଦେଶ / ଅନୁଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ)

ଲୋଚ୍ଚକାର କୌଣସି କାଳକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ଏହା ଆଦେଶ, ଅନୁଜ୍ଞା, ଉପଦେଶ, ନିମନ୍ତ୍ରଣ, ପ୍ରାର୍ଥନା ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ଅର୍ଥରେ (Mood) ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :-

- (୧) ଆଦେଶ ଅର୍ଥରେ : ଡ଼଼ ଶୀଘ୍ରମ୍ ଆଗଛ ।
- (୨) ଅନୁଜ୍ଞା ଅର୍ଥରେ : ଭବାନ୍ ମା଼ ରକ୍ଷତୁ ।
- (୩) ଉପଦେଶ ଅର୍ଥରେ : ସତ୍ୟ଼ ବଦ, ଧର୍ମ଼ ଚର ।
- (୪) ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଅର୍ଥରେ : ମମ ଗୃହେ ଭୋଜନ଼ କରୋତୁ ।
- (୫) ପ୍ରାର୍ଥନା ଅର୍ଥରେ : ମାତଃ ! ଭିକ୍ଷା଼ ଦେହି ।
- (୬) ଆଶୀର୍ବାଦ ଅର୍ଥରେ : ଆତ୍ମସ୍ଥାନ଼ ଭବ ।

(କ) ନିମ୍ନଲିଖିତେଷୁ ଶ୍ଳୋକେଷୁ ଲୋଚ୍ଚକାରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ଞାନି ରେଖାଙ୍କିତାନି କ୍ରିୟାପଦାନି ପଠତ ।

ତୃଷ୍ଣା଼ ଛିଛି ଭଜ ଯମା଼ ଜହି ମଦ଼ ପାପେ ରତି଼ ମା କୃଥାଃ
 ସତ୍ୟ଼ ବୃହସ୍ପତି଼ ସାଧୁପଦବ଼ା ସେବସ୍ୱ ବିଦ୍ୱଜନମ୍ ।
 ମାନ୍ୟାନ୍ ମାନୟ ବିଦ୍ୱିଷୋଽପ୍ୟନୁନୟ ପ୍ରଖ୍ୟାପୟ ସ୍ୱାନ୍ ଗୁଣାନ୍
 କାର୍ତ୍ତି଼ ପାଳୟ ଦୁଃଖତେ କୁରୁ ଦୟାମେତତ୍ ସତା଼ ଚେଷ୍ଟିତମ୍ ॥

(ଖ) ସର୍ବେ ଭବନ୍ତୁ ସୁଖିନଃ ସର୍ବେ ସନ୍ତୁ ନିରାମୟାଃ ।

ସର୍ବେ ଭଦ୍ରାଣି ପଶ୍ୟନ୍ତୁ ମା ନରାଃ ସନ୍ତୁ ଦୁଃଖତାଃ ॥

ଅଭ୍ୟାସ

ବନ୍ଧନାମଧାତ୍ ଯଥାର୍ଥକ୍ରିୟାପଦ଼ ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ଼ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ଭଜ ସାଧୁ-ସମାଗମମ୍ ।

- (କ) ଭବାନ୍ _____ ଗୃହମ୍ ।
- (ଖ) ଡ଼଼ ପଶ୍ୟ, ଅହ଼ _____ ।
- (ଗ) ତବ ମଙ୍ଗଳ଼ _____ ।
- (ଘ) ପ୍ରାତଃ ଶୀତଳ଼ ଜଳ଼ _____ ।
- (ଙ) ହେ ତାତ ! ମା଼ _____ ।
- (ଚ) ନରାଃ ଦୁଃଖତାଃ ମା _____ ।

(ପିବ, ପଶ୍ୟାନି, ରକ୍ଷ, ସନ୍ତୁ, ଗଚ୍ଛତୁ, ଭବତୁ)

ବିଧିଲିଖନକାର (ଉଚିତ / ସମ୍ଭାବନା ଅର୍ଥରେ)

- (କ) ଲୋଚନକାର ପରି ବିଧିଲିଖନକାର କୌଣସି କାଳକୁ ବୁଝାଇନଥାଏ । କେବଳ ବିଧି (ଊଚିତ୍ୟ) ଓ ସମ୍ଭାବନା ଅର୍ଥରେ (Mood) ଏହାର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।^୧
- (୧) ବିଧି (ଉଚିତ) ଅର୍ଥରେ ଯଥା :- ସତ୍ୟଂ ବଦେତ, ଧର୍ମଂ ଚରେତ୍ ।
- (୨) ସମ୍ଭାବନା ଅର୍ଥରେ ଯଥା :- ଶ୍ୱେତଃ ଅଶ୍ୱଃ ଦୁତଂ ଧ୍ରାବେତ । ଅଦ୍ୟ ବୃଷ୍ଟିଃ ଭବେତ ଇତ୍ୟାଦି ।
- (ଖ) ଇଚ୍ଛା ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ବିଧିଲିଖନକାର ପ୍ରୟୋଗ ହେବାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା :-
- (୧) ଭବାନ୍ ଶୀଘ୍ରଂ ନୀରୋଗୋ ଭବେତ ।
- (୨) ବୟଂ ପ୍ରାତଃ ଇଶ୍ୱରଂ ସ୍ମରେମ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନୀମଧାତ୍ ଯଥାର୍ଥ - କ୍ରିୟାପଦାନି ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ଆକାଶଃ ମେଘାଛନ୍ଦଃ, ଅଦ୍ୟ ବୃଷ୍ଟିଃ ଭବେତ ।

- (କ) ମାର୍ଗଃ କର୍ତ୍ତମାକ୍ରଃ, ବାଳକାଃ _____ ।
- (ଖ) ସଂପ୍ରତି ଡ଼଼ ତବ ମତଂ _____ ।
- (ଗ) ସ ଅତୀବ ବୃଦ୍ଧଃ, ଅତଃ ପ୍ରାଣାନ୍ _____ ।
- (ଘ) ପରୀକ୍ଷାମୁଭୀର୍ଯ୍ୟ ତେ ସମ୍ଭବତଃ ବ୍ୟାପାରମେବ _____ ।
- (ଙ) ଅଦ୍ୟ ଅବକାଶଦିବସଃ, ବୟଂ ମନ୍ଦିରଂ _____ ।

(ବଦେଃ, କୁର୍ଯ୍ୟଃ, ଗଚ୍ଛେମ, ପତେୟଃ, ତ୍ୟଜେତ୍)

୨। ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନେଷୁ ଧାତୁ-ଲକାରାଣାମ୍ ଉଲ୍ଲେଖଃ ଅସ୍ତି, ଯଥାର୍ଥ ରୂପେଣ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

ସଂସ୍କୃତଂ ପୁରା ଭାରତୀୟାନାଂ ଲୋକପ୍ରିୟା ଜନଭାଷା _____ (ଅସ୍ - ଲଟ୍) । ସଂସ୍କୃତସ୍ୟ ଜ୍ଞାନାତ୍ ଏବ ପ୍ରାକ୍ରୀୟଭାଷାଣାଂ ସମ୍ୟଗ୍ ଜ୍ଞାନଂ _____ (ଭୂ - ଲଟ୍) । ଇୟଂ ଭାଷା ରାଷ୍ଟ୍ରିକ୍ୟସ୍ୟ ସାଧୁକା _____ (ଅସ୍ - ଲଟ୍) । ଭାରତବର୍ଷସ୍ୟ ସର୍ବପ୍ରଦେଶସ୍ତାଃ ଲୋକାଃ ସଂସ୍କୃତଂ _____ (ଜ୍ଞା - ଲଟ୍) । ସଂସ୍କୃତଂ ପ୍ରତି ନ କସ୍ୟାପି କୋଽପି ସନ୍ଦେହଃ _____ (ଅସ୍ - ବିଧିଲିଖ୍) । ସଂସ୍କୃତ-ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଅତୁଳନୀୟମ୍ ଇତି ସର୍ବେ _____ (ବଦ୍ - ଲଟ୍) । ସଂସ୍କୃତ-ପଠନେନ ବୟଂ ଭାରତବର୍ଷସ୍ୟ ଇତିହାସଂ _____ (ଜ୍ଞା - ଲୃଟ୍) । ଅଧୁନା ବିଶ୍ୱେ ବୈଦିକଗଣିତସ୍ୟ ମହତୀଂଚର୍ଚ୍ଚା ବୟଂ _____ (ଦୃଶ୍ - ଲଟ୍) । ନ୍ୟାୟସାଂଖ୍ୟାଦିଦର୍ଶନେ ସଂଗଣକସ୍ୟ ଉପଯୋଗଂ କର୍ତ୍ତୁଂ ଭବନ୍ତଃ _____ (ଆ + ଗମ୍ - ଲୋଟ୍) । ହେ ଛାତ୍ରାଃ ! ପରମାଦରଣେ ଯୁୟଂ ସଂସ୍କୃତଂ _____ (ପଠ୍ - ଲୋଟ୍) । ଯତଃ ସଂସ୍କୃତଂ ବିନା ଭାରତେ ଜନ୍ମ ନିର୍ଭରକମ୍ ଇତି ଉଚ୍ୟତେ ।

(ଆସାତ୍, ଭବତି, ଅସ୍ତି, ଜାନନ୍ତି, ସ୍ୟାତ୍, ବଦନ୍ତି, ଜ୍ଞାସ୍ୟାମଃ, ପଶ୍ୟାମଃ, ଆଗଚ୍ଛନ୍ତୁ, ପଠତ)

୧। 'ବିଧିସମ୍ଭାବନାୟୋଃ ଲିଙ୍' - ସ୍ମୃତ୍ ।

ଧାତୁରୂପ (ତିତ୍ତ)

ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣରେ 'ଧାତୁ' ସମୂହକୁ 'ଦଶ'ଟି ଗଣରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଏକଥା ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଭାଗରେ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି । ତେବେ କ୍ରିୟାର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରକାଶ କରିବାପାଇଁ 'ଧାତୁ'ର ରୂପକୁ 'ଦଶ' ଲକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇପାରେ । ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଠାରେ ମାତ୍ର ପୂର୍ବ ଆଲୋଚିତ ଲଟ୍, ଲଡ୍, ଲୁଟ୍, ଲୋଟ୍ ଓ ବିଧିଲିଡ୍ ନାମକ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଲକାରକୁ ବିଚାରକୁ ନିଆଯାଇ ବିଭିନ୍ନ ଧାତୁମାନଙ୍କର ସେହି ସେହି ଲକାର ରୂପ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି ।

ଭ୍ରାଦିଗଣ

(ପରସ୍ମୈପଦୀ)

'ଭୃ' ଧାତୁ (ହେବା)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭବତି	ଭବତଃ	ଭବନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭବସି	ଭବଥଃ	ଭବଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଭବାମି	ଭବାଃ	ଭବାମଃ

ଲଡ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଭବତ୍	ଅଭବତାମ୍	ଅଭବନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଭବଃ	ଅଭବତମ୍	ଅଭବତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଭବମ୍	ଅଭବାବ	ଅଭବାମ

ଲୁଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟତି	ଭବିଷ୍ୟତଃ	ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟସି	ଭବିଷ୍ୟଥଃ	ଭବିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟାମି	ଭବିଷ୍ୟାଃ	ଭବିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭବତୁ	ଭବତାମ୍	ଭବନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭବ	ଭବତମ୍	ଭବତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଭବାମି	ଭବାବ	ଭବାମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭବେତ୍	ଭବେତାମ୍	ଭବେୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭବେଃ	ଭବେତମ୍	ଭବେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଭବେୟମ୍	ଭବେବ	ଭବେମ୍

ଅନୁ - ଭୂ (ଅନୁଭବ କରିବା) ସୁଖମ୍ ଅନୁଭବତି; ପରା - ଭୂ (ପରାଭବ ପାଇବା) ପାପାତ୍ ପରାଭବତି । ପ୍ର - ଭୂ (ଉତ୍ପତ୍ତି ବା ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅର୍ଥରେ) ଅମରକଣ୍ଠକାତ୍ ମହାନଦୀ ପ୍ରଭବତି । ରାମଃ ଅସୁରେଷୁ ପ୍ରଭବତି । ସମ୍ - ଭୂ (ସମ୍ଭବ ହେବା ବା ଜାତହେବା) ସମ୍ଭବମି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ।

ପଠ୍ ଧାତୁ (ପଢ଼ିବା)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଠତି	ପଠତଃ	ପଠନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଠସି	ପଠଥଃ	ପଠଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପଠାମି	ପଠାବଃ	ପଠାମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅପଠତ୍	ଅପଠତାମ୍	ଅପଠନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅପଠଃ	ଅପଠତମ୍	ଅପଠତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅପଠମ୍	ଅପଠାବ	ଅପଠାମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଠିଷ୍ୟତି	ପଠିଷ୍ୟତଃ	ପଠିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଠିଷ୍ୟସି	ପଠିଷ୍ୟଥଃ	ପଠିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପଠିଷ୍ୟାମି	ପଠିଷ୍ୟାବଃ	ପଠିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଠତୁ	ପଠତାମ୍	ପଠନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଠ	ପଠତମ୍	ପଠତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପଠାନ୍ତି	ପଠାବ	ପଠାମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଠେ	ପଠେତାମ୍	ପଠେୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଠଃ	ପଠେତମ୍	ପଠେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପଠେୟମ୍	ପଠେବ	ପଠେମ୍

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ‘ପଠ’ ଧାତୁ ପରି ହୋଇଥାଏ । ନିନ୍ଦ୍ (ନିନ୍ଦା କରିବା), ବଦ୍ (କହିବା), କୃଜ୍ (କୃଜନ କରିବା), କ୍ରନ୍ (କାନ୍ଦିବା), କ୍ରୀଡ୍ (ଖେଳିବା), ଖାନ୍ (ଖାଇବା), ଗର୍ଜ୍ (ଗର୍ଜନ କରିବା), ଚର୍ (ଚୋବାଇବା) ଜ୍ୱଲ୍ (ଜଳିବା), ନନ୍ (ଖୁସିହେବା), ବ୍ରଜ୍ (ଯିବା), ଚର (ଚାଲିବା, ଚରିବା), ପଠ୍ (ପଢ଼ିବା), ଫଲ୍ (ଫଳିବା), ଭ୍ରମ୍ (ବୁଲିବା), ଫୁଲ୍ (ବିକଶିତ ହେବା), ଲପ୍ (କହିବା), ଲୁଣ୍ (ଚୋରିକରିବା), ହସ୍ (ହସିବା), ଖନ୍ (ଖୋଲିବା), ଜୀବ୍ (ବଞ୍ଚିବା), ରକ୍ଷ୍ (ରକ୍ଷାକରିବା), ମୂର୍ଛ୍ (ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହେବା)..... ଇତ୍ୟାଦି ।

ସ୍ତ୍ରୀ (ଅବସ୍ଥାନେ, ରହିବା ଅର୍ଥରେ)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠତି	ତିଷ୍ଠତଃ	ତିଷ୍ଠନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠସି	ତିଷ୍ଠଥଃ	ତିଷ୍ଠଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠାମି	ତିଷ୍ଠାବଃ	ତିଷ୍ଠାମଃ

ଲଠ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅତିଷ୍ଠତ୍	ଅତିଷ୍ଠତାମ୍	ଅତିଷ୍ଠନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅତିଷ୍ଠଃ	ଅତିଷ୍ଠତମ୍	ଅତିଷ୍ଠତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅତିଷ୍ଠମ୍	ଅତିଷ୍ଠାବ	ଅତିଷ୍ଠାମ୍

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ସ୍ତାସ୍ୟତି	ସ୍ତାସ୍ୟତଃ	ସ୍ତାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ସ୍ତାସ୍ୟସି	ସ୍ତାସ୍ୟଥଃ	ସ୍ତାସ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ସ୍ତାସ୍ୟାମି	ସ୍ତାସ୍ୟାବଃ	ସ୍ତାସ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠତୁ	ତିଷ୍ଠତାମ୍	ତିଷ୍ଠନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠ	ତିଷ୍ଠତମ୍	ତିଷ୍ଠତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠାମି	ତିଷ୍ଠାବ	ତିଷ୍ଠାମ୍

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠେତ୍	ତିଷ୍ଠେତାମ୍	ତିଷ୍ଠେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠେଃ	ତିଷ୍ଠେତମ୍	ତିଷ୍ଠେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ତିଷ୍ଠେୟମ୍	ତିଷ୍ଠେବ	ତିଷ୍ଠେମ୍

ଅଧି - ସ୍ତ୍ରୀ (ରହିବା ଅର୍ଥରେ) - ଶିବଃ କୈଳାସମ୍ ଅଧିତିଷ୍ଠତି ।

ଅବ - ସ୍ତ୍ରୀ (ଧୈର୍ଯ୍ୟର ସହ ରହିବା) - ଅବତିଷ୍ଠତେ (ଆତ୍ମନେପଦା) ।

ଆ - ସ୍ତ୍ରୀ (ଆଶ୍ରୟ କରିବା) - ସଂଯମେ ଯତ୍ନମ୍ ଆତିଷ୍ଠେତ୍ ।

ଉଦ୍ - ସ୍ତ୍ରୀ (ଉତ୍ପାଦନ / ଜାଗରଣ ଅର୍ଥରେ) - ଉଦିଷ୍ଠତ, ଜାଗ୍ରତ ।

ସମ୍ - ସ୍ତ୍ରୀ (ସ୍ଥିର ରହିବା ଅର୍ଥରେ) - ସଃ ସ୍ଵପ୍ନାନ୍ ସଂତିଷ୍ଠତେ ।

ପା (ପିଇବା ଅର୍ଥରେ)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପିବତି	ପିବତଃ	ପିବନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପିବସି	ପିବଥଃ	ପିବଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପିବାମି	ପିବାବଃ	ପିବାମଃ

ଲଠ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅପିବତ୍	ଅପିବତାମ୍	ଅପିବନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅପିବଃ	ଅପିବତମ୍	ଅପିବତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅପିବମ୍	ଅପିବାବ	ଅପିବାମ୍

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପାସ୍ୟତି	ପାସ୍ୟତଃ	ପାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପାସ୍ୟସି	ପାସ୍ୟଥଃ	ପାସ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପାସ୍ୟାମି	ପାସ୍ୟାବଃ	ପାସ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପିବତୁ	ପିବତାମ୍	ପିବନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପିବ	ପିବତମ୍	ପିବତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପିବାନ୍ତି	ପିବାବ	ପିବାମ୍

ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପିବେତ୍	ପିବେତାମ୍	ପିବେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପିବେଃ	ପିବେତମ୍	ପିବେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପିବେୟମ୍	ପିବେବ	ପିବେମ

ଗମ୍ (ଯିବା)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛିତି	ଗଚ୍ଛିତଃ	ଗଚ୍ଛିତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛିସି	ଗଚ୍ଛିଥଃ	ଗଚ୍ଛିଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛାମି	ଗଚ୍ଛାବଃ	ଗଚ୍ଛାମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଗଚ୍ଛିତ୍	ଅଗଚ୍ଛିତାମ୍	ଅଗଚ୍ଛିନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଗଚ୍ଛିଃ	ଅଗଚ୍ଛିତମ୍	ଅଗଚ୍ଛିତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଗଚ୍ଛାମ୍	ଅଗଚ୍ଛାବ	ଅଗଚ୍ଛାମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଗମିଷ୍ୟତି	ଗମିଷ୍ୟତଃ	ଗମିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଗମିଷ୍ୟସି	ଗମିଷ୍ୟଥଃ	ଗମିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଗମିଷ୍ୟାମି	ଗମିଷ୍ୟାବଃ	ଗମିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛିତୁ	ଗଚ୍ଛିତାମ୍	ଗଚ୍ଛିନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛି	ଗଚ୍ଛିତମ୍	ଗଚ୍ଛିତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛାମି	ଗଚ୍ଛାବ	ଗଚ୍ଛାମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛେତ୍	ଗଚ୍ଛେତାମ୍	ଗଚ୍ଛେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛେଃ	ଗଚ୍ଛେତମ୍	ଗଚ୍ଛେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଗଚ୍ଛେୟମ୍	ଗଚ୍ଛେବ	ଗଚ୍ଛେମ

- ଅଧି - ଗମ୍ (ପ୍ରାପ୍ତି ବା ଜ୍ଞାନଅର୍ଥରେ) : ସଃ ଶାନ୍ତିମ୍ ଅଧିଗଚ୍ଛତି ।
 ଅନୁ - ଗମ୍ (ଅନୁଗମନ କରିବା) : ପୁତ୍ରଃ ମାତରମ୍ ଅନୁଗଚ୍ଛତି ।
 ଅବ - ଗମ୍ (ଜ୍ଞାନେ / ବୁଝିବା ଅର୍ଥରେ) : ସର୍ବେ ଧର୍ମସ୍ୟ ରହସ୍ୟମ୍ ଅବଗଚ୍ଛନ୍ତୁ ।
 ଆ - ଗମ୍ (ଆସିବା ଅର୍ଥରେ) : ଛାତ୍ରଃ ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍ ଆଗଚ୍ଛତି । ଗୃହାତ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍ ଆଗଚ୍ଛତି ।
 ପ୍ରତି + ଉଦ୍ - ଗମ୍ (ପାଛୋଟି ଆଣିବା) : ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍‌ଗଚ୍ଛତି ମାନୟାନ୍ ।
 ସମ୍ - ଗମ୍ (ମିଳିତ ହେବା) : ସାଧୁଃ ସାଧୁନ୍ ସଂଗଚ୍ଛତି ।
 ସମ୍ - ଗମ୍ (ସଙ୍ଗତ ହେବା ଅର୍ଥରେ- ଆତ୍ମନେପଦୀ) : ଇଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ଦୃଷ୍ଟି ସଂଗଚ୍ଛତେ ।

ନୀ (ନେବା)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ନୟତି	ନୟତଃ	ନୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ନୟସି	ନୟଥଃ	ନୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ନୟାମି	ନୟାବଃ	ନୟାମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅନୟତ୍	ଅନୟତାମ୍	ଅନୟନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅନୟଃ	ଅନୟତମ୍	ଅନୟତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅନୟମ୍	ଅନୟାବ	ଅନୟାମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟତି	ନେଷ୍ୟତଃ	ନେଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟସି	ନେଷ୍ୟଥଃ	ନେଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ନେଷ୍ୟାମି	ନେଷ୍ୟାବଃ	ନେଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ନୟତୁ	ନୟତାମ୍	ନୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ନୟ	ନୟତମ୍	ନୟତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ନୟାମି	ନୟାବ	ନୟାମ

ବିଧିଲିଖନକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ନୟେତ୍	ନୟେତାମ୍	ନୟେୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ନୟେଃ	ନୟେତମ୍	ନୟେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ନୟେୟମ୍	ନୟେବ	ନୟେମ

ଆ - ନୀ (ଆଣିବା ଅର୍ଥରେ) : ଦ୍ୱେ ଫଳେ ଆନୟତୁ । ବି - ନୀ (ବିନୀତ କରିବା / ପ୍ରାର୍ଥନା ପୂର୍ବକ ଜଣାଇବା / ଶୁଦ୍ଧୀକୃତ କରିବା) : ଲଢ଼ିଲକାରରେ ବ୍ୟନୟତ, ବ୍ୟନୟତାମ୍, ବ୍ୟନୟନ୍ ଇତ୍ୟାଦି ହେବ : ସର୍ବାଃ ପ୍ରଜାଃ ରାଜାଃ ପୁରଃ ବ୍ୟନୟନ୍ ।

ଦୃଶ୍ (ଦେଖିବା)

ଲଟ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟତି	ପଶ୍ୟତଃ	ପଶ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟସି	ପଶ୍ୟଥଃ	ପଶ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟାମି	ପଶ୍ୟାବଃ	ପଶ୍ୟାମଃ

ଲଢ଼ିଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅପଶ୍ୟତ୍	ଅପଶ୍ୟତାମ୍	ଅପଶ୍ୟନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅପଶ୍ୟଃ	ଅପଶ୍ୟତମ୍	ଅପଶ୍ୟତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅପଶ୍ୟାମ୍	ଅପଶ୍ୟାବ	ଅପଶ୍ୟାମ

ଲୃଟ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟତଃ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟସି	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥଃ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମି	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାବଃ	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟତୁ	ପଶ୍ୟତାମ୍	ପଶ୍ୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟ	ପଶ୍ୟତମ୍	ପଶ୍ୟତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟାମି	ପଶ୍ୟାବ	ପଶ୍ୟାମ

ବିଧିଲିଖନକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟେତ୍	ପଶ୍ୟେତାମ୍	ପଶ୍ୟନ୍ତଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟାସି	ପଶ୍ୟାତ୍	ପଶ୍ୟାନ୍ତ
ଉଚ୍ଚମପୁରୁଷ	ପଶ୍ୟାନ୍ତି	ପଶ୍ୟାନ୍	ପଶ୍ୟାମ

ଦୃଶ୍ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନାର୍ଥକ / ବୋଧାର୍ଥକ ଧାତୁ : ଯଥା :-

- (କ) ଗାବଃ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଗନ୍ଧେନ ।
 (ଖ) ପଶ୍ୟ, କାଦୃଶଂ ବୀଣା ନଦତି ।

କେତେକ ଧାତୁର ଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ

ସେହିପରି 'ଅବ୍' ଧାତୁ (ଭ୍ରମଣେ) : କୃଷ୍ଣଃ ଅଚତି କୁଞ୍ଜବନେ ।

ଅର୍ଚ୍ (ପୂଜାକରିବା) : ଛାତ୍ରଃ ଗଣେଶମ୍ ଅର୍ଚ୍ଚନ୍ତି ।

ଅର୍ଚ୍ (ଅର୍ଚ୍ଚନେ) : ଧନମ୍ ଅର୍ଚ୍ଚନ୍ତି ବଶିଷ୍ଠଃ ।

ଅର୍ଦ୍ (ମାଗିବା / ପାତ୍ରାଦେବା) : ଚାତକଃ ଶରଦ୍ଧନଂ ନାଦତି ।

ଅର୍ହି (ଯୋଗ୍ୟ / ପୂଜନେ) : ଉଂ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠିତୁମ୍ ଅର୍ହିସି ।

ଅବ୍ (ରକ୍ଷା କରିବା / ପ୍ରସନ୍ନ କରିବା) : ମାମ୍ ଅବତୁ ।

ତପ୍ (ତାପ ଦେବା) : ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ପ୍ରବଳଂ ତପତି ।

ଦନ୍ଶ୍ (ଦଂଶନ କରିବା) : ମଶକଃ ଦଶତି ।

ସ୍ମୁ (ସ୍ମରଣ କରିବା) : ଶିଶୁଃ ମାତରଂ ସ୍ମରତି ।

ତୁ (ପାରହେବା) : ଜନାଃ ନୌକୟା ନଦୀଂ ତରନ୍ତି ।

ଜି (ଜୟ କରିବା) : ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ସର୍ବତ୍ର ଜୟତି ।

ଦହ୍ (ଦହନ କରିବା) : ରୌଦ୍ରତାପଃ ଅଙ୍ଗାନି ଦହତି ।

ପର୍ (ପାକ ହେବା) : ଅନ୍ନଂ ପଚତି ।

ଦା (ଦାନ ଦେବା) : ରାଜା ବିପ୍ରାୟ ଧନଂ ଦଦାତି ।

ବହ୍ (ବହନ କରିବା / ବହିବା) : ପବନଃ ମୟଂ ବହତି ।

ବସ୍ (ବାସ କରିବା) : ବାନରଃ ବୃକ୍ଷେ ବସତି ।

କ୍ଷର୍ (ଝରିବା) : ମଧୁ କ୍ଷରନ୍ତି ସିନ୍ଧବଃ ।

ଖେଲ୍ (ଖେଳିବା) : ବାଳକାଃ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଖେଳନ୍ତି ।

ଗୁଞ୍ଜି (ଗୁଞ୍ଜନ କରିବା) : ଭ୍ରମରଃ ଅୟଂ ଗୁଞ୍ଜତି ।

ଚଲ୍ (ଯିବା / କମ୍ପିବା) : ବସ୍ତ ! ଉତ୍ତିଷ୍ଠ, ଗୃହଂ ଚଳ ।

ନଚ୍ (ନୃତ୍ୟ କରିବା) : କେନ ସହ ନଚତି ନଟବରଃ ?

ନଦ୍ (ଶବ୍ଦ କରିବା) : ବସନ୍ତେ ପକ୍ଷିଣଃ ନଦନ୍ତି ।

ମୀଲ୍ (ବୁଦ୍ଧି ହୋଇଯିବା / ନିମେଷ) : ଚକ୍ଷୁଃ ପବନେନ ମୀଳନ୍ତି ।

ରୁହ୍ (ଜନ୍ମିବା) : ତରୁଃ ଛିନ୍ନୋଽପି ରୋହତି ।

ଆ - ରୁହ୍ (ଆରୋହଣ କରିବା) : ସଃ କଷ୍ଟେନ ଉଷ୍ମା ଆରୋହତି ।

ପ୍ର - ରୁହ୍ (ଜନ୍ମିବା) : ପର୍ବତେ ନଳିନୀ ନ ପ୍ରରୋହତି ।

ଲଗ୍ - (ଲାଗିବା) : ଓଷେ ଅଧରଃ ଲଗତି ।

ସ୍ମଲ୍ - (ଖସିପଡ଼ିବା) : ସ୍ମଲତି ଚରଣାଃ ଭୂମିଂ ।

ସ୍ତୁ - (ସ୍ତବିବା) : ନିମ୍ବାତ୍ ମଧୁ ନ ସ୍ତବେତ୍ ।

ସ୍ମନ୍ - (ଶଇକରିବା) : ସ୍ମନ୍ତି ବଂଶାଃ ପବନେନ ପୂର୍ଣ୍ଣାଃ ।

(ଆତ୍ମନେପଦୀ)

ଲଭ୍ (ଲାଭକରିବା)

ଲଭ୍-ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଲଭତେ	ଲଭେତେ	ଲଭନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଲଭସେ	ଲଭେଥେ	ଲଭସ୍ୱେ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଲଭେ	ଲଭାବହେ	ଲଭାମହେ

ଲଭିଃ-ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଲଭତ	ଅଲଭେତାମ୍	ଅଲଭନ୍ତ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଲଭଥାଃ	ଅଲଭେଥାମ୍	ଅଲଭସ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଲଭେ	ଅଲଭାବହି	ଅଲଭାମହି

ଲଭିଷ୍-ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଲଭିଷ୍ୟତେ	ଲଭିଷ୍ୟେତେ	ଲଭିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଲଭିଷ୍ୟସେ	ଲଭିଷ୍ୟେଥେ	ଲଭିଷ୍ୟସ୍ୱେ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଲଭିଷ୍ୟେ	ଲଭିଷ୍ୟାବହେ	ଲଭିଷ୍ୟାମହେ

ଲୋଭିଷ୍-ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍	ଲଭିଷ୍ୟାମ୍

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଲଭେତ	ଲଭେୟାତାମ୍	ଲଭେରନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଲଭେଥାଃ	ଲଭେୟାଥାମ୍	ଲଭେଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଲଭେୟ	ଲଭେବହି	ଲଭେମହି

ଆ + ଲଭ୍ - ଆଲଭତେ (ପାଇବା, ସ୍ୱର୍ଗକରିବା, ହିଂସାକରିବା) : ଯତ୍ନେ କୃତେଽପି ନାଲଭତ ।

ଉପ + ଆ - ଲଭ୍ - ଉପାଲଭତେ (ଉତ୍ସର୍ଜନା କରିବା) ସ୍ୱୟଂଦିବନମ୍ ଉପାଲଭସ୍ୱ, ସଖା ! ନ ମାମ୍ ।

ଉପ + ଲଭ୍ - ଉପଲଭତେ (ପାଇବା, ଅନୁଭବ କରିବା, ଜାଣିବା) : ସର୍ବେ କର୍ମଫଳମ୍ ଉପଲଭନ୍ତେ ।

ବି + ପ୍ର - ଲଭ୍ - ବିପ୍ରଲଭତେ (ପ୍ରତାରଣା କରିବା) : କୋକିଳଃ କାକଂ ବିପ୍ରଲଭତେ ।

ସେବ୍ (ସେବାକରିବା / ଉପଭୋଗ କରିବା / ଆଶ୍ରୟ କରିବା)

ଲଟ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ସେବତେ	ସେବେତେ	ସେବନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ସେବସେ	ସେବେଥେ	ସେବଧ୍ୱେ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ସେବେ	ସେବାବହେ	ସେବାମହେ

ଲଙ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅସେବତ	ଅସେବେତାମ୍	ଅସେବନ୍ତ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅସେବଥାଃ	ଅସେବେଥାମ୍	ଅସେବଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅସେବେ	ଅସେବାବହି	ଅସେବାମହି

ଲୃଟ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ସେବିଷ୍ୟତେ	ସେବିଷ୍ୟେତେ	ସେବିଷ୍ୟନ୍ତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ସେବିଷ୍ୟସେ	ସେବିଷ୍ୟେଥେ	ସେବିଷ୍ୟଧ୍ୱେ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ସେବିଷ୍ୟ	ସେବିଷ୍ୟାବହେ	ସେବିଷ୍ୟାମହେ

ଲୋଟ୍ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ସେବତାମ୍	ସେବେତାମ୍	ସେବନ୍ତାମ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ସେବସ୍ୱ	ସେବେଥାମ୍	ସେବଧ୍ୱାମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ସେବେ	ସେବାବହେ	ସେବାମହେ

ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ସେବେତ	ସେବେଯାତାମ୍	ସେବେରନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ସେବେଥାଃ	ସେବେଯାଥାମ୍	ସେବେଧ୍ୱମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ସେବେୟ	ସେବେବହି	ସେବେମହି

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ‘ସେବ’ ଧାତୁ ପରି ହେବ - ବିଭିନ୍ନ ଧାତୁର କେତେକ ଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ

ଦୟ (ଦୟା କରିବା) : ଦରିଦ୍ରଂ ଦୟସ୍ୱ । ଘର୍ (ଘଟିବା) : ଦୁର୍ଘଟନା ଅଘଟତ । ବାଧ୍ (ବାଧାଦେବା) : ଧାନ୍ୟଭ୍ୟଃ ଗାଂ ବାଧସ୍ୱ । ଶିଷ୍ (ଶିଖିବା) : ଶିଷେତ ବିଦ୍ୟାମ୍ । ବନ୍ (ବନ୍ଦନା କରିବା) : ବନ୍ଦେ ମାତରମ୍ । ଈଷ୍ (ଦେଖିବା) : ଈଷତେ ଦୋଷାନ୍ । ଶକ୍ (ଆଶଙ୍କା କରିବା) : କଥମ୍ ଆଶଙ୍କସେ ? ଲୟ୍ (ଲୟିବା) : ମାର୍ଗଃ ଲୟତେ । ତ୍ରପ୍ (ଲାଜକରିବା) : ନବବଧୂଃ ତ୍ରପତେ । ଦୂର୍ (ତରତର ହେବା) : ଦୂରତେ ଛାତ୍ରଃ । ଭିଷ୍ (ଭିକ୍ଷା କରିବା) : ବଳିଃ ବସୁଧାଂ ଭିଷତେ । ଲକ୍ଷ୍ (ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା) : କୁତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟତେ । ସହ୍ (ସହିବା) : ସଃ ଦୁଃଖାନି ସହତେ । ଗାହ୍ (ଗାଧୋଇବା) : ଗଙ୍ଗାୟାଂ ଗାହସ୍ୱ । ଭାଷ୍ (କହିବା) : ସଃ ସାଧୁ ଭାଷତେ । କମ୍ (କମିବା) : ବୃକ୍ଷଃ କମତେ । ଯତ୍ (ଯତ୍ନକରିବା) : ପଠନେ ଯତେତ । ଚେଷ୍ (ଚେଷ୍ଟାକରିବା) : ବାରଂ ବାରଂ ଚେଷ୍ଟସ୍ୱ ।

ଅୟ୍ (ଯିବା), ପରା - ଅୟ୍ (ପଳାଇବା) : ମୁଷିକଃ ପଳାୟତେ । ଈଷ୍ (ଦେଖିବା) ଅପ - ଈଷ୍ (ଅପେକ୍ଷା କରିବା), ଉପ - ଈଷ୍ (ଅବଜ୍ଞା କରିବା), ନିର୍ - ଈଷ୍ (ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବା), ପରି - ଈଷ୍ (ପରୀକ୍ଷା କରିବା), ପ୍ରତି - ଈଷ୍ (ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରିବା), ପ୍ର - ଈଷ୍ (ଭଲଭାବରେ ଦେଖିବା), ସମ୍ - ଈଷ୍ - (ସମୀକ୍ଷା କରିବା), କମ୍ - (କାମନା କରିବା) କାମୟତେ, କ୍ଷମ୍ - (ସମର୍ଥ ହେବା / କ୍ଷମା କରିବା) : ଦ୍ୱାଂ କଃ କ୍ଷମେତ ? କ୍ଷମସ୍ୱ ପରମେଶ୍ୱର ! ।

ଆ - ରଭ୍ (ଆରମ୍ଭ କରିବା) : ସଃ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ଆରଭତେ । କାଶ୍ (ଶୋଭା ପାଇବା) : ଆକାଶେ କାଶତେ ଚନ୍ଦ୍ରଃ । କୃପ୍ (ଯୋଗ୍ୟ ହେବା / ପରିଶ୍ରମ ହେବା) : ଭକ୍ତିଃ ଜ୍ଞାନାୟ କଞ୍ଚତେ । ରୁଚ୍ (ରୁଚିବା) : ଶିଶବେ କ୍ରୀଡ଼ା ରୋଚତେ । ବୃତ୍ (ରହିବା ଅର୍ଥରେ) : ତତ୍ର ହିମାଳୟଃ ବର୍ତ୍ତତେ । ବେପ୍ (କମିବା) : ବେପତେ ମେ ଶରୀରମ୍ । ଶୁଭ୍ (ଶୋଭାପାଇବା) : ଉଦ୍ୟାନେ ପୁଷ୍ପାଣି ଶୋଭତେ ।

କେତେକ ଉଦାହରଣ ଧାତୁ :

ଧାବ୍ (ଦୌଡ଼ିବା) - ଧାବତି / ଧାବତେ । ପର୍ (ରାକ୍ଷିବା) ପର୍ତି / ପର୍ତେ । ଭଜ୍ (ସେବା କରିବା ଓ ଲାଭ କରିବା) - ଭଜତି (ସେବା) ଓ ଭଜତେ (ଲାଭକରିବା) (ପାଇବା) । ଯାଚ୍ (ମାଗିବା) ଯାଚତି / ଯାଚତେ । ହ୍ୱେ (ସ୍ୱର୍ଧାରେ ଆହ୍ୱାନ କରିବା) - ହ୍ୱୟତି / ହ୍ୱୟତେ; ଆହ୍ୱୟତେ ମଲ୍ଲଃ ମଲ୍ଲୟ ।

ରାଜ୍ (ଶୋଭାପାଇବା) ରାଜତି / ରାଜତେ : ରାଜଃ କାର୍ତ୍ତ୍ୱିଃ ରାଜତେ, ଆକାଶେ ସୂର୍ଯ୍ୟଃ ରାଜତି / ରାଜତେ ।

ଧୃ (ଧାରଣ କରିବା) - ଧରତି / ଧରତେ : ଧରତେ / ଧରତି ଖଲୁ ବିପନ୍ନଃ । ବପ୍ (ବୁଣିବା / ମୁଣ୍ଡନ କରିବା) - ବପତି / ବପତେ ।

ଯାଦୃଶଂ ବପତେ ବୀଜଂ ତାଦୃଶଂ ଲଭତେ ଫଳମ୍ । ବପତି କୃଷକଃ ବୀଜମ୍, ବପତି ମଞ୍ଚକଂ ନାପିତଃ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଧାତୁରୂପେଣ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ସର୍ବେ ଭଦ୍ରାଣି ପଶ୍ୟନ୍ତୁ (ଦୃଶ୍ - ଲୋଚ୍)

(କ) ଅହଂ ଧନମ୍ _____ (ଲଭ୍ - ଲଭ୍) ।

(ଖ) ଭିକ୍ଷୁକଃ ଭିକ୍ଷାଂ _____ (ଯାଚ୍ - ଲଚ୍) ।

- (ଗ) ଡ଼଼ ସାଧୁଃ _____ (ଭୁ - ଲୁଟ୍) ।
 (ଘ) ବାଳକଃ ପାଠ଼ _____ (ପଠ - ବିଧୁଲିତ୍) ।
 (ଙ) ସର୍ବେ ଗ୍ରାମେ _____ (ସ୍ଥା - ଲୋଟ୍) ।
 (ଚ) ଆବା଼ ଶୀତଳ଼ ଜଳ଼ _____ (ପା - ଲଟ୍) ।
 (ଛ) ଛାତ୍ରଃ ବିଦ୍ୟାଳୟ଼ _____ (ଗମ୍ - ଲୁଟ୍) ।
 (ଜ) ପିତା ପୁତ୍ରାୟ ପୁତ୍ରକମ୍ _____ (ନୀ - ଲଟ୍) ।
 (ଝ) ଯୁବା଼ ନାଟକ଼ _____ । (ଦୃଶ୍ - ଲୁଟ୍)
 (ଞ) ଡ଼଼ _____ କାଦୃଶ଼ ବୀଣା ନଦତି (ଦୃଶ୍ - ଲୋଟ୍)
 (ଟ) ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ ଜଗନ୍ନାଥ଼ _____ । (ସେବ୍ - ଲଟ୍)
 (ଠ) ଯୁୟ଼ ଧନ଼ _____ । (ଲଭ୍ - ଲୁଟ୍)

୨। 'କ' ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃପଦୈଃ ସହ 'ଖ' ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ କ୍ରିୟାପଦାନି ଯୋଜୟତ ।

'କ'	'ଖ'
ଶିଷ୍ୟଃ	ନୟେତମ୍
ସର୍ବେ	ତିଷ୍ଠନ୍ତୁ
ଆବା଼	ଦ୍ରକ୍ଷ୍ୟନ୍ତି
ତୃଷାର୍ତ୍ତଃ	ପିବେତ୍
ଯୁୟ଼	ଅପଠେତ୍
ବୟ଼	କୃଜନ୍ତି
ବାଳକୌ	ଗମିଷ୍ୟାବଃ
ଯୁବା଼	ଲଭେତହି
ଛାତ୍ରଃ	ଗଚ୍ଛନ୍ତୁ
ତୈ	ପଶ୍ୟତାମ୍
କୋକିଳାଃ	ସେବେଧୁମ୍
କୃଷକଃ	ଭବିଷ୍ୟତଃ

୩। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଛାତ୍ରମାନେ ସଂସ୍କୃତ ପଢ଼ୁଛନ୍ତି ।
 (ଖ) ସେମାନେ ଏକାଠି ଛାତ୍ରାବାସରେ ରହୁଛନ୍ତି ।
 (ଗ) ପିଲାମାନେ ସୈନିକ ହେବେ ।
 (ଘ) ବୁଢ଼ାମାନେ ଦୁଧ ପିଇବା ଉଚିତ ।
 (ଙ) ଆପଣମାନେ ଦରିଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ଦୟା କରନ୍ତୁ ।

- (ଚ) କୃଷକ ଗାଈଦୁଇଟି ହାଟକୁ ନେଇଥିଲା ।
 (ଛ) ପଣ୍ଡିତମାନେ ଦେଶର ସବୁଆଡ଼େ ସମ୍ମାନ ପାଇବେ ।
 (ଜ) ଭାରତୀୟମାନେ ବିଦେଶ ଗଲେ ।
 (ଝ) ଏହି ଫଳରୁ ରସ ଝରିପଡ଼ୁଛି ।
 (ଞ) ଝିଅମାନେ ଲାଜ କରନ୍ତି ।
 (ଟ) ଶିଶୁ ମାଆ ଆଡ଼କୁ ଧାଉଁଅଛି ।
 (ଠ) ଆମ ଦେଶରେ ହିମାଳୟ ଶୋଭାପାଉଛି ।
 (ଡ) ମୋତେ କାହିଁକି ଅଯଥାରେ ଗାଳି ଦେଉଛ ?
 (ଢ) ଶରତକାଳର ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଶୋଭାପାଏ ।
 (ଣ) ମୃଗମାନେ ଏଣେତେଣେ ପଳାଇଲେ ।

**(ଖ) ଅଦାଦି (ପରସ୍ତେପଦୀ)
 ହନ୍ ଧାତୁ (ହତ୍ୟା କରିବା / ମାରିବା)**

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ହନ୍ତି	ହତଃ	ହନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ହଂସି	ହଥଃ	ହଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ହନ୍ତି	ହନ୍ଃ	ହନ୍ଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅହନ୍	ଅହତାମ୍	ଅହ୍ମନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅହନ୍	ଅହତମ୍	ଅହତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅହନମ୍	ଅହନ୍	ଅହନ୍

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ହନିଷ୍ୟତି	ହନିଷ୍ୟତଃ	ହନିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ହନିଷ୍ୟସି	ହନିଷ୍ୟଥଃ	ହନିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ହନିଷ୍ୟାମି	ହନିଷ୍ୟାବଃ	ହନିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଚ୍ଚ୍ଚକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ହନ୍ତୁ	ହତାମ୍	ହ୍ମନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଜହି	ହତମ୍	ହତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ହନାନି	ହନାବ	ହନାମ୍

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ହନ୍ୟାତ୍	ହନ୍ୟାତାମ୍	ହନ୍ୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ହନ୍ୟାଃ	ହନ୍ୟାତମ୍	ହନ୍ୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ହନ୍ୟାମ୍	ହନ୍ୟାବ	ହନ୍ୟାମ୍

ଅପ - ହନ୍ (ଦୂରକରିବା) : ଦେବଗଣାଃ ମମ ଦୁରିତମ୍ ଅପହ୍ନନ୍ତୁ ।

ଅଭି - ହନ୍ (ଆଗ୍ରାତ କରିବା) : ତେ ନ ଅଭିହ୍ନନ୍ତୁ ।

ଆ - ହନ୍ (ଆଗ୍ରାତ ଦେବା, ପ୍ରହାର କରିବା) : ବ୍ୟାଧଃ ମୃଗମ୍ ଆହନ୍ତି ।

ନି - ହନ୍ (ନିହତ କରିବା) : ତେ ତବ ବିଘ୍ନଂ ନିହନ୍ତୁ ।

ଅଷ୍ (ସଭାସ୍ମାମ୍) (ରହିବା, ହେବା, ଥିବା)

ଲଚ୍ଚ୍ଚକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅସ୍ତି	ସ୍ତଃ	ସନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅସି	ସ୍ତଃ	ସ୍ତୁ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅସ୍ମି	ସ୍ଵଃ	ସ୍ଵଃ

ଲଞ୍ଚ୍ଚକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଆସାତ୍	ଆସ୍ତାମ୍	ଆସନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଆସାଃ	ଆସ୍ତମ୍	ଆସ୍ତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଆସାମ୍	ଆସ୍ତାବ	ଆସ୍ତାମ୍

ଲୃଚ୍ଚ୍ଚକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟତି	ଭବିଷ୍ୟତଃ	ଭବିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟସି	ଭବିଷ୍ୟଥଃ	ଭବିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଭବିଷ୍ୟାମି	ଭବିଷ୍ୟାବଃ	ଭବିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଚ୍ଚକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅସ୍ତୁ	ସ୍ତାମ୍	ସନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଏଧ୍	ସ୍ତମ୍	ସ୍ତୁ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅସାନି	ଅସାବ	ଅସାମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ସ୍ୟାତ୍	ସ୍ୟାତାମ୍	ସ୍ୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ସ୍ୟାଃ	ସ୍ୟାତମ୍	ସ୍ୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ସ୍ୟାମ୍	ସ୍ୟାବ	ସ୍ୟାମ

ଅଭ୍ୟାସ

୧ । ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଧାତୁରୁପେଣ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ଶିକ୍ଷକଃ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ଆସୀତ୍ । (ଅସ୍ - ଲଟ୍)

- (କ) ସଃ ଲଗ୍ନୁଡ଼େନ ସର୍ପମ୍ _____ । (ହନ୍ - ଲଟ୍)
- (ଖ) _____ ପାଟଳୀପୁତ୍ରଂ ନାମ ନଗରମ୍ । (ଅସ୍ - ଲଟ୍)
- (ଗ) ମହାବାହୋ ! ଶତ୍ରୁନ୍ _____ । (ହନ୍ - ଲୋଚ୍)
- (ଘ) ଡ଼ଂ ପଣ୍ଡିତଃ _____ । (ଅସ୍ - ଲୋଚ୍)
- (ଙ) ବ୍ୟାଧଃ ବନେ ମୃଗାନ୍ _____ । (ହନ୍ - ଲଟ୍)
- (ଚ) ଦୈଃ ଛାତ୍ରୈ ବିଦ୍ୟାଳୟେ _____ । (ଅସ୍ - ଲଟ୍)
- (ଛ) ବ୍ୟାଘ୍ରଃ ନୂନଂ ବାଳକଂ _____ । (ହନ୍ - ଲୃଟ୍)
- (ଜ) ସଃ ଏକଦା ଶାସକଃ _____ । (ଅସ୍ - ଲୃଟ୍)
- (ଝ) ତେ ଶତ୍ରୁନ୍ _____ । (ହନ୍ - ବିଧିଲିଙ୍ଗ)
- (ଞ) ଅଦ୍ୟ ବୃକ୍ଷିଃ ନ _____ । (ଅସ୍ - ବିଧିଲିଙ୍ଗ)

୨ । ନିମ୍ନଲିଖିତ କ୍ରିୟାପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

- | | |
|-----------------|---------------|
| (କ) ହନ୍ତି - | (ଚ) ସନ୍ତି - |
| (ଖ) ଜହି - | (ଛ) ଏଧ୍ - |
| (ଗ) ହନ୍ୟାତ - | (ଜ) ସ୍ୟାଃ - |
| (ଘ) ଅହନମ୍ - | (ଝ) ଆସ୍ମ - |
| (ଙ) ହନିଷ୍ୟାବଃ - | (ଞ) ଭବିଷ୍ୟଥ - |

୩। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ବାଣୁଆମାନେ ବଣରେ ହରିଶମାନଙ୍କୁ ମାରନ୍ତି ।
 (ଖ) ଏହି ଛାତ୍ରମାନେ ଛାତ୍ରାବାସରେ ଥିଲେ ।
 (ଗ) ନଦୀକୂଳରେ ବଡ଼ ଜାମୁଗଛଟିଏ ଥାଏ ।
 (ଘ) ପଶୁମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।
 (ଙ) ଆପଣଙ୍କର ସମସ୍ତ କୁଶଳ ହେଉ ।
 (ଚ) ମୁଁ କ'ଣ ତୁମ ଚାକର ଅଟେ ?
 (ଛ) ଏହି ପୋଖରୀରେ ବହୁତ ମାଛ ଅଛନ୍ତି ?
 (ଜ) ତୁମ ଭାଇଙ୍କର ଗର୍ବ ନାହିଁ ।
 (ଝ) କିଏ ଏହି ହାତୀଟିକୁ ମାରିଲା ?

(ଗ) ହ୍ୱାଦି (ପରସ୍ତୈପଦୀ)
 ଦା (ଦାନ ଅର୍ଥରେ, ଦେବା)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦଦାତି	ଦତ୍ତଃ	ଦଦତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦଦାସି	ଦଦଥଃ	ଦଦଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦଦାମି	ଦଦ୍ମଃ	ଦଦ୍ମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଦଦାତ୍	ଅଦଦତ୍	ଅଦଦୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଦଦାଃ	ଅଦଦତ୍	ଅଦଦ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଦଦାମ୍	ଅଦଦ	ଅଦଦ୍ମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟତି	ଦାସ୍ୟତଃ	ଦାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟସି	ଦାସ୍ୟଥଃ	ଦାସ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟାମି	ଦାସ୍ୟାବଃ	ଦାସ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦଦାତୁ	ଦଦାମ୍	ଦଦତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦେହି	ଦଦମ୍	ଦଦ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦଦାମି	ଦଦାବ	ଦଦାମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦଦ୍ୟାତ୍	ଦଦ୍ୟାତାମ୍	ଦଦ୍ୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦଦ୍ୟାଃ	ଦଦ୍ୟାତମ୍	ଦଦ୍ୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦଦ୍ୟାମ୍	ଦଦ୍ୟାବ	ଦଦ୍ୟାମ

ଦା (ଆତ୍ମନେପଦୀ)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦଢେ	ଦଦାତେ	ଦଦତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦଢେ	ଦଦାଥେ	ଦଦ୍ଧ୍ୟେ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦଦେ	ଦଦ୍ବହେ	ଦଦ୍ମହେ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଦଞ୍	ଅଦଦାତାମ୍	ଅଦଦତ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଦତ୍ଥାଃ	ଅଦଦାଥାମ୍	ଅଦଦ୍ଧ୍ୟମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଦଦି	ଅଦଦ୍ବହି	ଅଦଦ୍ମହି

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟତେ	ଦାସ୍ୟେତେ	ଦାସ୍ୟତେ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟସେ	ଦାସ୍ୟେଥେ	ଦାସ୍ୟଧ୍ୟେ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦାସ୍ୟ	ଦାସ୍ୟାବହେ	ଦାସ୍ୟାମହେ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦଢାମ୍	ଦଦାତାମ୍	ଦଦତାମ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦସ୍	ଦଦାଥାମ୍	ଦଦ୍ଧ୍ୟମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦଦୈ	ଦଦାବହି	ଦଦାମହି

ବିଧିଲିଙ୍ଗକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଦଦୀତ	ଦଦୀୟାତାମ୍	ଦଦୀରନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଦଦୀଥାଃ	ଦଦୀୟାଥାମ୍	ଦଦୀଧ୍ୟମ୍
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଦଦୀୟ	ଦଦୀବହି	ଦଦୀମହି

ଆ - ଦା (ଗ୍ରହଣ କରିବା) : ଛାତ୍ରଃ ପୁରସ୍କାରମ୍ ଆଦରେ ।

ପ୍ର - ଦା (ପ୍ରଦାନ କରିବା) : ରାଜା ଧନଂ ପ୍ରାଦଦାତ୍ ।

ସମ୍ + ପ୍ର - ଦା (ସଂପ୍ରଦାନ କରିବା) : ଧନୀ ଦରିଦ୍ରାୟ ଧନଂ ସଂପ୍ରଦଦାତି ।

ଧା (ଧାରଣ କରିବା, ପୋଷଣ କରିବା, ସ୍ଥାପନ କରିବା) : ପୃଥିବୀ ଲୋକାନ୍ ଦଧାତି । (ପରସ୍ମୈପଦୀ) । କାତଃ କାଞ୍ଚନ ସଂସର୍ଗାତ୍ ଧରେ ମାରକତୀଂ ଦୁଧିମ୍ (ଆଦାନେପଦୀ) ।

ଭୀ (ଭୟ କରିବା)

(ପରସ୍ମୈପଦୀ)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ବିଭେତି	ବିଭୀତଃ	ବିଭୀତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ବିଭେଷି	ବିଭୀଥଃ	ବିଭୀଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ବିଭେମି	ବିଭୀବଃ	ବିଭୀମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅବିଭେତ୍	ଅବିଭୀତାମ୍	ଅବିଭୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅବିଭେଃ	ଅବିଭୀତମ୍	ଅବିଭୀତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅବିଭୟମ୍	ଅବିଭୀବ	ଅବିଭୀମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଭେଷ୍ୟତି	ଭେଷ୍ୟତଃ	ଭେଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଭେଷ୍ୟସି	ଭେଷ୍ୟଥଃ	ଭେଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଭେଷ୍ୟାମି	ଭେଷ୍ୟାବଃ	ଭେଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ବିଭେତୁ	ବିଭୀତାମ୍	ବିଭୀତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ବିଭୀହି	ବିଭୀତମ୍	ବିଭୀତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ବିଭୀୟାମି	ବିଭୀୟାବ	ବିଭୀୟାମ

ବିଧୂଲିଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ବିଭୀୟାତ୍	ବିଭୀୟାତାମ୍	ବିଭୀୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ବିଭୀୟାଃ	ବିଭୀୟାତମ୍	ବିଭୀୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ବିଭୀୟାମ୍	ବିଭୀୟାବ	ବିଭୀୟାମ

ଲଟ୍ - ଲଙ୍ ଓ ବିଧୂଲିଟ୍ ଲକାରରେ ବିକଳରେ 'ଭୀ' ସ୍ଥାନରେ 'ଭି' ହୁଏ ।

ହା (ତ୍ୟାଗ କରିବା) ଜହାତି, ଜହୀତଃ, ଜହତି, ଅଜହାତ୍, ହାସ୍ୟତି, ଜହାତୁ, ଜହ୍ୟାତ୍ ।

ହୁ (ହବନ କରିବା) ଜୁହୋତି, ଜୁହୁତଃ, ଜୁହୁତି : ଅଜୁହୋତ୍, ହୋଷ୍ୟତି, ଜୁହୋତୁ, ଜୁହୁୟାତ୍ । ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ ଅଗ୍ନୌ ଜୁହୁତି ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଯଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଧାତୁରୂପେଣ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନ ପୂରୟତ ।

- (କ) ପ୍ରଧାନଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରେଭ୍ୟଃ ପୁରସ୍କାରାନ୍ _____ । (ଦା - ଲଟ୍)
- (ଖ) ବାଳକଃ ସର୍ପାତ୍ _____ । (ଭୀ - ଲଟ୍)
- (ଗ) ବ୍ରାହ୍ମଣାଃ ଅଗ୍ନୌ _____ । (ହୁ - ଲଟ୍)
- (ଘ) ସର୍ବେ ଦରିଦ୍ରେଭ୍ୟଃ ଧନଂ _____ । (ଦା - ଲୋଟ୍)
- (ଙ) ସାଧବଃ କସ୍ମାତ୍ ନ _____ । (ଭୀ - ବିଧିଲିତ୍)
- (ଚ) ବୟଂ ଭିକ୍ଷୁକାୟ ଭିକ୍ଷାଂ _____ । (ଦା - ଲଟ୍)
- (ଛ) ତ୍ଵଂ ବାଳକେଭ୍ୟଃ ମିଥ୍ୟାନ୍ତଂ _____ । (ଦା - ଲୃଟ୍)
- (ଜ) ମୂର୍ଖଃ ଅଜ୍ଞସ୍ୟ ହେତୋଃ ବହୁନ୍ _____ । (ହା - ଲଟ୍)
- (ଝ) ଚୌରାଃ ରକ୍ଷିତ୍ୟଃ _____ । (ଭୀ - ଲଟ୍)
- (ଞ) ରାଜପୁତ୍ରଃ ସୁବର୍ଣ୍ଣକଙ୍କଣଂ _____ । (ଭୃ - ଲଟ୍)

୨। ନିମ୍ନଲିଖିତବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

- | | |
|-----------------------------------|--------------------------------|
| (କ) ତେ ମହ୍ୟଂ ବିଭ୍ୟନ୍ତି । | (ଚ) ଶିଶବଃ ନୂନଂ ଭେଷ୍ୟତି । |
| (ଖ) ତେ ଦେବତାୟୈ ପୁଷ୍ପଂ ଦଦନ୍ତୁ । | (ଛ) ଭବନ୍ତଃ ତେଭ୍ୟଃ ଦଦନ୍ତୁ । |
| (ଗ) ତ୍ଵଂ କସ୍ମାତ୍ ନ ଅବିଭେତ୍ । | (ଜ) ସାଧୁଃ ଦୁଷ୍ଟେଭ୍ୟଃ ବିଭୀୟାତ । |
| (ଘ) ବୟଂ ଧନଂ ଅଦଦାତ୍ । | (ଝ) ମାତଃ ! ବୁଦ୍ଧିଂ ଦଦତୁ । |
| (ଙ) ଶିକ୍ଷକାଃ ପୁରସ୍କାରାନ୍ ଦଦନ୍ତି । | (ଞ) ଅହଂ ତୁଭ୍ୟଂ କିଂ ଦଦ୍ୟାତ୍ । |

୩। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- | | |
|-------------------------------------|--|
| (କ) ଧନାମାନେ ଦରିଦ୍ରକୁ ଧନ ଦେବା ଉଚିତ । | (ଚ) ତୁମେ ସାପକୁ ଭୟ କରିବ କି ? |
| (ଖ) କୃପଣ କିଛି ଦିଏ ନାହିଁ । | (ଛ) ଛାତ୍ରମାନେ ଶିକ୍ଷକକୁ ଭୟ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । |
| (ଗ) ପିଲାମାନେ କାହିଁକି ଡରନ୍ତି ? | (ଜ) ଆଜିକାଲି କେହି କାହାକୁ ଭୟ କରୁନାହାନ୍ତି । |
| (ଘ) ମୁଁ ଦରିଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ବସ୍ତ୍ର ଦିଏ । | (ଝ) ନିର୍ଲଜ୍ଜ ଅପମାନକୁ ଭୟ କରିବ ନାହିଁ । |
| (ଙ) ଧାର୍ମିକ ପାପକୁ ଭୟ କରେ । | |

(ଘ) ସ୍ଵାଦି

ଶୁ (ପରସ୍ମୈପଦୀ) (ଶୁଣିବା)

ଲଟ୍/ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଶୁଣୋତି	ଶୁଣୁତଃ	ଶୁଣନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଶୁଣୋଷି	ଶୁଣୁଥଃ	ଶୁଣୁଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଶୁଣୋମି	ଶୁଣୁବଃ/ଶୁଣ୍ଠଃ	ଶୁଣୁମଃ/ଶୁଣ୍ଠଃ

ଲଢ଼ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଶୃଣୋତ୍	ଅଶୃଣୁତାମ୍	ଅଶୃଣୁନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଶୃଣୋଃ	ଅଶୃଣୁତମ୍	ଅଶୃଣୁତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଶୃଣବମ୍	ଅଶୃଣୁବ/ଅଶୃଣୁ	ଅଶୃଣୁମ୍/ଅଶୃଣୁ

ଲୁଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତଃ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟସି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟଥଃ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟାମି	ଶ୍ରୋଷ୍ୟାବଃ	ଶ୍ରୋଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଶୃଣୋତୁ	ଶୃଣୁତାମ୍	ଶୃଣୁତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଶୃଣୁ	ଶୃଣୁତମ୍	ଶୃଣୁତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଶୃଣବାମି	ଶୃଣବାବ	ଶୃଣବାମ

ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଶୃଣୁୟାତ୍	ଶୃଣୁୟାତାମ୍	ଶୃଣୁୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଶୃଣୁୟାଃ	ଶୃଣୁୟାତମ୍	ଶୃଣୁୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଶୃଣୁୟାମ୍	ଶୃଣୁୟାବ	ଶୃଣୁୟାମ

ଆ - ଶୁ, ପ୍ରତି - ଶୁ (ପ୍ରତିଶୁତି ଦେବା / ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିବା) : ଆଶୃଣୋତି, ପ୍ରତିଶୃଣୋତି ।

କେତେକ ପ୍ରଚଳିତ ଧାତୁର (ସ୍ୱାଦିଗଣାୟ) ଲଟ୍, ଲଢ଼, ଲୁଟ୍, ଲୋଟ୍ ଓ ବିଧିଲିଙ୍ଗଲକାର ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନର ରୂପ ଦିଆଗଲା ।

ଆୟ (ପାଇବା) : ଆୟୋତି, ଆୟୋତ, ଆୟସ୍ୟତି, ଆୟୋତୁ, ଆୟୁୟାତ୍ ।

ପ୍ର - ଆୟ : (ଲାଭ କରିବା) ପ୍ରାୟୋତି, ପ୍ରାୟୋତ, ପ୍ରାୟସ୍ୟତି, ପ୍ରାୟୋତୁ, ପ୍ରାୟୁୟାତ୍ ।

ଶକ୍ (ସମର୍ଥ ହେବା) : ଶକ୍ନୋତି, ଅଶକ୍ନୋତ, ଶକ୍ଷ୍ୟତି, ଶକ୍ନୋତୁ, ଶକ୍ନୁୟାତ୍ ।

ଚି (ସଂଗ୍ରହ କରିବା / ତୋଳିବା) : ଚିନୋତି, ଅଚିନୋତ, ଚେଷ୍ୟତି, ଚିନୋତୁ, ଚିନୁୟାତ୍ ।

ବୃ (ବରଣ କରିବା - ପରସ୍ପୃେପଦୀ) : ବୃଣୋତି, ଅବୃଣୋତ, ବରିଷ୍ୟତି, ବୃଣୋତୁ, ବୃଣୁୟାତ୍ ।

(ଆତ୍ମନେପଦୀ) : ବୃଣୁତେ, ଅବୃଣୁତ, ବରିଷ୍ୟତେ, ବୃଣୁତାମ୍, ବୃଣୁତାମ୍ ।

କେତେକ ଶିଷ୍ଟ ପ୍ରୟୋଗ

ସ୍ତୁ (ଭାଜିବା / ବିଛାଇବା) : ପୁଷ୍ପାକ୍ଷତୈଃ ପୀଠସ୍ଥାନଂ ସ୍ତୁଣୋତି ।

ଆ - ସ୍ତୁ (ଆସ୍ତରଣ କରିବା) : ପୁଷ୍ପାଦିଭିଃ ଶଯ୍ୟାମ୍ ଆସ୍ତୁଣୋତି ।

ଦୁ (ସନ୍ତାପିତ କରିବା / ଦୁଃଖ ଦେବା) : ଦାରିଦ୍ର୍ୟଂ ଦୁନୋତି ଚେତଃ ।

(ଢ) ତୁଦାଦି
ପ୍ରଛ (ପରସ୍ତେପଦୀ) - (ପଚାରିବା)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଛତି	ପୂଛତଃ	ପୂଛନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଛସି	ପୂଛଥଃ	ପୂଛଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଛାମି	ପୂଛାବଃ	ପୂଛାମଃ

ଲଠ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅପୂଛତ୍	ଅପୂଛତାମ୍	ଅପୂଛନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅପୂଛଃ	ଅପୂଛତମ୍	ଅପୂଛତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅପୂଛମ୍	ଅପୂଛାବ	ଅପୂଛାମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟତଃ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟସି	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥଃ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମି	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାବଃ	ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଛତୁ	ପୂଛତାମ୍	ପୂଛନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଛ	ପୂଛତମ୍	ପୂଛତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଛାମି	ପୂଛାବ	ପୂଛାମ

ବିଧୁଲିଢ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଛେତ୍	ପୂଛେତାମ୍	ପୂଛେନ୍ତୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଛେଃ	ପୂଛେତମ୍	ପୂଛେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଛେୟମ୍	ପୂଛେବ	ପୂଛେମ

ଆ + ପ୍ରଛ (ଆମନ୍ତ୍ରଣ ବା ସମ୍ଭାଷଣ କରିବା) ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ । ଆପୂଛତେ । କେତେକ ପ୍ରଚଳିତ ଧାତୁର ଯଥାକ୍ରମେ ଲଟ୍, ଲଠ୍, ଲୃଟ୍, ଲୋଟ୍ ଓ ବିଧୁଲିଢ୍ ଲକାରର ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ରୂପ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା ।

ଇଷ୍ (ଇଚ୍ଛା କରିବା) : ଇଚ୍ଛତି, ଐଚ୍ଛତ୍, ଏଷିଷ୍ୟତି, ଇଚ୍ଛତୁ, ଇଚ୍ଛେତ୍ ।

ଲିଖ୍ (ଲେଖିବା) : ଲିଖତି, ଅଲିଖତ୍, ଲେଖିଷ୍ୟତି, ଲିଖତୁ, ଲିଖେତ୍ ।

କ୍ଷିପ୍ (ଫୋପାଡ଼ିବା) : କ୍ଷିପତି, ଅକ୍ଷିପତ୍, କ୍ଷେପିଷ୍ୟତି, କ୍ଷିପତୁ, କ୍ଷିପେତ୍ ।

ସିଚ୍ (ଛିଞ୍ଚିବା) : ସିଞ୍ଚତି, ଅସିଞ୍ଚତ୍, ସେକ୍ଷ୍ୟତି, ସିଞ୍ଚତୁ, ସିଞ୍ଚେତ୍ ।

ସୃଜ୍ (ସୃଷ୍ଟିକରିବା) : ସୃଜତି, ଅସୃଜତ୍, ସ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି, ସୃଜତୁ, ସୃଜେତ୍ ।

ଉଚ୍ - ସୃଜ୍ (ତ୍ୟାଗ କରିବା) : ଉଚ୍ଛୁଜତି, ଉଦସୃଜତ୍, ଉଚ୍‌ସ୍ରକ୍ଷ୍ୟତି, ଉଚ୍‌ସୃଜତୁ, ଉଚ୍‌ସୃଜେତ୍ । ପାପଧନମ୍ ଉଚ୍ଛୁଜେତ୍ ।

ମୁଚ୍ - (ମୋଚନ କରିବା) : ମୁଞ୍ଚତି, ଅମୁଞ୍ଚତ୍, ମୋକ୍ଷ୍ୟତି, ମୁଞ୍ଚତୁ, ମୁଞ୍ଚେତ୍ ।

ଆ - ହେ (ତାକିବା) : ଆହୁୟତି, ଆହୁୟତ, ଆହୁୟିଷ୍ୟତି, ଆହୁୟତୁ, ଆହୁୟେତ ।

ଆ - ହେ (ଆସ୍ତ୍ରାଳନ ଅର୍ଥରେ ଆତ୍ମନେପଦୀ ହୁଏ) : ବୀରଃ ବୀରମ୍ ଆହୁୟତେ ।

ସ୍ଵଶ୍ - (ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ କରିବା) : ସ୍ଵଶ୍ତି, ଅସ୍ଵଶ୍ତି, ସ୍ଵକ୍ଷ୍ୟତି / ସ୍ଵକ୍ଷ୍ୟତି, ସ୍ଵଶେତ୍ ସ୍ଵଶତୁ ।

ଆ- ଦୃ (ଆଦର କରିବା) : (ଆତ୍ମନେପଦୀ) - ଆଦ୍ରିୟତେ, ଆଦ୍ରିୟତ, ଆଦରିଷ୍ୟତେ, ଆଦ୍ରିୟତାମ୍, ଆଦ୍ରିୟେତ । ସାଧୁଃ ଧର୍ମମ୍ ଆଦ୍ରିୟତେ ।

ଉପ - ଦିଶ୍ (ଉପଦେଶ ଦେବା) : ଉପଦିଶତି, ଉପଦିଶତ, ଉପଦେକ୍ଷ୍ୟତି, ଉପଦିଶତୁ, ଉପଦିଶେତ୍ । ଭବନ୍ତଃ ଅସ୍ମାନ୍ ଉପଦିଶନ୍ତୁ ।

ନିର୍ - ଦିଶ୍ (ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେବା) : ନିର୍ଦ୍ଦିଶତି, ନିର୍ଦ୍ଦିଶତ, ନିର୍ଦ୍ଦେକ୍ଷ୍ୟତି, ନିର୍ଦ୍ଦିଶତୁ, ନିର୍ଦ୍ଦିଶେତ୍ । ଭବାନ୍ ମାର୍ଗଂ ନିର୍ଦ୍ଦିଶତୁ ।

ମୃ - (ମରିବା) : ଲଟ୍ - ମ୍ରିୟତେ, ମ୍ରିୟେତେ, ମ୍ରିୟନ୍ତେ , ଲୃଟ୍ରେ ମରିଷ୍ୟତି, ମରିଷ୍ୟତଃ, ମରିଷ୍ୟନ୍ତି ହୁଏ ।

ତୁଦ୍ (ଉଭୟପଦୀ - କଷ୍ଟଦେବା ଅର୍ଥରେ) ଲଟ୍ ତୁଦତି / ତୁଦତେ, ଲୃଟ୍ରେ ତୋତ୍ସ୍ୟତି / ତୋତ୍ସ୍ୟତେ ଏହିପରି ରୂପ ହୁଏ ।

କେତେକ ଉଭୟପଦୀ ଧାତୁ -

କ୍ଷିପ୍ (ଫୋପାଡ଼ିବା) ଲଟ୍ : କ୍ଷିପତି / କ୍ଷିପତେ, ଲୃଟ୍ କ୍ଷେପ୍ସ୍ୟତି / କ୍ଷେପ୍ସ୍ୟତେ ।

ଅଧ୍ - କ୍ଷିପ୍ (ତିରସ୍କାର ଅର୍ଥରେ) : କିମର୍ଥଂ ମହ୍ୟମ୍ ଅଧ୍ କ୍ଷିପତି / ଅଧ୍ କ୍ଷିପତେ ।

ଆ - କ୍ଷିପ୍ (ଦୋଷଦେବା) : ଏତଦ୍ ଦୁଷଣଂ ମୟି ମା ଆକ୍ଷିପ / ଆକ୍ଷିପସ୍ ।

ସମ୍ - କ୍ଷିପ୍ (ସଂକ୍ଷେପ କରିବା) : ସଂକ୍ଷିପତୁ / ସଂକ୍ଷିପତାଂ ଭବତଃ କଥାମ୍ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ନିମ୍ନଲିଖିତକ୍ରିୟାପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

- | | |
|-----------------|-------------------|
| (କ) ଶୁଶ୍ରୁତି - | (ଚ) ସୁକ୍ଷ୍ୟତି - |
| (ଖ) ଶୁଶ୍ରୁୟାତ - | (ଛ) ଆଦିଶତୁ - |
| (ଗ) ଆପ୍ନୋତୁ - | (ଜ) ସଂକ୍ଷିପତାମ୍ - |
| (ଘ) ଅଚିନୋତ୍ - | (ଝ) ଆହୁୟତୁ - |
| (ଟ) ପୂଜସି - | (ଞ) ପ୍ରକ୍ଷ୍ୟାମଃ - |

୨। ଭ୍ରମସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

- | | |
|--------------------------------|-----------------------------|
| (କ) ମୂଢ଼ଂ ତଂ ପୂଜନ୍ତୁ । | (ଚ) ଦୃଷାଭିଃ ଜଳଂ ଇଚ୍ଛେୟୁଃ । |
| (ଖ) ଅହଂ ମିତ୍ରଂ ପ୍ରକ୍ଷିଷ୍ୟାମି । | (ଛ) ତୈ ପୁରାଣମ୍ ଅଶୃଣୋଃ । |
| (ଗ) ତେ ଗୀତଂ ଶୁଶ୍ରୁୟାତ୍ । | (ଜ) ସଃ ଯଶଃ ପ୍ରାପୁହି । |
| (ଘ) ଅହଂ ଧନଂ ପ୍ରାପୁବନ୍ । | (ଝ) ବନ୍ଦଂ ପୁଷ୍ପାଣି ଚେଷ୍ୟଥ । |
| (ଟ) ଆବାଂ କଥାଂ ଶୁଶ୍ରୁଥଃ । | (ଞ) ତେ ଗୀତଂ ଶୁଶ୍ରୁୟାତ୍ । |

୩। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- | | |
|--|--|
| (କ) ଆପଣ ପୁରାଣ ଶୁଣନ୍ତୁ । | (ଚ) ସଂସ୍କାରରେ କିଏ ବା ଯଶ ଇଚ୍ଛା ନ କରେ । |
| (ଖ) ପିଲାମାନେ ଆଗ୍ରହରେ କଥା ଶୁଣୁଛନ୍ତି । | (ଛ) ଇଶ୍ଵର ଜଗତକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । |
| (ଗ) ଦୁଷ୍ଟମାନେ ନୀତିବାକ୍ୟ ଶୁଣିବେ ନାହିଁ । | (ଜ) ତୁମେ ମୋତେ କ'ଣ ପଚାରୁଛ ? |
| (ଘ) ମହତ୍ ଲୋକଙ୍କ ଉପଦେଶ ସର୍ବଦା ଶୁଣିବା ଉଚିତ । | (ଝ) ବିଦ୍ଵାନ୍ ମାନଙ୍କୁ ସମସ୍ତେ ଆଦର କରନ୍ତି । |
| (ଟ) ଆମ୍ଭମାନେ ଶ୍ରେଣୀରେ ପାଠ ଶୁଣୁ । | |

(ଚ) ତନାଦି
କୃ (କରିବା) (ପରସ୍ମୈପଦୀ)

ଲଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	କରୋତି	କରୁତଃ	କୃର୍ଦ୍ଧି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	କରୋଷି	କରୁଥଃ	କରୁଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	କରୋମି	କୃର୍ଷଃ	କୃର୍ମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅକରୋତ୍	ଅକରୁତାମ୍	ଅକୃର୍ଦ୍ଧନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅକରୋଃ	ଅକରୁତମ୍	ଅକରୁତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅକରବମ୍	ଅକୃର୍ବ	ଅକୃର୍ମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟତି	କରିଷ୍ୟତଃ	କରିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟସି	କରିଷ୍ୟଥଃ	କରିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	କରିଷ୍ୟାମି	କରିଷ୍ୟାବଃ	କରିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	କରୋତୁ	କରୁତାମ୍	କୃର୍ଦ୍ଧୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	କରୁ	କରୁତମ୍	କରୁତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	କରବାଣି	କରବାବ	କରବାମ

ବିଧୂଲିଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	କୃର୍ଯ୍ୟାତ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାତାମ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	କୃର୍ଯ୍ୟାଃ	କୃର୍ଯ୍ୟାତମ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	କୃର୍ଯ୍ୟାମ୍	କୃର୍ଯ୍ୟାବ	କୃର୍ଯ୍ୟାମ

ମନେରଖ :

- (୧) ‘କୃ’ ଧାତୁର ପରସ୍ମୈପଦୀ ଓ ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ମନେରଖିଲେ ଅନୁବାଦ ପ୍ରଭୃତି କରିହେବ । ଯେହେତୁ ପରସ୍ମୈପଦୀର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ, ତେଣୁ ଏଠାରେ କେବଳ ପରସ୍ମୈପଦୀର ରୂପ ଦିଆଗଲା । ‘ର୍ଯ୍ୟା’ ସ୍ଥାନରେ ‘ର୍ଯା’ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣୀୟ ।

- (୨) ଅନୁବାଦ କ୍ଷେତ୍ରରେ ‘କୃ’ ଧାତୁର ଆବଶ୍ୟକତା ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । କୌଣସି ଧାତୁର ରୂପ ମନେ ନଥିଲେ, ଧାତୁରେ ଲ୍ୟୁଟ୍ (ଅନ) ବା ଭାବବାଚକ ପ୍ରତ୍ୟୟ କରି, କୃ ଧାତୁ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅନୁବାଦ କରାଯାଇପାରିବ ।

ମାତ୍ର କର୍ମ (୨ୟା) ସ୍ଥାନରେ ଶ୍ରୀଷ୍ଟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା :- (କ) ପିଲାଟି କାନ୍ଦୁଛି - ଶିଶୁଃ କ୍ରନ୍ଦନଂ କରୋତି / ଶିଶୁଃ କ୍ରନ୍ଦତି । ରାମଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛତି । ରାମଃ ଗ୍ରାମସ୍ୟ ଗମନଂ କରୋତି ।

(ଖ) ପୁଅ ଅତିଥିକୁ ସେବା କରୁଛି - ପୁତ୍ରଃ ଅତିଥୋଃ ସେବାଂ କରୋତି / ଅତିଥୁଂ ସେବତେ ।

- (୩) ‘କୃ’ ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ଉପସର୍ଗ କିମ୍ବା ଉପପଦ ରହିଲେ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ହୋଇଥାଏ । ଯଥା:-

ଅନୁ - କୃ (ଅନୁକରଣ କରିବା) : ଛାତ୍ରଃ ଶିକ୍ଷକମ୍ ଅନୁକରୋତି ।

ଅପ - କୃ (ଅପକାର କରିବା) : ଦୁର୍ଜନଃ ସଜନଂ ପ୍ରତି ଅପକରୋତି ।

ଉପ - କୃ (ଉପକାର କରିବା) : ଔଷଧଃ ଶରୀରମ୍ ଉପକରୋତି ।

ସମ୍ - କୃ (ଶୁଦ୍ଧ କରିବା) : ତପସ୍ୟା ଚିତ୍ତଂ ସଂସ୍କରୋତି ।

ପରା - କୃ (ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବା) : ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରସ୍ୟ ଆବେଦନଂ ପରାକରୋତି ।

ବି - କୃ (ବିକୃତ କରିବା) : କ୍ରୋଧଃ ଚିତ୍ତଂ ବିକରୋତି ।

ଅଧି - କୃ (ଅଧିକାର କରିବା) : ବୈଦେଶିକଃ ଭାରତବର୍ଷମ୍ ଅଧିକୃର୍ବନ୍ତି ସ୍ତୁ ।

ପରି + କୃ (ପରିଷ୍କାର କରିବା) : ସେବକଃ ଶ୍ରେଣୀଗୃହଂ ପରିଷ୍କରୋତି ।

ପୁରସ୍ + କୃ (ପୁରସ୍କାର ଦେବା) : ରାଷ୍ଟ୍ରପତିଃ ସୈନିକାନ୍ ପୁରସ୍କରୋତି ।

ତିରସ୍ + କୃ (ତିରସ୍କାର କରିବା) : ସାଧୁଃ ପାପଂ ତିରସ୍କରୋତି ।

ନିର + ଆ - କୃ (ନିରାକରଣ କରିବା) : ସର୍ବକାରଃ ଅଭାବଂ ନିରାକରୋତି ।

ଆବିଷ୍ - କୃ (ଆବିଷ୍କାର କରିବା) : ବୈଜ୍ଞାନିକଃ ଉପାୟାନ୍ ଆବିଷ୍କର୍ବନ୍ତି ।

ନମସ୍ - କୃ (ନମସ୍କାର କରିବା) : ଛାତ୍ରଃ ଶିକ୍ଷକାନ୍ ନମସ୍କର୍ବନ୍ତି ।

ବହିସ୍ - କୃ (ବାହାର କରିବା) : ସୈନିକଃ ଦେଶାତ୍ ଶତ୍ରୁଂ ବହିଷ୍କରୋତି ।

ଅଳମ୍ - କୃ (ଅଳଂକୃତ କରିବା) : ପଣ୍ଡିତଃ ସଭାମ୍ ଅଳଂକୃର୍ବନ୍ତି ।

ଦୂର - କୃ (ଦୂରକରିବା) : ଡ଼ଂ ଦୁଃଖଂ ଦୂରୀକୃରୁ । ଭଗବାନ୍ ଦୁଃଖଂ ଦୂରୀକରୋତି ।

ସ୍ଥିର - କୃ (ସ୍ଥିରକରିବା) : ସଃ ପୁତ୍ରସ୍ୟ ବିବାହଂ ସ୍ଥିରୀକରିଷ୍ୟତି ।

ସତ୍ - କୃ (ସତ୍କାର କରିବା) : ଭାରତୀୟଃ ଅତିଥୀନ୍ ସତ୍କୃର୍ବନ୍ତି ।

ପ୍ରତି - କୃ (ପ୍ରତିକାର କରିବା) : ଚିକିତ୍ସକଃ ରୋଗଂ ପ୍ରତିକରୋତି ।

- (୪) ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ- ତନ୍ (ବିସ୍ତାର କରିବା) : (ତନୋତି) ରବିଃ ଆତପଂ ତନୋତି । ଟୀକାମ୍ ତନୁତେ (ବ୍ୟାଖ୍ୟାକୁ ବିସ୍ତାର କରୁଛି) ।

ମନ୍ (ମନନ କରିବା) : ବହୁ ମନୁତେ ତବ ସମାଗମମ୍ ।

ଆ - ତନ୍ (ବ୍ୟାପିବା) : ଆ ତନୋତି ଗୃହଂ ଧୂମିଳାଳଃ ।

(ଛ) କ୍ରମାଦି
ଜ୍ଞା (ଜାଣିବା, ବୋଧ କରିବା) (ପରସ୍ମୈପଦୀ ରୂପ)

	ଲଟ୍‌ଲକାର		
	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଜାନାତି	ଜାନାତଃ	ଜାନନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଜାନାସି	ଜାନାଥଃ	ଜାନାଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଜାନାମି	ଜାନାବଃ	ଜାନାମଃ

	ଲଙ୍‌ଲକାର		
	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅଜାନାତ୍	ଅଜାନାତାମ୍	ଅଜାନନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅଜାନାଃ	ଅଜାନାତମ୍	ଅଜାନାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅଜାନାମ୍	ଅଜାନାବ	ଅଜାନାମ

	ଲୃଟ୍‌ଲକାର		
	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟତି	ଜ୍ଞାସ୍ୟତଃ	ଜ୍ଞାସ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟସି	ଜ୍ଞାସ୍ୟଥଃ	ଜ୍ଞାସ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଜ୍ଞାସ୍ୟାମି	ଜ୍ଞାସ୍ୟାବଃ	ଜ୍ଞାସ୍ୟାମଃ

	ଲୋଟ୍‌ଲକାର		
	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଜାନାତୁ	ଜାନାତାମ୍	ଜାନନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଜାନାହି	ଜାନାତମ୍	ଜାନାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଜାନାମି	ଜାନାବ	ଜାନାମ

	ବିଧିଲିଙ୍‌ଲକାର		
	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଜାନାୟାତ୍	ଜାନାୟାତାମ୍	ଜାନାୟଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଜାନାୟାଃ	ଜାନାୟାତମ୍	ଜାନାୟାତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଜାନାୟାମ୍	ଜାନାୟାବ	ଜାନାୟାମ

- (୧) ଜ୍ଞା ଧାତୁ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ ।
 ଅନୁ - ଜ୍ଞା (ଅନୁମତି ଦେବା) : ମାଂ ଗମନାୟ ଅନୁଜାନାହି ।
 ଅଭି - ଜ୍ଞା (ମନେପକାଇବା / ଚିହ୍ନିବା) : ମୁଦ୍ରିକୟା ଦୁଷ୍ପ୍ୟକ୍ତଃ ଶକୁନ୍ତଳାମ୍ ଅଭ୍ୟଜାନାତ୍ ।
 ଅବ - ଜ୍ଞା (ଅନାଦର କରିବା) : କମପି ମା ଅବଜାନାହି ।
 ପ୍ରତି - ଜ୍ଞା (ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିବା) : ଛାତ୍ରଃ ସତ୍ୟଂ ବକ୍ତୁଂ ପ୍ରତିଜାନାତି ।
- (୨) ଜ୍ଞା ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦୀ ରୂପ : ଜାନୀତେ, ଅଜାନୀତ, ଜ୍ଞାସ୍ୟତେ, ଜାନୀତାମ୍, ଜାନୀତ ।
- (୩) ଅନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରତୀତି ଧାତୁମାନଙ୍କର ରୂପ -
 ଅଶ୍ (ଖାଇବା ଅର୍ଥରେ) : ଲଟ୍ ଅଶ୍ନାତି, ଲୃଟରେ ଅଶିଷ୍ୟତି । ଶିଶୁଃ ଦିବସସ୍ୟ ତ୍ରିଃ ଅଶ୍ନାତି ।
 ବନ୍ଧ୍ (ବାନ୍ଧିବା ଅର୍ଥରେ) : ସା କେଶପାଶଂ ବଧ୍ନାତି ।
 ଗ୍ରହ୍ (ଗ୍ରହଣିବା, ଗ୍ରହଣରତନା କରିବା) : ବାଳିକା ମାଳାଂ ଗ୍ରହ୍ଣାତି । ସଃ କାବ୍ୟଂ ଗ୍ରହ୍ଣସ୍ୟତି ।
 'ଲୁ' (ଛେଦନ କରିବା, ଛିଣ୍ଡେଇବା) : ଲୁନାତି / ଲୁନୀତେ, ଲବିଷ୍ୟତି / ଲବିଷ୍ୟତେ, କାନନଂ ନ ଲୁନାହି । କୃଷକଃ ଶସ୍ୟଂ ଲୁନାତି । ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଜ) ରୁରାଦି

ରୁରାଦି ଗଣୀୟ ଧାତୁର ନିଜ ଅର୍ଥରେ (ସ୍ଵାର୍ଥେ) ଶିଚ୍ (ଇ) ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୁଏ ।

ରୁର୍ + ଶିଚ୍ (ଇ) = ଚୋରି + ଅ + ତିପ୍ = ଚୋରୟତି (ଚୋରି କରିବା)

ପୂଜ୍ (ପୂଜାକରିବା) (ପରସ୍ତୈପଦୀ)**ଲଟ୍‌ଲକାର**

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଜୟତି	ପୂଜୟତଃ	ପୂଜୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଜୟସି	ପୂଜୟଥଃ	ପୂଜୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଜୟାମି	ପୂଜୟାବଃ	ପୂଜୟାମଃ

ଲଙ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟତ୍	ଅପୂଜୟତାମ୍	ଅପୂଜୟନ୍
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟଃ	ଅପୂଜୟତମ୍	ଅପୂଜୟତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ଅପୂଜୟମ୍	ଅପୂଜୟାବ	ଅପୂଜୟାମ

ଲୃଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟତି	ପୂଜୟିଷ୍ୟତଃ	ପୂଜୟିଷ୍ୟନ୍ତି
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟସି	ପୂଜୟିଷ୍ୟଥଃ	ପୂଜୟିଷ୍ୟଥ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଜୟିଷ୍ୟାମି	ପୂଜୟିଷ୍ୟାବଃ	ପୂଜୟିଷ୍ୟାମଃ

ଲୋଟ୍‌ଲକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ଵିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଜୟତୁ	ପୂଜୟତାମ୍	ପୂଜୟନ୍ତୁ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଜୟ	ପୂଜୟତମ୍	ପୂଜୟତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଜୟାନି	ପୂଜୟାବ	ପୂଜୟାମ

ବିଧିଲିଖନକାର

	ଏକବଚନ	ଦ୍ୱିବଚନ	ବହୁବଚନ
ପ୍ରଥମପୁରୁଷ	ପୂଜୟେତ୍	ପୂଜୟେତାମ୍	ପୂଜୟେୟୁଃ
ମଧ୍ୟମପୁରୁଷ	ପୂଜୟେଃ	ପୂଜୟେତମ୍	ପୂଜୟେତ
ଉତ୍ତମପୁରୁଷ	ପୂଜୟେୟମ୍	ପୂଜୟେବ	ପୂଜୟେମ

କେତେକ ପ୍ରଚଳିତ ଧାତୁର ପ୍ରଥମ ପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ରୂପ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା-

ରୁ (ଚୋରିକରିବା) : ଚୋରୟତି, ଅଚୋରୟତ, ଚୋରୟିଷ୍ୟତି, ଚୋରୟତୁ, ଚୋରୟେତ୍ ।

ଷାଳ୍ (ଧୋଇବା) : ଷାଳୟତି, ଅଷାଳୟତ, ଷାଳୟିଷ୍ୟତି, ଷାଳୟତୁ, ଷାଳୟେତ୍ ।

ଷାଳ୍ ପୂର୍ବରେ ପ୍ରାୟତଃ 'ପ୍ର' ଉପସର୍ଗ ଲାଗିଥାଏ । ପ୍ରଷାଳୟତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ତତ୍ (ତଡ଼ିଦେବା / ଆଘାତ କରିବା) : ତାତୟତି, ଅତାତୟତ, ତାତୟିଷ୍ୟତି, ତାତୟତୁ, ତାତୟେତ୍ ।

ପ୍ର + ଈ (ପ୍ରେରଣ କରିବା) : ପ୍ରେରୟତି, ପ୍ରେରୟତ, ପ୍ରେରୟିଷ୍ୟତି, ପ୍ରେରୟତୁ, ପ୍ରେରୟେତ୍ ।

ସେହିପରି ଭକ୍ଷ (ଭକ୍ଷଣ କରିବା), ଚିତ୍ର (ଚିତ୍ର କରିବା), ଅର୍ଜ (ଅର୍ଜନ କରିବା), ଗଣ (ଗଣନା କରିବା), ଦଣ୍ଡ (ଦଣ୍ଡଦେବା), ମାର୍ଗ (ଖୋଜିବା), ରଚ୍ (ରଚନା କରିବା), ସୁଚ୍ (ସୁଚନା ଦେବା), ପୁର (ପୁରଣ କରିବା), ଚିତ୍ (ଚିତ୍ରା କରିବା), ପାଳ୍ (ପାଳନ କରିବା), ଅର୍ଜ୍ - (ପୂଜାର୍ଜନା କରିବା), ମିଶ୍ର - (ମିଶାଇବା), ବଞ୍ଚ୍ (ବାଞ୍ଚିବା), ସ୍ମୃହ୍ - (ସ୍ମୃହା କରିବା), ପୀଡ୍ (ପୀଡ଼ାଦେବା), ବର୍ଷ୍ (ରଜେଇବା), ମାନ୍ - (ସମ୍ମାନଦେବା), ଆ-ସ୍ୱଦ୍ (ଆସ୍ୱାଦନ କରିବା), ଲଘ୍ (ଲଘନ କରିବା), ବଞ୍ଚ୍- ପ୍ରତାରଣା କରିବା ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ପୂର୍ବ ଧାତୁର ରୂପ ପରି ହୋଇଥାଏ ।

ରୁରାଦି ଗଣୀୟ କେତେକ ଧାତୁର ଆତ୍ମନେପଦୀ ପ୍ରଥମପୁରୁଷ ଏକବଚନରେ ରୂପ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି-

ପୂଜ୍ - ପୂଜୟତେ, ଅପୂଜୟତ, ପୂଜୟିଷ୍ୟତେ, ପୂଜୟତାମ୍, ପୂଜୟେତ ।

ମନ୍ତ୍ - ମନ୍ତୟତେ, ଅମନ୍ତୟତ, ମନ୍ତୟିଷ୍ୟତେ, ମନ୍ତୟତାମ୍, ମନ୍ତୟେତ ।

ବଞ୍ଚ୍ - ବଞ୍ଚୟତେ, ଅବଞ୍ଚୟତ, ବଞ୍ଚୟିଷ୍ୟତେ, ବଞ୍ଚୟତାମ୍, ବଞ୍ଚୟେତ ।

ପ୍ରାର୍ଥ୍ - ପ୍ରାର୍ଥୟତେ, ପ୍ରାର୍ଥୟତ, ପ୍ରାର୍ଥୟିଷ୍ୟତେ, ପ୍ରାର୍ଥୟତାମ୍, ପ୍ରାର୍ଥୟେତ ।

ଭର୍ଷ୍ - ଭର୍ଷୟତେ, ଅଭର୍ଷୟତ, ଭର୍ଷୟିଷ୍ୟତେ, ଭର୍ଷୟତାମ୍, ଭର୍ଷୟେତ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଧାତୁରୂପେଣ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ମା କୁରୁ ଧନ-ଜନ-ଯୌବନଗର୍ବମ୍ । (କୃ - ଲୋଚ୍)

(କ) ରାଜା ପଞ୍ଚିତସଭାମ୍ _____ । (କୃ - ଲଢ୍)

(ଖ) ମୂର୍ଖାଃ ସଂସାରେ କିମପି ନ _____ । (ଜ୍ଞା - ଲଚ୍)

- (ଗ) ଛାତ୍ରାଃ ପଠନେ ଶ୍ରମଂ _____ । (କୃ - ବିଧିଲିତ୍)
- (ଘ) ଉତ୍କଳୀୟାଃ ଜଗନ୍ନାଥଂ ଶ୍ରଦ୍ଧୟା _____ । (ପୂଜ - ଲଟ୍)
- (ଙ) ସଂପ୍ରତି ଛାତ୍ରାଃ ସର୍ବାଂ ବିଦ୍ୟାଂ _____ । (ଜ୍ଞା - ବିଧିଲିତ୍)
- (ଚ) ତେ ଇଦମ୍ ଅନାୟାସେନ _____ । (କୃ - ଲୃଟ୍)
- (ଛ) ସର୍ବେ ସର୍ବଂ _____ । (ଜ୍ଞା - ଲୋଟ୍)
- (ଜ) ଛାତ୍ରାଃ ଗୁରୁନ୍ _____ । (ପୂଜ - ବିଧିଲିତ୍)
- (ଝ) ସା ନଦ୍ୟାଂ ବସ୍ତଂ _____ । (ପ୍ର + କ୍ଷାଲ୍ - ଲଟ୍)
- (ଞ) ବାନରାଃ ମାନବାନ୍ _____ । (ଅନୁ + କୃ - ଲଟ୍)

୨। ନିମ୍ନଲିଖିତକ୍ରିୟାପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

- | | |
|--------------------|------------------|
| (କ) ଜାନାହି - | (ଚ) ଅଶ୍ଳାତି - |
| (ଖ) କୁର୍ମିଃ - | (ଛ) ବିଜ୍ଞାପୟତି - |
| (ଗ) ପୂଜୟେଃ - | (ଜ) ଜାନାତୁ - |
| (ଘ) ତିରସ୍କୃର୍ବତି - | (ଝ) ପୂଜୟନ୍ତୁ - |
| (ଙ) ଚାତୟତୁ - | (ଞ) ଅକରୋଃ - |

୩। ନିମ୍ନଲିଖିତବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

- | | |
|----------------------------------|-----------------------------------|
| (କ) ବୟଂ ଫଳାନି ବଶ୍ଯୟାବଃ । | (ଚ) ଅହଂ ତ୍ଵାଂ ଜ୍ଞାସ୍ୟସି । |
| (ଖ) ତ୍ଵଂ ସତ୍ୟଂ ଜାନାତୁ । | (ଛ) ସା ପୁତ୍ରଂ ଅପ୍ରେରୟତ୍ । |
| (ଗ) ମନଃ ଦୁଃଖଂ ମଥ୍ଵାତି । | (ଜ) କୃପଣାଃ ଧନଂ ସ୍ଵହୟତି । |
| (ଘ) କାଳକ୍ରମେଣ ସଃ ସର୍ବଂ ଅଜାନାତ୍ । | (ଝ) ଅହଂ କବିତାଂ ରଚିଷ୍ୟାମି । |
| (ଙ) ଭବାନ୍ ବୃକ୍ଷରୋପଣଂ କୁରୁ । | (ଞ) ପଠନାତ୍ ପ୍ରାକ୍ ଈଶ୍ଵରଂ ପୂଜେତ୍ । |

୪। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- | | |
|--|---------------------------------------|
| (କ) ମୁଁ ତାଙ୍କୁ ଭଲଭାବେ ଜାଣେ । | (ଚ) ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଭୂଷିତ କରେ । |
| (ଖ) ମା' ଭାତରେ ଘିଅ ମିଶାଉଛନ୍ତି । | (ଛ) ମୁଁ ସେହି ଦେବୀଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରୁଛି । |
| (ଗ) ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । | (ଜ) ମୃଗମାନେ ଜଳପାନ କରନ୍ତୁ । |
| (ଘ) ଶବର ବଣରେ ଜାଲ ବିସ୍ତାର କରୁଛି । | (ଝ) ଧନ ପ୍ରତି ଲୋଭ କରିବ ନାହିଁ । |
| (ଙ) ତୁମେ ସେଠାରେ କଳହ କରିବ ନାହିଁ । | (ଞ) ତୁମେ କ'ଣ ମୋ କଥା ଜାଣିଛ ? |

ସାଧାରଣ ଅନୁଶୀଳନୀ

- ୧ । ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ସମୁଚିତକ୍ରିୟାପଦେଃ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।
- (କ) ପୁତ୍ରାଃ ପିତରଂ _____ । (ସେବ୍ - ବିଧିଲିଙ୍ଗ)
- (ଖ) ଅହଂ ଧନମ୍ _____ । (ଲଭ୍ - ଲଟ୍)
- (ଗ) ବୟଂ ସୈନିକାଃ _____ । (ଭୁ - ଲୃଟ୍)
- (ଘ) ମୂୟଂ ପୁସ୍ତକଂ _____ । (ନୀ - ଲୋଟ୍)
- (ଙ) ତୃଷାତ୍ତଃ ଶୀତଳଜଳଂ _____ । (ପା - ଲୃଟ୍)
- (ଚ) ଆବାଂ ଗୃହଂ _____ । (ଗମ୍ - ଲଟ୍)
- (ଛ) ବୃକ୍ଷାଃ ରାମଲୀଳାଂ _____ । (ଦୃଶ୍ - ଲୃଟ୍)
- (ଜ) ମୁବାଂ ଶିକ୍ଷକୌ _____ । (ଅସ୍ - ଲଟ୍)
- (ଝ) ସାୟଂ ଛାତ୍ରାଃ ଛାତ୍ରାବାସେ _____ । (ଅସ୍ - ଲୃଟ୍)
- (ଞ) ରାମଃ ରାବଣଂ _____ । (ହନ୍ - ଲଟ୍)
- (ଟ) ସର୍ପୀଃ ନକୁଳେଭ୍ୟଃ _____ । (ଭୀ - ଲଟ୍)
- (ଠ) ଦାତାରଃ ଧନଂ _____ । (ଦା - ଲୃଟ୍)
- (ଡ) ଛାତ୍ରଃ ଉପଦେଶଂ _____ । (ଶୁ - ବିଧିଲିଙ୍ଗ)
- (ଢ) ବାଳକାଃ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ _____ । (କୃ - ଲଟ୍)
- (ଣ) ଅହଂ ମିତ୍ରଂ _____ । (ପ୍ରଞ୍ - ଲୃଟ୍)
- (ତ) ତ୍ଵଂ ସର୍ବକଥାଃ _____ । (ଜ୍ଞା - ଲୋଟ୍)
- (ଥ) ବୟଂ ଗଣେଶଂ _____ । (ପୂଜ୍ - ବିଧିଲିଙ୍ଗ)
- (ଦ) ମୂୟଂ ଗୁରୁନ୍ _____ । (ପୂଜ୍ - ଲୋଟ୍)
- (ଧ) ସ୍ତ୍ରୀୟଃ ନଦ୍ୟାଃ ଜଳଂ _____ । (ଆ + ନୀ - ଲୃଟ୍)
- (ନ) ମୁବାଂ ପୂଜାଂ _____ । (କୃ - ଲୃଟ୍)
- (ପ) ଅରଣ୍ୟେ ଜନ୍ତବଃ _____ । (ସ୍ମା - ଲଟ୍)

- ୨ । ଅଧସ୍ତନବାକ୍ୟାନାଂ ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

- (କ) ଅହଂ ଧନଂ ଲପ୍ସ୍ୟାମି । (ଚ) ହରିଣାଃ ଜଳଂ ପିବତୁ ।
- (ଖ) ଭିକ୍ଷୁକଃ ଗ୍ରାମେ ଅଭିକ୍ଷତ୍ । (ଛ) ତ୍ଵଂ ସଦା ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଂ ଶୁଣୋତୁ ।

- (ଗ) ତେ ମମ କଥାଂ ନ ଜାନାନ୍ତି । (ଜ) ସଃ ଅନାୟାସେନ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ ଅକ୍ଷୁରୁତ ।
 (ଘ) ଅହଂ ତେ ସୁମିଷ୍ଟାନି ଫଳାନି ଦଦାମି, ଖାଦତୁ । (ଝ) ତ୍ଵଂ ଗୁରୁଜନାନ୍ ସେବ ।
 (ଙ) ସତ୍ସଙ୍ଗାତିଃ କିଂ ନ କୁର୍ବନ୍ତି ? (ଞ) ଶୀତର୍ତ୍ତୋ ଉତ୍ତରତଃ ଶୀତଳପବନଃ ବହିଷ୍ୟତି ।

୩। ଅଧସ୍ତନବାକ୍ୟାନାଂ ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଂ କୁରୁତ ।

- (କ) ବ୍ୟାଧିଂ ମୃଗମାନଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କଲା । (ଟ) ମୁଁ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ଉପଦେଶ ଶୁଣେ ।
 (ଖ) ଗାଈଗୁଡ଼ିକ ପଡ଼ିଆରେ ଘାସ ଚରୁଛନ୍ତି । (ଠ) ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ବ୍ୟକ୍ତି ଭୟକରେ ନାହିଁ ।
 (ଗ) ବର୍ତ୍ତମାନ କୁଆଡ଼େ ଯାଅ ନାହିଁ । (ଡ) ସମସ୍ତେ ଭଲ ପଢ଼ନ୍ତୁ ।
 (ଘ) ଲୋକମାନେ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ପୂଜା କରନ୍ତି । (ଢ) ତୁମେ ମୋତେ ପାଞ୍ଚଟଙ୍କା ଦେଇଥିଲ ।
 (ଙ) ମହାତ୍ମାଗାନ୍ଧିଙ୍କୁ ସମସ୍ତେ ଭଲ ଭାବେ ଜାଣନ୍ତି । (ଣ) ପାଞ୍ଚବମାନେ ସେତେବେଳେ ଅରଣ୍ୟରେ ଥିଲେ ।
 (ଚ) ମୂର୍ଖମାନେ ଦୁନିଆଁରେ କ'ଣ ଜାଣିବେ ? (ତ) ପିଲାମାନେ ରାତିରେ ଦୁଧ ପିଇବା ଉଚିତ ।
 (ଛ) ଶିକ୍ଷକ ଛାତ୍ରକୁ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଲେ । (ଥ) ସ୍ଵୟଂ ସେବକ ସମସ୍ତଙ୍କର ସେବା କରନ୍ତି ।
 (ଜ) ଶବର ବଣରେ ବୁଲୁଛି । (ଦ) କୃଷକ ଗାଈଦୁଇଟିକୁ ଗାଁକୁ ନେଲା ।
 (ଝ) ଆମେ ଏହି କାମଟିକୁ କରିବୁ । (ଧ) ଆୟେମାନେ ନନ୍ଦନକାନନ ଯିବୁ ।
 (ଞ) ସମସ୍ତେ ମନ୍ଦିରରେ ପୁରାଣ ଶୁଣିବା ଉଚିତ । (ନ) ଏବର୍ଷ ଅନାବୃଷ୍ଟି ହେତୁ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ହୋଇପାରେ ।



କାରକ ଓ ବିଭକ୍ତି



(କ) କାରକର ସାମାନ୍ୟ ଜ୍ଞାନ :

ନିମ୍ନଲିଖିତବାକ୍ୟାନି ପଠତ :

(କ) ଦେବଦତ୍ତ ବିଦ୍ୟାଳୟ ଗଢ଼ି ।

(ଖ) ସେବକୌ କାର୍ଯ୍ୟ କୁରୁତଃ ।

(ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ କ୍ଷମା ଆଗଢ଼ି ।

ଉପରୋକ୍ତ ତିନିଗୋଟି ବାକ୍ୟରେ ‘ଗଢ଼ି’, ‘କୁରୁତଃ’ ଓ ‘ଆଗଢ଼ି’- ଏହି ତିନିଗୋଟି କ୍ରିୟାପଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକର ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦ ଯଥା : ଦେବଦତ୍ତ, ବିଦ୍ୟାଳୟ, କାର୍ଯ୍ୟ, କ୍ଷମା ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି । ତେଣୁ ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ଓ ‘ବିଦ୍ୟାଳୟ’ ପଦ କ୍ରିୟାପଦ ‘ଗଢ଼ି’ ସହିତ ଅନୁତ ବା ସମ୍ବନ୍ଧିତ ହେଉଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏମାନେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ‘କାରକ’ ଅଟନ୍ତି ।

(ଖ) ସଂଜ୍ଞା ଓ ପ୍ରକାରଭେଦ :

ବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟାପଦ ସହିତ ଯେଉଁ ପଦର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ, ତାକୁ ‘କାରକ’ କୁହାଯାଏ ।^୧ ଅତଏବ ଦେବଦତ୍ତ, ବିଦ୍ୟାଳୟ, ସେବକୌ, କାର୍ଯ୍ୟ, ଶିକ୍ଷକଃ ଓ କ୍ଷମା - ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକ ‘କାରକ’ ଅଟନ୍ତି । କ୍ରିୟାପଦ ସହ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟପଦମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବାରୁ କାରକର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରଭେଦ ରହିଅଛି । ଯେପରି ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ଗଢ଼ି’ କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦନରେ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଟେ । ସେ କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦକ ହୋଇଥିବାରୁ କ୍ରିୟାପଦ ସହିତ ତା’ର କର୍ତ୍ତୃସମ୍ବନ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଅଛି । ସୁତରାଂ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଅଟେ । ସେହିପରି ‘ସେବକୌ’ ଓ ‘ଶିକ୍ଷକଃ’ ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଅଟନ୍ତି ।

କାରକ ଛଅ ପ୍ରକାର । ଯଥା- କର୍ତ୍ତୃକାରକ, କର୍ମକାରକ, କରଣକାରକ, ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ, ଅପାଦାନ କାରକ ଓ ଅଧିକରଣ କାରକ । ଏତଦ୍ ଭିନ୍ନ ବାକ୍ୟରେ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦ’ ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ନିମ୍ନରେ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ଛଅଗୋଟି କାରକ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧପଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜା ଦଶରଥ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ମାଗୁଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ ରାଜକୋଷରୁ ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧନଦାନ କରୁଥିଲେ ।

୧- କିଏ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? ଦଶରଥ-ଦଶରଥ-କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଓ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ।

୨- କ’ଣ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? ଧନ-ଧନ-କର୍ମକାରକ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ।

୩- କାହାଦ୍ୱାରା ଦାନ କରୁଥିଲେ ? ଅମାତ୍ୟମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା- ଅମାତ୍ୟେଃ-କରଣ କାରକ ଓ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ।

୪- କାହାକୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? - ମାଗୁଥିବା ଲୋକଙ୍କୁ -ଯାଚକେଭ୍ୟଃ-ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ।

୫- କେଉଁଠାରୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ ? - ରାଜକୋଷରୁ-ରାଜକୋଷାତ୍-ଅପାଦାନ କାରକ ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ।

୬- କେତେବେଳେ ଦାନ କରୁଥିଲେ ?- ପ୍ରାତଃକାଳରେ- ପ୍ରାତଃକାଳେ- ଅଧିକରଣ କାରକ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ।

୭- କେଉଁଦେଶର ରାଜା ?- ଅଯୋଧ୍ୟାର- ଅଯୋଧ୍ୟାୟାଃ-ସମ୍ବନ୍ଧପଦ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ।

୧. ‘କ୍ରିୟାନ୍ୱୟତ୍ କାରକତ୍ୱମ୍’ । କ୍ରିୟା ଜନକତ୍ୱଂ କାରକତ୍ୱମ୍ ଅର୍ଥାତ୍ ଯିଏ କ୍ରିୟାର ଜନକ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ‘କାରକ’ କୁହାଯାଏ ।

ତେଣୁ -

ଅଯୋଧ୍ୟାୟାଃ ରାଜା ଦଶରଥଃ ପ୍ରାତଃକାଳେ ଅମାତ୍ୟୋଃ ରାଜକୋଷାତ୍ ଯାତକେଭ୍ୟଃ ଧନମ୍ ଅଦଦାତ୍ ।
ଏହିପରି କାରକ ଛଅ ପ୍ରକାର ଅଟେ ।^୯

(ଗ) ବିଭକ୍ତି :

- (୧) ସଂଖ୍ୟା ବା ବଚନ ଓ କାରକ ଯେଉଁ ସଂକେତଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ, ସେହି ସଂକେତଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ ।
ଯଥା : ବାଳକଃ ଗଚ୍ଚତି । ବାଳକୌ ପଶ୍ୟ । ବାଳକୈଃ ଗମ୍ୟତେ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ‘ସୁ’ ଦ୍ୱାରା ‘ବାଳକଃ’
କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଓ ଏକବଚନ, ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ‘ଐ’ ଦ୍ୱାରା ‘ବାଳକୌ’ କର୍ମକାରକ ଓ ଦ୍ୱିବଚନ ଏବଂ ତୃତୀୟ
ବାକ୍ୟରେ ‘ଏ’ (ଭିଷ) ଦ୍ୱାରା ‘ବାଳକୈଃ’ ଅନୁକ୍ରମ କର୍ତ୍ତା ଓ ବହୁବଚନ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି ।
- (୨) ବିଭକ୍ତି ସାତ ପ୍ରକାର । ଯଥା- ପ୍ରଥମା, ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା, ଚତୁର୍ଥୀ, ପଞ୍ଚମୀ, ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ।
- (୩) ଉକ୍ତ ସାତପ୍ରକାର ବିଭକ୍ତି କାରକ ବିଭକ୍ତି ଓ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି ଭେଦରେ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ‘କ୍ରିୟା’ଯୋଗରେ
ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତିକୁ କାରକ ବିଭକ୍ତି ଓ ‘ପଦ’ ଯୋଗରେ ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତିକୁ ‘ଉପପଦ’ ବିଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ ।
ଯଥା- (୧) ଶିବଂ ନମସ୍କରୁ । ଏଠାରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ‘ଭୃମ୍’ ଉତ୍ତ୍ୟ ଅଛି । ତେବେ କ୍ରିୟାପଦ ‘କୁରୁ’ ପାଇଁ
‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦ ‘କର୍ମପଦ’ ଅଟେ । କାରଣ ଏହା କର୍ତ୍ତାର ଇପସିତତମ । ତେଣୁ କର୍ମକାରକରେ କର୍ମଠାରେ
(ଅନୁକ୍ରେ) କର୍ମଣି ଦ୍ୱିତୀୟା ସୂତ୍ରରେ ଦ୍ୱିତୀୟାବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଗଲା । ଏହା ‘କାରକ ବିଭକ୍ତି’ ଅଟେ ।
କିନ୍ତୁ (୨) ଶିବାୟ ନମଃ । ଏଠାରେ କ୍ରିୟାପଦ ନଥିବାରୁ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି ଅନୁସାରେ ‘ନମଃ’ ଶବ୍ଦଯୋଗେ
‘ଶିବ’ ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି’ କୁହାଯାଏ ।
- (୪) ପ୍ରତ୍ୟେକ ‘କାରକ’ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଭକ୍ତି ଗ୍ରହଣ କରିଥା’ନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦ’ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିକୁ
ଗ୍ରହଣ କରେ । ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ‘କ୍ରିୟାପଦ’ ସହିତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ
ସଂଜ୍ଞାପଦର ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂଜ୍ଞାପଦ ସହ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥାଏ । ତେଣୁ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦ କାରକର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଏ
ନାହିଁ । ଏହାକୁ ‘ସମ୍ବନ୍ଧପଦ’ କୁହାଯାଏ । ଯଥା- ରାଜଃ ପୁରୁଷାଃ ଆଗଚ୍ଛନ୍ତି- ଏଠାରେ ‘ରାଜଃ’ ସମ୍ବନ୍ଧପଦ
ଅଟେ । କାରଣ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ‘ପୁରୁଷାଃ’ ସହିତ ରହିଛି, ‘ଆଗଚ୍ଛନ୍ତି’ କ୍ରିୟାପଦ ସହିତ ଏହାର
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରୁନାହିଁ ।
- (୫) ସମ୍ବୋଧନ- ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବିଭକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ଏକ ସମ୍ବୋଧନ ପଦର ରୂପ ମଧ୍ୟ ରହିଥାଏ । ଏହାର
ପ୍ରୟୋଗ କାହାକୁ ‘ତାକିବା’ ରେ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ଏହି ସମ୍ବୋଧନ ପଦର ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ପରି
ହୋଇଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ସମ୍ବୋଧନ ଏକବଚନରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନ ରୂପର ଅନେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ
ହୋଇଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନରେ ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ଅବିକଳ ରୂପକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ । ଯଥା-
ଭୋ ବାଳକ, ଭୋ ବାଳକୌ, ଭୋ ବାଳକାଃ ଇତ୍ୟାଦି । ନିମ୍ନରେ ଗୋଟିଏ ପଦର ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତିରେ
ପ୍ରୟୋଗର ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା ।

ରାମୋ ରାଜମଣିଃ ସଦା ବିଜୟତେ ରାମଂ ରମେଶଂ ଭଜେ

ରାମେଶାଭିହତା ନିଶାଚରଚମ୍ବୁଃ ରାମାୟ ତସ୍ମୈ ନମଃ ॥

ରାମାନ୍ନାସ୍ତି ପରାୟଣଂ ପରତରଂ ରାମସ୍ୟ ଦାସୋଽସ୍ମ୍ୟହଂ

ରାମେ ଚିତ୍ତଲୟଃ ସଦା ଭବତୁ ମେ ହେ ରାମ ! ମାମୁଦ୍ଧର ॥

୧. “କର୍ତ୍ତା କର୍ମ ଚ କରଣଂ ସଂପ୍ରଦାନଂ ତଥୈବ ଚ ।
ଅପାଦାନାଧିକରଣମ୍ ଇତ୍ୟାହୁଃ କାରକାଣି ଷଟ୍ ॥”

୨. “ସଂଖ୍ୟାକାରକବୋଧୟିତ୍ରୀ ବିଭକ୍ତିଃ ॥”

ଅଭ୍ୟାସ

୧। କୋଷକାତ୍ ଯଥାର୍ଥପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ପିତା : ଅୟମ୍ ଏକଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ । ଅତ୍ତୁ _____ ପଠନ୍ତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ଏଷଃ କଃ ଗଚ୍ଛତି ?

ପିତା : ଅୟଂ _____ ଗଚ୍ଛତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ତତ୍ତୁ ବାଚିକାୟାଂ କେ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ବନ୍ତି ?

ପିତା : ତେ _____ ବାଚିକାୟାଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ କୁର୍ବନ୍ତି ।

ପୁତ୍ରଃ : ଏତୌ କୌ ଆଗଚ୍ଛତଃ ?

ପିତା : _____ ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍ ଆଗଚ୍ଛତଃ ।

ପୁତ୍ରଃ : ତତ୍ତୁ କେ ଦଣ୍ଡାୟମାନଃ ସନ୍ତି ?

ପିତା : ତତ୍ତୁ _____ ଦଣ୍ଡାୟମାନଃ ସନ୍ତି ।

(ଅଭିଭାବକଃ, ସେବକଃ, ଛାତ୍ରଃ, ଦେବଦତ୍ତଃ, ଶିକ୍ଷକୌ)

୨। 'କ' ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃପଦାନାଂ 'ଖ' ସ୍ତମ୍ଭସ୍ୟ କ୍ରିୟାପଦୈଃ ସହ ମେଳନଂ କୃତ୍ୱା 'ଗ' ସ୍ତମ୍ଭେ ବାକ୍ୟାନି ଲିଖତ ।

	କ	ଖ	ଗ
ଯଥା :	ପବନଃ	ବହତି	<u>ପବନଃ ବହତି</u> ।
	ନଦ୍ୟଃ	ଭାନ୍ତି	_____ ।
	ଘନଃ	ସମାଶ୍ୱସନ୍ତି	_____ ।
	ମଉଗଜଃ	ଧାୟନ୍ତି	_____ ।
	ବନାନ୍ତଃ	ନୃତ୍ୟନ୍ତି	_____ ।
	ପ୍ରିୟାବିହୀନଃ	ନଦନ୍ତି	_____ ।
	ଶିଶୁନଃ	ବର୍ଷନ୍ତି	_____ ।
	ପୁଲ୍ଲବଃ	ବହନ୍ତି	_____ ।

ସୂଚନା : ବହନ୍ତି ବର୍ଷନ୍ତି ନଦନ୍ତି ଭାନ୍ତି ଧାୟନ୍ତି ନୃତ୍ୟନ୍ତି ସମାଶ୍ୱସନ୍ତି ।
ନଦେୟା ଘନଃ ମଉଗଜଃ ବନାନ୍ତଃ ପ୍ରିୟାବିହୀନଃ ଶିଶୁନଃ ପୁଲ୍ଲବଃ ॥

୩। କୋଷକାତ୍ କର୍ତ୍ତୃପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

(କ) _____ ଶିକ୍ଷକଂ ପୂଜନ୍ତି ।

(ଖ) _____ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠସି ।

(ଗ) _____ ଫଳଂ ନେଷ୍ୟାମଃ ।

(ଘ) _____ କଳହଂ ମା କୁରୁତମ୍ ।

(ଙ) _____ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛାବଃ ।

(ବୟମ୍, ତ୍ୱମ୍, ଛାତ୍ରଃ, ଆବାମ୍, ଯୁବାମ୍)

କର୍ତ୍ତୃକାରକ ଓ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି

୧। କିଏ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ?

- (କ) ଛାତ୍ରଃ ପଠତି ।
- (ଖ) ବାଳକଃ ପଶ୍ୟତି ।
- (ଗ) ଦେବଦତ୍ତଃ ଗଚ୍ଛତି ।

ଏଠାରେ ଛାତ୍ର ‘ପଠନ’ କାର୍ଯ୍ୟ, ବାଳକ ‘ଦର୍ଶନ’ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦେବଦତ୍ତ ‘ଗମନ’ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏମାନେ ସେହି ସେହି କ୍ରିୟା ସାଧନ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଧାନ ଅଟନ୍ତି । ଅତଏବ ସେମାନେ ବାକ୍ୟରେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ କ୍ରିୟା ସାଧନ ପାଇଁ ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଧାନ, ତାକୁ ‘କର୍ତ୍ତା’ କୁହାଯାଏ ।^୧

୨। ପ୍ରଧାନ = ମୁଖ୍ୟ = ବାଚ୍ୟ = ଉକ୍ତ - ଏହି ଚାରିଗୋଟି ଶବ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ବ୍ୟାକରଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଅଟନ୍ତି । ଉପରୂପକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତା ପ୍ରଧାନ ବା ବାଚ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ଅଟନ୍ତି । ‘କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ’ରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିକୁ ସଂସ୍କୃତରେ ‘ଉକ୍ତେ କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା’ କୁହାଯାଏ ।^୨ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଦେଖ ।

- (କ) ଛାତ୍ରଃ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠତି ।
- (ଖ) ବାଳକଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି ।
- (ଗ) ଦେବଦତ୍ତଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛତି ।

ଉପରୂପକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ପ୍ରଧାନ ବା ଉକ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ତେଣୁ ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତା ‘ଛାତ୍ର’, ‘ବାଳକ’ ଓ ‘ଦେବଦତ୍ତ’ ଠାରେ ‘ଉକ୍ତେ କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା’ ବା ‘କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା’ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଗଲା ।

୩। ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପଢ଼ ।

- (କ) ଛାତ୍ରେଣ ଇତିହାସଃ ପଠ୍ୟତେ ।
- (ଖ) ବାଳକେନ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦୃଶ୍ୟତେ ।
- (ଗ) ଦେବଦତ୍ତେନ ଗ୍ରାମଃ ଗମ୍ୟତେ ।

ଉପରୂପକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ମପଦ ‘ଇତିହାସଃ’, ‘ଚନ୍ଦ୍ରଃ’ ଓ ‘ଗ୍ରାମଃ’ ଉକ୍ତ ବା ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏହି ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ ଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ କର୍ମବାଚ୍ୟରେ କର୍ମଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୩

୪। (କ) ହେ ଛାତ୍ରାଃ ! ଅଦ୍ୟ କିଂ ପଠିଷ୍ୟଥ ?
(ଖ) ଅରେ ବାଳକ ! ତବ ନାମ କିମ୍ ?

୧. ‘ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ତ୍ତା’ ।

୨. “ଉକ୍ତେ କର୍ତ୍ତ୍ରି ପ୍ରଥମା”- କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତା ଉକ୍ତ ହୁଏ । ଉକ୍ତ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ହୁଏ । ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।

୩. ଉକ୍ତେ କର୍ମଣି ପ୍ରଥମା ।

ଏଠାରେ ହେ, ଅରେ ଇତ୍ୟାଦି ପଦରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଛାତ୍ର, ବାଳକ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ସମୋଧନ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ‘ସମୋଧନ’କୁ ବୁଝାଇଲେ ‘ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି’ ହୋଇଥାଏ । ସମୋଧନର ଏକବଚନରେ ରୂପର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଯାଏ ମାତ୍ର ଦ୍ୱିବଚନ ଓ ବହୁବଚନ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ପରି ହୋଇଥାଏ ।^୧

- ୫। (କ) ତୁମ୍ଭ ଏବ ମମ ପରମଃ ବନ୍ଧୁଃ ।
 (ଖ) ଆସୀତ୍ ପୁରା ବାଲ୍ମୀକିଃ ନାମ ମହାନ୍ କବିଃ ।
 (ଗ) ରାମଃ ଇତି ବାଳକଃ ଅତ୍ ପଠତି ।

ଏଠାରେ ଏବ (କେବଳ), ନାମ (ନାମକ), ଇତି (ବୋଲି) ପ୍ରଭୃତି ଅବ୍ୟୟ ପଦ ଅଟନ୍ତି । ‘ତୁମ୍ଭ’, ବାଲ୍ମୀକିଃ ଓ ରାମଃ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି, ତାହା ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଅବ୍ୟୟ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ‘ଅବ୍ୟୟଯୋଗେ ପ୍ରଥମା’ କୁହାଯାଏ ।^୨

ମନେରଖ

- କ୍ରିୟାସାଧନରେ ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବା ପ୍ରଧାନ, ତାକୁ କର୍ତ୍ତା କୁହାଯାଏ ।
- ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାପ୍ରଧାନ, ତାହା କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟ ଏବଂ କର୍ତ୍ତୃବାଚ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ସମୋଧନ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଭକ୍ତି ନୁହେଁ । ଏହା ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।
- ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ଏକବଚନ ବ୍ୟତୀତ ସମୋଧନର ରୂପ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ସଦୃଶ ।
- ସମୋଧନକୁ ବୁଝାଇଲେ ପ୍ରଥମା ବଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- କେତେକ ଅବ୍ୟୟଯୋଗେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧ । ଅଧୋଲିଖିତପଦାନାଂ ସମୋଧନେ ରୂପାଣି ଲିଖତ । ଯଥା : ମାତା- ହେ ମାତଃ !

- | | |
|--------------------|---------------------|
| (କ) ସୌରଭଃ _____ । | (ଚ) ଭ୍ରାତା _____ । |
| (ଖ) ଦେବୀ _____ । | (ଛ) ନଦ୍ୟଃ _____ । |
| (ଗ) ମୁନିଃ _____ । | (ଜ) ବାଳିକେ _____ । |
| (ଘ) ପ୍ରଭୁଃ _____ । | (ଝ) ହରିଃ _____ । |
| (ଡ) ଲତା _____ । | (ଞ) ପୁତ୍ରାଃ _____ । |

୨ । ଅଧୋଲିଖିତାନି ଅବ୍ୟୟପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ । ଯଥା : ଏବ - ସତ୍ୟମ୍ ଏବ ଜୟତେ ।

- ଇତି _____ ।
 ଅପି _____ ।
 ନାମ _____ ।

୧. ‘ସମୋଧନେ ଚ’

୨. ‘କୃଚିନ୍ଦ୍ରିପାତେନ ଅଭିଧାନମ୍’ (ଅବ୍ୟୟଯୋଗେ ପ୍ରଥମା) ।

୩। କୋଷକାର୍ଯ୍ୟ ଯଥାର୍ଥ କର୍ତ୍ତୃପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ । ଯଥା : ଛାତ୍ରୋ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠତଃ ।

- (କ) _____ ଗାଂ ବଧାତି । (ଚ) _____ ଦେଶଂ ରକ୍ଷତି ।
 (ଖ) _____ ହରିଂ ଭଜତି । (ଛ) _____ ବୃକ୍ଷମ୍ ଆରୋହତଃ ।
 (ଗ) _____ ଗୁରୁଂ ପ୍ରଣମାମି । (ଜ) _____ ମନ୍ଦିରଂ ଗମିଷ୍ୟଥଃ ।
 (ଘ) _____ ଦୁଗ୍ଧଂ ପିବତଃ । (ଝ) _____ ପାଠଂ ସ୍ମରାମଃ ।
 (ଟ) _____ ଚିତ୍ରାଣି ପଶ୍ୟତି । (ଠ) _____ କୁତ୍ର ଗଚ୍ଛସି ?

(ବୟମ୍, ବାଲୋ, ଗୋପାଳଃ, ବାନରୋ, ଅହମ୍, ଶିଶବଃ, ତ୍ୱମ୍, ସୈନିକଃ, ଯୁବାମ୍, ଭକ୍ତଃ)

୪। କୋଷକାର୍ଯ୍ୟ (ଉଚ୍ଚ) କର୍ମପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ । ଯଥା : ରମେଣ ରାବଣଃ ହତଃ ।

- (କ) ଛାତ୍ରୋ _____ ପଠ୍ୟତେ । (ଚ) ମାତ୍ରା _____ ଉଚ୍ୟତେ ।
 (ଖ) ଭକ୍ତେନ _____ ସେବ୍ୟତେ । (ଛ) ତ୍ୱୟା _____ ଦୃଷ୍ଟା ।
 (ଗ) ରାମେଣ _____ ଗମ୍ୟତେ । (ଜ) କେନ _____ କ୍ରିୟତେ ।
 (ଘ) ମୟା _____ ଉଚ୍ଚଃ । (ଝ) ବାଳିକୟା _____ ନୀୟତେ ।
 (ଟ) ରାଜା _____ ନିର୍ଦ୍ଦିଶ୍ୟତେ । (ଠ) ଲକ୍ଷ୍ମ୍ୟା _____ ସେବ୍ୟତେ ।

(କାର୍ଯ୍ୟମ୍, ଗ୍ରାମଃ, ଭଗବାନ, ଭୃତ୍ୟଃ, ପାଠଃ, କନ୍ୟା, ଜଗନ୍ନାଥଃ, ମାତା, ଜଳମ୍, ଶିକ୍ଷକଃ)

କର୍ମକାରକ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି

୧। ଛାତ୍ରଃ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠତି ।

ବାଳକଃ ଚିତ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି ।

ତ୍ୱମ୍ ଓଦନଂ ଖାଦସି ।

ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତା ‘ଛାତ୍ରଃ’, ‘ଅହମ୍’ ଓ ‘ତ୍ୱମ୍’ର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯଥାକ୍ରମେ ‘ସଂସ୍କୃତମ୍’, ‘ଚିତ୍ରମ୍’ ଓ ‘ଓଦନମ୍’ ଅଟେ । କର୍ତ୍ତାର ଯାହା ଇପ୍ସିତତମ, ତାହା କର୍ମ । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତ, ଚିତ୍ର ଓ ଓଦନ ପଦଗୁଡ଼ିକ ‘କର୍ମପଦ’ ଅଟନ୍ତି । ଏହାକୁ ‘କର୍ମଣି ଦ୍ୱିତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କର୍ତ୍ତୃପଦ ଉଚ୍ଚ ବା ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବାରୁ ‘କର୍ମ’ ଏଠାରେ ଅନୁଚ୍ଚ । ଅତଏବ ଅନୁଚ୍ଚ କର୍ମଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା (ଅନୁଚ୍ଚେ କର୍ମଣି ଦ୍ୱିତୀୟା) ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

୨। ହରିଃ ବୈକୁଣ୍ଠମ୍ ଅଧିଶେତେ ।

ଭୃପତିଃ ସିଂହାସନମ୍ ଅଧିଷିଷତି ।

ଗୁରୁଃ ଆସନମ୍ ଅଧାସେତେ ।

ଏଠାରେ ‘ଅଧି’ ଉପସର୍ଗ ଯୁକ୍ତ ଶୀ (ଶୀତ୍), ସ୍ତ୍ରୀ, ଆସ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଅଧିକରଣ ସ୍ଥାନରେ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ବୈକୁଣ୍ଠ, ସିଂହାସନ ଓ ଆସନ ପଦରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।’

୩। ମୁନୟଃ କୁଟୀରମ୍ ଉପବସନ୍ତି ।

ମୃଗାଃ ବନମ୍ ଅନୁବସନ୍ତି ।

୧. କର୍ତ୍ତୃଃ ଇପ୍ସିତତମଂ କର୍ମ- କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟକୁ କର୍ମ କୁହାଯାଏ ।

୨. ଅଧିଶୀତ୍ସ୍ତ୍ରୀୟାଂ କର୍ମ

ବିହଙ୍ଗଃ ନୀଡ଼ମ୍ ଅଧିବସତି ।

କୃଷକଃ ଗ୍ରାମମ୍ ଆବସତି ।

‘ବସ୍’ ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ‘ଉପ’, ‘ଅନୁ’, ‘ଅଧି’ ଓ ‘ଆ’ ଉପସର୍ଗ ରହିଲେ ଅଧିକରଣ କାରକ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ^୩, ଏବଂ ସେଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ‘ଉପବସତି’ର ଅର୍ଥ ଉପବାସ ବୁଝାଉଥିଲେ, ଆଧାର କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ସପ୍ତମୀ ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଯଥା- ଦରିଦ୍ରାଃ ଗୃହେ ଉପବସତି ।

ଶ୍ରମିକଃ କୁଟୀରେ ଉପବସତି ।

୪। ସାଧୁଃ ସନ୍ନୀର୍ଗମ୍ ଅଭିନିବିଶତେ ।

ଅଭି ଓ ନି ଉପସର୍ଗ ପୂର୍ବକ ‘ବିଶ୍’ ଧାତୁର ଆଧାରରେ କର୍ମକାରକ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଏହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା : ବାଳକାନାଂ ପାଠେ ଅଭିନିବେଶଃ (ଆଗ୍ରହ) ଅସ୍ତି ।

୫। ହିରଣ୍ୟକଃ ନିର୍ଭୟଂ ସ୍ଥିତଃ ।

ରଜଃ ଧୀରଂ ଚଳତି ।

ଦୀର୍ଘକର୍ଷଃ ସଭୟମ୍ ଆହ ।

ଶିଶୁଃ ସାଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟଂ ପଶ୍ୟତି ।

ଉପଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ ‘ନିର୍ଭୟମ୍’, ‘ଧୀରମ୍’ ଓ ‘ସଭୟମ୍’ ବାକ୍ୟର କ୍ରିୟାକୁ ବିଶେଷିତ କରୁଥିବାରୁ, ଏମାନଙ୍କୁ କ୍ରିୟା ବିଶେଷଣ କୁହାଯାଏ । କ୍ରିୟାବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ଓ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାକୁ ‘କ୍ରିୟା ବିଶେଷଣେ ଦ୍ଵିତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

୬। ଅହଂ ମାସଂ ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠାମି ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶବର୍ଷାଣି ବନେ ତିଷ୍ଠତି ସ୍ଵ ।

ପର୍ବତଃ କ୍ରୋଶଂ ବର୍ତ୍ତତେ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ (ବ୍ୟାପ୍ତି) ଅର୍ଥରେ କାଳବାଚକ ‘ମାସ’ ଓ ‘ବର୍ଷ’ଠାରେ ଓ ମାର୍ଗବାଚକ ‘କ୍ରୋଶ’ ଶବ୍ଦରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ‘ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ଵିତୀୟା’ କୁହାଯାଏ ।

୭। ମାନବାଃ ଦେବାନ୍ ଅନୁ ।

ଦାନଂ ପ୍ରତି ଦୟାଂ କୁରୁ ।

ମାଳାକାରଃ ବୃକ୍ଷଂ ବୃକ୍ଷଂ ପ୍ରତି ସିଞ୍ଚତି / ପରି ସିଞ୍ଚତି / ଅନୁ ସିଞ୍ଚତି ।

ଏଠାରେ ଅନୁ, ପ୍ରତି, ପରି ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଉପସର୍ଗ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ପଦରୂପେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ‘ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର’ ଅର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କୁ ‘କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ’ କୁହାଯାଏ । ସେହି କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟ ଯୋଗେ ‘ଦେବାନ୍’, ‘ଦାନଂ’, ‘ବୃକ୍ଷଂ’ ହରିମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

୮। ଗୋପାଳଃ ଗ୍ରାଂ ପୟଃ ଦୋଗ୍ଧି ।

ପୟଃ- ମୁଖ୍ୟକର୍ମ, ଗାମ୍ - ଗୌଣକର୍ମ ।

କୃଷକଃ ଅଜାଂ ଗ୍ରାମଂ ନୟତି ।

ଅଜାମ୍ - ମୁଖ୍ୟକର୍ମ, ଗ୍ରାମମ୍ - ଗୌଣକର୍ମ ।

ବିରଘରପତିଃ ଚୌରଂ ଶତଂ ଦଣ୍ଡୟତି ।

ଚୌରମ୍ - ମୁଖ୍ୟକର୍ମ, ଶତମ୍ - ଗୌଣକର୍ମ ।

୩. ଉପାନ୍ୱୟାତ୍ ବସଃ

ଦୁହ, ନୀ ଓ ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଅଟନ୍ତି । ଏପରି ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ଗୌଣ କର୍ମଠାରେ ଅନ୍ୟ କାରକ ସ୍ଥାନରେ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ‘ଅକର୍ମତଃ ଚ’ ସୂତ୍ରରେ କର୍ମ କୁହାଯାଏ । ‘ଗୋଃ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଗାମ୍’, ‘ଗ୍ରାମେ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଗ୍ରାମମ୍’, ‘ଶତେନ’ ସ୍ଥାନରେ ‘ଶତମ୍’ ହୋଇଛି ।

ସଂସ୍କୃତବ୍ୟାକରଣରେ ସାଧାରଣତଃ ୧୬ଗୋଟି ଦ୍ଵିକର୍ମକ ଧାତୁର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା : ଦୁହ, ଯାଚ୍, ପଚ, ଦଣ୍ଡ, ରୁଧ୍, ପ୍ରଞ୍ଜ, ଚି, ବୁ, ଶାସ୍, ଜି, ମଥ, ମୁଷ୍, ନୀ, ହୃ, କୃଷ୍ ଓ ବହ୍ । ଏହି ଧାତୁଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ଓ ତଦର୍ଥକ ଧାତୁରେ ମଧ୍ୟ ଅକର୍ମତଃ ଗୌଣ କର୍ମର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା : ବଳିଂ ଭିକ୍ଷତେ ବସୁଧାମ୍ ।

ଭିକ୍ଷୁକଃ ଗୃହିଣୀମ୍ ଅନ୍ନଂ ପ୍ରାର୍ଥୟତେ ।

ଏଠାରେ ‘ଯାଚ୍’ ଅର୍ଥରେ ଭିକ୍ଷ ଓ ପ୍ରାର୍ଥ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

୯। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ସର୍ବତଃ- (ସବୁଆଡ଼େ)- ଦେଶଂ ସର୍ବତଃ ‘ସର୍ବଶିକ୍ଷା-ଅଭିଯାନଂ’ ପ୍ରଚଳତି ।

ପରିତଃ- (ଚାରିପାଖରେ)- ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ପରିତଃ ପ୍ରାଚୀରଂ ଶୋଭତେ ।

ଅଭିତଃ- (ଆଗରେ)- ମାତରମ୍ ଅଭିତଃ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

ଉଭୟତଃ- (ଉଭୟ ପାର୍ଶ୍ଵରେ)- ନଦୀମ୍ ଉଭୟତଃ ବୃକ୍ଷାଃ ସନ୍ତି ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି- (ଉପରକୁ ଉପର)- ବାୟୁମଣ୍ଡଳମ୍ ଉପର୍ଯ୍ୟୁପରି ସ୍ଵରଭେଦଃ ।

ଅଧଧ୍- (ଉପରକୁ ଉପର)- ବୃକ୍ଷମ୍ ଅଧଧ୍ ଶାଖାଃ ସନ୍ତି ।

ଅଧୋଧଃ- (ତଳକୁ ତଳ)- ଅଧୋଧଃ ଲୋକଂ ପାତାଳଃ ।

ଅନ୍ତରା- (ମଧ୍ୟରେ)- ଜଗନ୍ନାଥଂ ବଳଭଦ୍ରଂ ଚ ଅନ୍ତରା ସୁଭଦ୍ରା ବିରାଜତେ ।

ଅନ୍ତରେଣ- (ବିନା)- ଜଳମ୍ ଅନ୍ତରେଣ ଜୀବନମ୍ ଅସମ୍ଭବମ୍ ।

ଧ୍- (ଧ୍ଵଜକାର)- ଝେରଂ ଧ୍ ।

ଯାବତ୍- (ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ)- ନଦୀଂ ଯାବତ୍ ଗଞ୍ଜ ।

ବିନା- (ବ୍ୟତୀତ)- ପରିଶ୍ରମଂ ବିନା ବିଦ୍ୟା ନ ଭବତି । (ବିନା ଯୋଗେ ଶାୟା / ଝମୀ ମଧ୍ୟ ହୁଏ)

ରତେ- (ବ୍ୟତୀତ)- ଧର୍ମମ୍ ରତେ ସୁଖଂ ନାସ୍ତି । (ରତେ ଯୋଗେ ଝମୀ ମଧ୍ୟ ହୁଏ)

ସମୟା/ ନିକଷା- (ନିକଟରେ)- ଗ୍ରାମଂ ସମୟା/ନିକଷା ନଦୀ ପ୍ରବହତି ।

ହା- (ଦୁଃଖସୂଚକ)- ହା ନାସ୍ତିକମ୍/ ହା- ମନ୍ଦଭାଗ୍ୟମ୍ ।

ଦକ୍ଷିଣେନ- (ଦକ୍ଷିଣରେ)- ଅସ୍ତ୍ରାକଂ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ରାଜମାର୍ଗଂ ଦକ୍ଷିଣେନ ଅସ୍ତି ।

ଉତ୍ତରେଣ- (ଉତ୍ତରରେ)- ତବ ଗୃହଂ ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍ ଉତ୍ତରେଣ ଅସ୍ତି ।

ବି.ଦ୍ର. : ଅବ୍ୟୟାଦି ପଦ ଯୋଗରେ ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ତାହାକୁ ‘ଉପପଦ ବିଭକ୍ତି’ କୁହାଯାଏ ।

ମନେରଖ :

- କର୍ତ୍ତାର କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଯାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଲପ୍ସିତ ତାହା କର୍ମକାରକ ଓ ଏହା ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।
- ବସ୍ ଧାତୁ ପୂର୍ବରେ ଉପ, ଅନୁ, ଅଧି ଓ ଆ ଉପସର୍ଗ ରହିଲେ, ଆଧାରର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।
- କ୍ରିୟାର ବିଶେଷଣଠାରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ତାହା କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ଏକବଚନରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ।
- ଉଭୟତଃ, ପରିତଃ, ସମୟା, ନିକଷା, ହା, ପ୍ରତି, ଧିକ୍ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅବ୍ୟୟପଦ ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।
- ବିନା ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନାମଧାତୁ ଯଥାର୍ଥ-କର୍ମପଦଂ ନିରୂପ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : ବାଳକଃ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗच्छତି ।

- (କ) କୃଷକଃ _____ ନୟତି । (ଘ) ଭକ୍ତଃ _____ ପୂଜୟତି ।
 (ଖ) ପଥକଃ _____ ପିବତି । (ଙ) ଧନିକଃ _____ ଦଦାତି ।
 (ଗ) ଛାତ୍ରଃ _____ ସେବତେ ।
 (ଗୁରୁମ୍, ଅଜାମ୍, ଜଳମ୍, ଧନମ୍, ଇଶ୍ୱରମ୍)

୨। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତାନାଂ ଶବ୍ଦାନାଂ ଯଥାର୍ଥ-ବିଭକ୍ତୌ ପ୍ରୟୋଗଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ସଃ ବର୍ଷଂ ସଂସ୍କୃତଂ ପଠିଷ୍ୟତି (ବର୍ଷ) ।

- (କ) _____ ଅନୁ ବସ୍ତା ଧାବତି । (ଗୋ)
 (ଖ) ଅହଂ _____ ନମାମି । (ଗୁରୁ)
 (ଗ) ସଃ _____ ପିବତି । (ମଧୁ)
 (ଘ) ଭକ୍ତଃ _____ ଭଜତି । (ହରି)
 (ଙ) ବ୍ରାହ୍ମଣଃ _____ ପୂଜୟତି । (ଦେବ)
 (ଚ) ଅଶ୍ୱଃ _____ ଧାବତି । (ଶୀଘ୍ର)
 (ଛ) ଛାତ୍ରଃ _____ ପଠେୟଃ । (ପାଠ)
 (ଜ) ଦ୍ଵଂ _____ ଗଚ୍ଛସି । (ପାଠଶାଳା)

୩। ବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

ଯଥା : ଦାନସ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୟା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା- ଦାନଂ ପ୍ରତି ଦୟା କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ।

- (କ) ରାମଃ ଅଯୋଧ୍ୟାୟାମ୍ ଅଧାସ୍ତେ । (ଡ) ଗ୍ରାମାତ୍ ଅଭିତଃ ଗାବଃ ଚରନ୍ତି ।
 (ଖ) ପକ୍ଷିଣଃ ମଧୁରେଣ କୁଜନ୍ତି । (ଢ) ମନ୍ତ୍ରିଣଃ ଦିଲ୍ଲ୍ୟାମ୍ ଉପବସନ୍ତି ।
 (ଗ) ପ୍ରାକ୍ ଭରତେନ ଇତି ରାଜା ଆସୀତ୍ । (ଢ) ମାନବାଃ ଦେବାନାମ୍ ଅନୁ ।
 (ଘ) ମମ ପ୍ରତି ଦୟାଂ କୁରୁ । (ଜ) ମୁଷିକଃ ଗର୍ଭେ ଅଧିବସନ୍ତି ।

୪। ଅଧୋଲିଖିତାନ୍ତି ପଦାନ୍ତି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନ୍ତି ରଚୟତ ।

ଯଥା : ଅଭିତଃ- ମାତରମ୍ ଅଭିତଃ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

ପ୍ରତି	ଦିବସମ୍
ଶୀତ୍ରମ୍	ଧୂକ୍
ହା	ସମୟା
ଅନ୍ତରା	ଉତ୍ତୟତଃ
ଅଭିନିବିଶେତେ	ଉପବସତି

୫। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) କେତେବର୍ଷ ହେଲା ତୁମେ ଖବରକାଗଜ ପଢୁଛ ?
 (ଖ) ମୁଁ ଏଠାରେ ଦିନଟିଏ ରହିବି ।
 (ଗ) ରାସ୍ତାର ଉତ୍ତୟ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଗଛଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ।
 (ଘ) ଧନ ବିନା କିଏ ସୁଖୀ ହେବ ।
 (ଙ) ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ କରିବା ଉଚିତ ।
 (ଚ) ଦେଶର ସବୁଆଡ଼େ ପ୍ରଗତି ହେଉଛି ।
 (ଛ) ଆଜିକାଲି ପିଲାଙ୍କର ପାଠରେ ଆଗ୍ରହ ନାହିଁ ।

୬। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନ୍ତଃ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

ଯଥା : ବିଦ୍ୟାଂ ବିନା ଜୀବନଂ ବୃଥା । ଉତ୍ତର : ବିନା ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା ।

- (କ) ଶିଶୁଃ ମାତରମ୍ ଅନୁ ଧାବତି । ଉ. _____ ।
 (ଖ) ହସ୍ତୋ ପ୍ରକ୍ଷାଳ୍ୟ ଭୋଜନଂ କୁରୁତ । ଉ. _____ ।
 (ଗ) ସଦ୍ଭିଃ କୁର୍ବାତ ସଙ୍ଗତିମ୍ । ଉ. _____ ।
 (ଘ) ତବ ଗୃହଂ ପ୍ରତି ମାର୍ଗଂ ଦର୍ଶୟ । ଉ. _____ ।
 (ଙ) ଧୂକ୍ ତଂ ମିଥ୍ୟାବାଦିନମ୍ । ଉ. _____ ।

୭। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟସ୍ତୁଶାଦାନାମ୍ ଉପଯୁକ୍ତବିଭକ୍ତିପ୍ରୟୋଗଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :

ଶିକ୍ଷକଃ : ତ୍ୱଂ କିଂ ପଠସି ?

ଛାତ୍ରଃ : ଅହଂ ସାହିତ୍ୟଂ ପଠାମି । (ସାହିତ୍ୟ)

- (କ) ଶିକ୍ଷକଃ : ହ୍ୟଃ ତ୍ୱଂ କୁତ୍ର ଅଗଚ୍ଛଃ ?
 ଛାତ୍ରଃ : ହ୍ୟଃ ଅହଂ _____ ଅଗଚ୍ଛମ୍ । (ମାତୃକାଳୟ)
 (ଖ) ଶିକ୍ଷକଃ : ତତ୍ର ତ୍ୱଂ କମ୍ ଅପଶ୍ୟଃ ?
 ଛାତ୍ରଃ : ତତ୍ର ଅହଂ _____ ଅପଶ୍ୟମ୍ ? (ସମୁଦ୍ର)
 (ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ : ଶ୍ୱଃ ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ଅବକାଶ-ଦିବସଃ ।
 ଛାତ୍ରଃ : ଅହଂ _____ ନାଗମିଷ୍ୟାମି । (ବିଦ୍ୟାଳୟ)
 (ଘ) ଶିକ୍ଷକଃ : ଗୃହେ ତ୍ୱଂ କିଂ କରିଷ୍ୟସି ?
 ଛାତ୍ରଃ : ଅହଂ ଗୃହେ _____ ପଠିଷ୍ୟାମି । (ପାଠ)

କରଣକାରକ ଓ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି

- ୧। (କ) ଛାତ୍ର ଯାନେନ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।
 (ଖ) ବ୍ୟାଧଃ ଶରେଣ ମୃଗଂ ହଞ୍ଚି ।
 (ଗ) ବାଳକଃ ହସ୍ତେନ ଖାଦତି ।
 (ଘ) ଅହଂ କଲମେନ ଲିଖାମି ।
 (ଙ) ଦ୍ଵଂ ପାଦାଭ୍ୟାଂ ଗୃହଂ ଗଚ୍ଛସି ।

ଏଠାରେ କର୍ତ୍ତା ‘ଛାତ୍ର’ର ‘ଗମନ’ କ୍ରିୟା ସାଧନରେ ‘ଯାନ’ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ଅଟେ । ସେହିପରି କର୍ତ୍ତା ‘ବ୍ୟାଧ’ର ‘ମାରଣ’ କ୍ରିୟା ସମ୍ପାଦନରେ ‘ଶର’, ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ, ବାଳକର ଭୋଜନ କ୍ରିୟାରେ ହସ୍ତ, ‘ଅହମ୍’ର ଲେଖନ କ୍ରିୟାରେ କଲମ ଓ ‘ଦ୍ଵମ୍’ର ଗମନକ୍ରିୟା ସଂପାଦନରେ ‘ପାଦ’ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ଅଟେ । ଅତଏବ ଯାନ, ଶର, ହସ୍ତ, କଲମ ଓ ପାଦ ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ‘କରଣ କାରକ’ ଅଟନ୍ତି । କାରଣ କ୍ରିୟା ସାଧନରେ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକକୁ ‘କରଣ’ କୁହାଯାଏ ।^୧ କରଣ କାରକରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୨

- ୨। (କ) ବାଳକେନ ଗ୍ରହଃ ପଠ୍ୟତେ ।
 (ଖ) ରାମେଣ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ଗମ୍ୟତେ ।
 (ଗ) ତୁୟା ଲିଖ୍ୟତେ ।
 (ଘ) ମୟା କଥ୍ୟତେ ।

ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ କର୍ମ ମୁଖ୍ୟ ତାକୁ ‘କର୍ମବାଚ୍ୟ’ ଓ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟା ମୁଖ୍ୟ ତାକୁ ‘ଭାବବାଚ୍ୟ’ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଦୁଇପ୍ରକାର ବାକ୍ୟରେ ‘କର୍ତ୍ତା’ ଅପ୍ରଧାନ ବା ଅନୁକ୍ତ ଅଟେ । ଏହି ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଏହାକୁ ‘ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତାରି ତୃତୀୟା’ କହନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ବାଳକେନ, ରାମେଣ, ତୁୟା ଓ ମୟା ଅନୁକ୍ତ କର୍ତ୍ତା ହୋଇ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ରହିଛନ୍ତି ।

- ୩। (କ) ଗବାଂ ପୟଃ ପ୍ରକୃତ୍ୟା ମଧୁରମ୍ ।
 (ଖ) ରାମଃ ସ୍ଵଭାବେନ ସରଳଃ ।
 (ଗ) ପବନଃ ବେଗେନ ବହତି ।
 (ଘ) ଦରିଦ୍ରଃ ଦୁଃଖେନ କାଳଂ ଯାପୟତି ।

ପ୍ରକୃତି, ସ୍ଵଭାବ, ବେଗ ଓ ଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ‘ପ୍ରକୃତି’ ଗଣରେ ଆସୁଥିବାରୁ ଏହିଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିଭ୍ୟଃ ତୃତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ପ୍ରକୃତିଗଣରେ ଆସୁଥିବା ଅନ୍ୟଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଯଥା- ପ୍ରାୟ, ଗୋରୁ, ଜାତି, ନାମ, ସମ, ବିଷମ, ଆକୃତି, ଅବଲୀଳା ପ୍ରଭୃତି ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି ।

- ୪। (କ) ଜଗାଭିଃ ତାପସଃ ।
 (ଖ) ଉପବାତେନ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ।
 (ଗ) ଧୁଜ୍ଞେନ ଦେବାଳୟଃ ।

୧. ସାଧକତମଂ କରଣମ୍- କ୍ରିୟାସାଧନରେ କର୍ତ୍ତାର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ ‘କରଣ କାରକ’ ଅଟେ ।

୨. କରଣେ ତୃତୀୟା ।

ଯେଉଁ ଲକ୍ଷଣ ବା ଚିହ୍ନଦ୍ୱାରା କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ଚିହ୍ନିତ ହୁଏ, ସେହି ଚିହ୍ନବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଠାରେ ‘ଜଗା’ ଦ୍ୱାରା ତାପସ, ଉପବାତ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଧ୍ୱଜ ଦ୍ୱାରା ଦେବାଳୟ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଜଗା, ଉପବାତ ଓ ଧ୍ୱଜ ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ଉପଲକ୍ଷଣେ ତୃତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

- ୫। (କ) ଚକ୍ଷୁଷା କାଶଃ ।
 (ଖ) କର୍ଣ୍ଣାଭ୍ୟାଂ ବଧୂରଃ ।
 (ଗ) ପାଦେନ ଖଞ୍ଜଃ ।

ବିକୃତ ଅଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦର ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଚକ୍ଷୁ, କର୍ଣ୍ଣ ଓ ପାଦ ବିକୃତ ଅଙ୍ଗ ହୋଇଥିବାରୁ, ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ଅଙ୍ଗବିକାରେ ତୃତୀୟା’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

- ୬। (କ) ବୃଦ୍ଧଃ ଶୀତେନ କମ୍ପତେ ।
 (ଖ) ଅୟଂ ଶୋକେନ କ୍ରନ୍ଦତି ।
 (ଗ) ଅଧ୍ୟୟନେନ ସଃ କଟକେ ତିଷ୍ଠତି ।

ହେତୁ ବା କାରଣ ବୋଧକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ‘କମ୍ପନ’ କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଶୀତ’, କ୍ରନ୍ଦନ କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଶୋକ’ ଓ ରହିବା କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଅଧ୍ୟୟନ’ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ହେତୌ ତୃତୀୟା କହନ୍ତି । ହେତୁ ବା କାରଣବୋଧକଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ବା କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ, ତା’ଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା- ‘ବୃଦ୍ଧଃ ଶୀତାତୁ କମ୍ପତେ’- ଏପରି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଏହାକୁ ହେତୌ ପଞ୍ଚମୀ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ହେତୁବୋଧକଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ, କେବଳ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ; ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯଥା :

- (ଘ) ସଃ ରଞ୍ଜ୍ୟା ମୁକ୍ତଃ ।
 (ଙ) ବିଦ୍ୟୟା ବର୍ଦ୍ଧତେ ବୁଦ୍ଧିଃ ।

- ୭। (କ) ସପ୍ତଭିଃ ଦିବସୈଃ ନୀରୋଗଃ ଜାତଃ ।
 (ଖ) ସଃ ମାସେନ ବ୍ୟାକରଣମ୍ ଅପଠତ୍ ।
 (ଗ) ବର୍ଷେଣ ଗୃହଂ ନିର୍ମିତଂ ଭବେତ୍ ।

ଅପବର୍ଗ ବା ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ କାଳବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ଦ୍ୱିତୀୟା ନ ହୋଇ ‘ଅପବର୍ଗେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି’ ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଉପର ଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ସପ୍ତଦିବସ, ମାସ ଓ ବର୍ଷ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । କାରଣ ସାତ ଦିନରେ ନୀରୋଗ ହେବା, ମାସକରେ ବ୍ୟାକରଣ ପଢ଼ିସାରିବା ଓ ବର୍ଷକରେ ଗୃହନିର୍ମାଣ ହେବା ସୂଚିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବା କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧିକୁ ବୁଝାଉଅଛି ।

- ୮। (କ) ଅନେନ ମାର୍ଗେଣ ଗଚ୍ଛତୁ ।
 (ଖ) ଚୈରଃ ଅନୟା ଦିଶା ଗତବାନ୍ ।
 (ଗ) ପଞ୍ଚଭିଃ ମୁଦ୍ରାଭିଃ ଅହଂ କଲମଂ କ୍ରୀତବାନ୍ ।

ମାର୍ଗବାଚକ, ଦିଗବାଚକ ଓ ମୂଲ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଉପର ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ମାର୍ଗେଣ, ଅନୟା ଦିଶା ଓ ପଞ୍ଚଭିଃ ମୁଦ୍ରାଭିଃ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ମାର୍ଗ, ଦିଗ ଓ ମୂଲ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

- ୯। (କ) ପିତା ସହ ପୁତ୍ର ଆପଣ ଗଛତି ।
 (ଖ) ମୟା ସାର୍ଦ୍ଧଂ ଦମ୍ ଆଗଛ ।
 (ଗ) କେନାପି ସାକଂ କଳହଂ ମା କୁରୁ ।
 (ଘ) ରାମେଣ ସମଂ ସାତା ବନମ୍ ଅଗଛତ୍ ।

ଉପରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ସହାର୍ଥକ ସହ, ସାର୍ଦ୍ଧମ୍, ସାକମ୍ ଓ ସମମ୍ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହା ସହିତ ବୁଝାଉଛି ତା'ଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି । ଏହାକୁ 'ସହଯୁକ୍ତ ଅପ୍ରଧାନେ ତୃତୀୟା' ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବେଳେ ବେଳେ 'ସହ' ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ ନହୋଇ ମଧ୍ୟ, ସହ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ମଧ୍ୟ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିର ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା-

(ଢ) ପିତା ପୁତ୍ରେଣ ଗଛତି ।

(ଚ) ମାତ୍ରା ଗଛତି ଶିଶୁଃ ।

ଏହାକୁ ସାଧାରଣତଃ 'ସହାର୍ଥେ ତୃତୀୟା' କୁହାଯାଏ ।

- ୧୦। (କ) ଗ୍ରୀଷ୍ମକାଳେ ଜଳାଶୟାଃ ଜଳେନ ଶୂନ୍ୟାଃ ଭବତି ।
 (ଖ) କଳହେନ ଅଳମ୍ ।
 (ଗ) ମମ ବିଦ୍ୟୟା ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ।

ଉନାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ ଉନଃ (ଉଣା), ହାନଃ, ଶୂନ୍ୟଃ ଓ ରହିତଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ, ବାରଣାର୍ଥକ (ନିଷେଧ) ଅଳମ୍, କୃତମ୍ ଓ କିମ୍ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନାର୍ଥକ (ଆବଶ୍ୟକ) ପ୍ରୟୋଜନମ୍, ଅର୍ଥଃ, ଲାଭଃ ଓ କିମ୍ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଉପର ପ୍ରଦତ୍ତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଜଳେନ ଉନାର୍ଥେ ତୃତୀୟା, କଳହେନ ବାରଣାର୍ଥେ ଓ ବିଦ୍ୟୟା ପ୍ରୟୋଜନାର୍ଥେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

- ୧୧। (କ) ରାମେଣ ସଦୃଶଃ ରାଜା ନାସ୍ତି ।
 (ଖ) ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ପିତ୍ରା ସମଃ ।
 (ଗ) ମୟା ତୁଲ୍ୟଃ କୋଽପି ନାସ୍ତି ।
 (ଘ) ଅର୍ଜୁନେନ ସମାନଃ ବୀରଃ ନାସ୍ତି ।

ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ସଦୃଶଃ, ସମଃ, ତୁଲ୍ୟଃ ଓ ସମାନଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଯାହା ସହିତ ତୁଲ୍ୟ ତା'ଠାରେ ତୃତୀୟା ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ ସଦୃଶଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ରାମେଣ, ସମଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ପିତ୍ରା, ତୁଲ୍ୟଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ମୟା ଓ ସମାନଃ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଅର୍ଜୁନେନ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

୧୨। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ନାନା- (ବିନା)- ଧର୍ମେଣ ନାନା ସୁଖଂ ନ ଲଭ୍ୟତେ ।

ପୃଥକ୍- (ଅଲଗା)- ଜଳେନ ପୃଥକ୍ ମତ୍ସ୍ୟଃ ନ ଜୀବତି ।

ବିନା- (ବ୍ୟତୀତ)- ଶ୍ରମେଣ ବିନା ବିଦ୍ୟା ନ ଭବତି ।

ପୂର୍ବଃ- (ବଡ଼)- ସଃ ମତ୍ ବର୍ଷେଣ ପୂର୍ବଃ ।

ଅବରଃ- (ସାନ)- ଦ୍ଵଂ ରାମାତ୍ ମାସେନ ଅବରଃ ।

ମନେରଖ :

- କ୍ରିୟା ସାଧନରେ କର୍ତ୍ତାର ଯିଏ ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ, ତାକୁ କରଣକାରକ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ସେଠାରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ଅଙ୍ଗ ବିକାର ବୁଝାଇଲେ ବିକୃତ ଅଙ୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।
- ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ସମୟ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।
- ‘ଉପଲକ୍ଷଣ’ - ଚିହ୍ନ ବୁଝାଇଲେ, ଚିହ୍ନବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।
- ନିଷେଧାର୍ଥକ ‘ଅଳମ୍’ ଯୋଗେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।
- ସାକମ୍, ସାର୍ଜମ୍, ସମମ୍ ଓ ସହ ଶବ୍ଦଯୋଗେ ତୃତୀୟା ହୁଏ ।
- ଯେଉଁ ମାର୍ଗରେ ଗମନ କରାଯାଏ ତା’ଠାରେ ମଧ୍ୟ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ଉନ, ବାରଣ ଓ ପ୍ରୟୋଜନ ଅର୍ଥରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନାଦଉତ୍ତରାଦାନଂ ଯଥାର୍ଥବିଭକ୍ତିଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : ତେ ବନ୍ଧୁଭିଃ ସହ ଗଚ୍ଛତି । (ବନ୍ଧୁ)

- (କ) ବାଳକଃ _____ କ୍ରୀଡ଼ତି । (କନ୍ୟା)
 (ଖ) ଧନିକଃ _____ ଖଲ୍ଲାଚଃ (ଚନ୍ଦାଲୋକ) । (ଶିରସ)
 (ଗ) ମୂର୍ଖସ୍ୟ _____ କିମ୍ । (ଜୀବନମ୍)
 (ଘ) _____ ସହ ଦମ୍ ଆଗଚ୍ଛ । (ଅସ୍ତୁଦ୍- ଏକବଚନେ)
 (ଙ) ଶିଶୁଃ _____ କ୍ରନ୍ଦତି । (ଦୁଃଖମ୍)
 (ଚ) ମମ୍ _____ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ଅସ୍ତି । (ବିଦ୍ୟା)
 (ଛ) _____ ସମାନଃ କବିଃ ନାସ୍ତି । (କାଳିଦାସ)

୨। ବନ୍ଧନାସ୍ତୁତେଷୁ ଯଥାର୍ଥ ପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) _____ ବିନା ଜୀବନଂ ବୃଥା । (ଧର୍ମସ୍ୟ, ଧର୍ମାତ୍, ଧର୍ମେଣ)
 (ଖ) ବାଳାନାଂ _____ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ । (ଦୁଗ୍ଧାୟ, ଦୁଗ୍ଧେନ, ଦୁଗ୍ଧସ୍ୟ)
 (ଗ) ରାଜନ୍ ! ତବ _____ ଅଳମ୍ । (ଶ୍ରମେଣ, ଶ୍ରମସ୍ୟ, ଶ୍ରମମ୍)
 (ଘ) ଛାତ୍ରଃ _____ ଲିଖତି । (କଲମସ୍ୟ, କଲମେନ, କଲମାୟ)
 (ଙ) କୃପଣସ୍ୟ _____ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ? (ଧନସ୍ୟ, ଧନାୟ, ଧନେନ)
 (ଚ) ରାଜକନ୍ୟା _____ ଆଗଚ୍ଛତି । (ଲୀଳେନ, ଲୀଳୟା, ଲୀଳାୟାଃ)

୩। ରେଖାଙ୍କିତାନାଂ ପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତ ।

ଯଥା- ରାମଃ ଶରେଣ ରାବଣଂ ହତବାନ୍ । ଶରେଣ- କରଣେ ଗାୟା ।

- (କ) ପ୍ରାୟେଣ ଗ୍ରାମାଃ କୃଷକୈଃ ଶୋଭନ୍ତେ ।

- (ଖ) ସୋପାନ-ମାର୍ଗେଣ ନଦୀଂ ପ୍ରବିଶ ।
 (ଗ) ବାଳିକାଃ କଳସେନ ଜଳମ୍ ଆନୟନ୍ତି ।
 (ଘ) ଗ୍ରାମବାସିନଃ ସ୍ୱଭାବେନ ସରଳାଃ ।
 (ଙ) ଧନେନ ହୀନାଃ ଦରିଦ୍ରାଃ ଭବନ୍ତି ।
 (ଚ) ମୟା ସାକଂ କଃ ଗମିଷ୍ୟତି ।
 (ଛ) ସୀତା ମତ୍ ବର୍ଷେଣ ଅବରା ।

୪। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତପଦାନାଂ ଯଥାର୍ଥ ବିଭକ୍ତୌ ପ୍ରୟୋଗଂ କୁରୁତ ।

- ଯଥା- ତେନ ଦୀପେନ କିଂ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ ଯତ୍ର ତୈଳଂ ନାସ୍ତି । (ଦୀପ)
 ତେନ ଯାନେନ କୋ ଲାଭଃ ଯତ୍ ନ ଚଳତି । (ଯାନ)
 (କ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ର ନ ଗମ୍ୟତେ । (ମାର୍ଗ)
 (ଖ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ର ନ ଦୃଶ୍ୟତେ ମୁଖମ୍ । (ଦର୍ପଣ)
 (ଗ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ ଭ୍ରାନ୍ତି ଜନୟତି । (ପୁସ୍ତକ)
 (ଘ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ ଦରିଦ୍ରେଭ୍ୟଃ ନ ଦୀୟତେ । (ଧନ)
 (ଙ) ତେନ _____ କିଂ ଯେନ ପରହିତଂ ନ କ୍ରିୟତେ । (ଜୀବନ)
 (ଚ) ତେନ _____ କିଂ ଯତ୍ ନ ଆଚର୍ଯ୍ୟତେ । (ଜ୍ଞାନ)

୫। ଅଧୋଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍‌ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

ଯଥା- ଜଳେନ ବିନା ମହାଃ ନ ଜୀବନ୍ତି ।

ନାନା : ପୃଥକ୍ : କୃତମ୍ : କିମ୍ : ଅବରା : ପୂର୍ବଃ : ସାର୍ଦ୍ଧମ୍ : ସ୍ୱେଚ୍ଛୟା : ଉନଃ : ଲାଳୟା :

୬। ବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

ଅଶୁଦ୍ଧ

ଶୁଦ୍ଧ

ଯଥା- ସଃ ଜାତୌ କ୍ଷତ୍ରିୟଃ ।

ସଃ ଜାତ୍ୟା କ୍ଷତ୍ରିୟଃ ।

- (କ) ରାଜା ମନ୍ତ୍ରିଣାଂ ସାର୍ଦ୍ଧଂ ଉପବିଷଃ ।
 (ଖ) ଗୁରୁଭକ୍ତେଃ ସଃ ସର୍ବାନ୍ ଅତିକ୍ରାମତି ।
 (ଗ) କାଶସ୍ୟ ଚକ୍ଷୁଷଃ କିମ୍ ?
 (ଘ) ଜନାଃ ପରିବାରଂ ସହ ନିବସନ୍ତି ।
 (ଙ) କଳହସ୍ୟ କଃ ଅର୍ଥଃ ।
 (ଚ) ଅଳମ୍ ଅତି ବିସ୍ତରସ୍ୟ ।
 (ଛ) ସଃ ନାମେନ ମାଧବଃ ।

୭। ଯଥା ନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ଅୟଂ ପୁସ୍ତକାଳୟଃ ।

ଅଳଂ ବାର୍ତ୍ତାଳାପେନ । (ବାର୍ତ୍ତାଳାପ)

(କ) ଅୟଂ ଦେବାଳୟଃ ।

ଅଳଂ _____ (କୋଳାହଳ)

(ଖ) ଅୟଂ ମାର୍ଗଃ ।

ଅଳଂ _____ (କଳହ)

- (ଗ) ଅକ୍ଷର ବିନ୍ୟାସକ୍ରମ । ଅକ୍ଷର _____ (ବିବଦ)
- (ଘ) ଏକା ବାଚିକା । ଅକ୍ଷର _____ । (ପୁଷ୍ପତ୍ରୋଚନ)
- (ଙ) ଏକା ଚିହ୍ନାକ୍ରମ । ଅକ୍ଷର ଉଚ୍ଚାରଣ _____ । (ହସନ)

୮। 'କ' ସ୍ଵରାଜ୍ଞ ଶବ୍ଦାନ୍ତ ଗୃହୀତ୍ଵା 'ଖ' ସ୍ଵରାଜ୍ଞ ଶବ୍ଦେଃ ସହ ମେଳନଂ କୃତ୍ଵା 'ଗ' ସ୍ଵରାଜ୍ଞ ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଲିଖତ ।

ଯଥା-	କ	ଖ	ଗ
(କ)	ନଦ୍ୟଃ	ନଦୀଭିଃ	ନଦ୍ୟଃ <u>ନଦୀଭିଃ</u> ସହ ପ୍ରବହନ୍ତି ।
(ଖ)	ବୃକାଃ	ବୃକାଭିଃ	ବୃକାଃ _____ ଉପୁତନ୍ତି ।
(ଗ)	ଭୃକାଃ	ଭୃକୈଃ	ଭୃକାଃ _____ ପୁଷ୍ପାତ୍ ପୁଷ୍ପଂ ଭ୍ରମନ୍ତି ।
(ଘ)	ଶୂକାଃ	ଶୂକୈଃ	ଶୂକାଃ _____ ସହାବସ୍ଥାନଂ କାମୟନ୍ତି ।
(ଙ)	ଶିଶବଃ	ଶିଶୁଭିଃ	_____ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।
(ଚ)	ମିତ୍ରମ୍	ମିତ୍ରେଃ	_____ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ।

୯। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ମୋ ଭଉଣୀ ମୋଠାରୁ ବର୍ଷେ ବଡ଼ ।
- (ଖ) ଲୋକମାନେ ନୌକାରେ ନଦୀପାର ହୁଅନ୍ତି ।
- (ଗ) ଗୋରୁମାନେ ପଡ଼ିଆରେ ନିଜ ଇଚ୍ଛାରେ ବୁଲୁଛନ୍ତି ।
- (ଘ) ଖୁସିରେ ତୁମର ସମୟ କଟିଯିବ ।
- (ଙ) ମୁଁ ତୁମ ସହିତ ମେଳାକୁ ଯିବି ।



ସମ୍ପ୍ରଦାନକାରକ ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି

୧। ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ପଢ଼ ।

(କ) ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣୀୟ ଧନଂ ଦଦାତି ।

(ଖ) ଭିକ୍ଷୁକାୟ ଭିକ୍ଷାଂ ଦେହି ।

(ଗ) ମାତା ପୁତ୍ରାୟ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ଦର୍ଶୟତି ।

କର୍ତ୍ତା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରେ, ସେ ସଂପ୍ରଦାନଂ କାରକ ଅଟେ । ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ବାକ୍ୟରେ ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୀ’ ଓ ‘ଭିକ୍ଷୁକ’ ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ ଅଟନ୍ତି । ଦାନ କ୍ରିୟାର କର୍ତ୍ତା ରାଜା ‘ବ୍ରାହ୍ମଣୀ’କୁ ଦେବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିବାରୁ ତାହା ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ଅଟେ । ପୁନଶ୍ଚ କର୍ତ୍ତା ଯେକୌଣସି କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଯାହାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଇଚ୍ଛାକରେ (ଯାହାର ପ୍ରୀତି ସମ୍ପାଦନ କରେ) ସେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ହୁଏ । ତୃତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ମାତା ଚନ୍ଦ୍ର ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ପୁତ୍ରକୁ ଖୁସି କରିବାକୁ ବା ପ୍ରୀତି ବର୍ଦ୍ଧନ କରୁଥିବାରୁ ‘ପୁତ୍ର’ଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା । ସଂପ୍ରଦାନ କାରକ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ବିଧାନ କରାଯାଏ । ଏହାକୁ ‘ସମ୍ପ୍ରଦାନେ ଚତୁର୍ଥୀ’^୧ କୁହାଯାଏ ।

୨। (କ) ଶିଶୁବେ କ୍ରୀଡ଼ା ରୋଚତେ ।

(ଖ) ବାନରାୟ ଫଳାନି ସ୍ୱଦନ୍ତେ ।

(ଗ) ସର୍ବେ ଧନାୟ ସ୍ତୁହୟତି ।

ରୁଚି ଅର୍ଥକ (ରୁଚ୍ ଓ ସ୍ୱଦ) ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହାକୁ ରୁଚେ, ତା’ଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଶିଶୁକୁ କ୍ରୀଡ଼ା ଓ ବାନରକୁ ଫଳ ରୁଚୁଥିବାରୁ ‘ଶିଶୁ’ ଓ ‘ବାନର’ ଉଭୟଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି^୨ । ପୁନଶ୍ଚ ଇଚ୍ଛା କରିବା ଅର୍ଥରେ ସ୍ତୁହି (ସ୍ତୁହ୍ + ଶିଚ୍ ସ୍ୱାର୍ଥେ) ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ କର୍ତ୍ତାର ଈପସିତ ବସ୍ତୁ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ^୩ । ତୃତୀୟ ବାକ୍ୟରେ କର୍ତ୍ତାର ଈପସିତ ବସ୍ତୁ ‘ଧନ’ଠାରେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ଅତ୍ୟଧିକ ସ୍ତୁହା ବୁଝାଇଲେ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଯଥା:- କୃପଣଃ ଧନଂ ସ୍ତୁହୟତି ।

୩। (କ) ଗୁରୁଃ ଶିଷ୍ୟାୟ ନ କୁଧତି / କୁପ୍ୟତି ।

(ଖ) ଦୁଷ୍ଟଃ ଶିଷ୍ୟାୟ ଦୁହ୍ୟତି / ଈର୍ଷ୍ୟତି / ଅସୁୟତି ।

କ୍ରୋଧାର୍ଥକ (କୁଧ୍ ଓ କୁପ) ରାଗିବା ଅର୍ଥରେ, ଦ୍ରୋହାର୍ଥକ ହିଂସା ବା ଅପକାର ଅର୍ଥରେ, ଈର୍ଷ୍ୟାର୍ଥକ ସହି ନ ପାରିବା ଅର୍ଥରେ ଓ ଅସୁୟାର୍ଥକ ଗୁଣକୁ ଦୋଷଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ଧାତୁମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯାହା ପ୍ରତି କ୍ରୋଧାଦି ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ଉପରିସ୍ଥିତ ଉଦାହରଣରେ ଗୁରୁଙ୍କର ‘ଶିଷ୍ୟ’ଠାରେ କ୍ରୋଧ ଓ ଦୁଷ୍ଟର ‘ଶିଷ୍ଟ’ଠାରେ ଦ୍ରୋହ, ଈର୍ଷ୍ୟା ଓ ଅସୁୟା ବ୍ୟକ୍ତ ହେଉଥିବାରୁ ‘ଶିଷ୍ୟ’ ଓ ‘ଶିଷ୍ଟ’ ପଦଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା^୪ । କିନ୍ତୁ କୁଧ୍ ଓ ଦୁହ୍ ଧାତୁ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ସମ୍ପ୍ରଦାନର କର୍ମସଂଜ୍ଞା ହୁଏ । ଯଥା:-

୧। ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଦାୟତେ ଅସ୍ମୈ ଇତି ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

୫। ରୁଚ୍ୟର୍ଥୀନାଂ ପ୍ରୀୟମାଣଃ ।

୨। କର୍ମିଣା ଯଦଭିପ୍ରେତି ସ ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

୬। ସ୍ତୁହେ ରାପସିତଃ

୩। କ୍ରିୟୟା ଯଦଭିପ୍ରେତି ସୋଽପି ସମ୍ପ୍ରଦାନମ୍ ।

୭। କୁଧଦୁହେର୍ଷ୍ୟାସୁୟାର୍ଥୀନାଂ ଯଂପ୍ରତି କୋପଃ

୪। ଚତୁର୍ଥୀ ସମ୍ପ୍ରଦାନେ ।

- (ଗ) ପ୍ରଭୁଃ ଭୃତ୍ୟଂ ସଂକ୍ଷତି ।
 (ଘ) ସାଧୁଃ କୁରମ୍ ଅଭିଭୁକ୍ତ୍ୟତି ।
 ୪। (କ) ବସ୍ତାୟ ସୁତ୍ରମ୍ ।
 (ଖ) ହାରାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍ ।
 (ଗ) ଧର୍ମାୟ ପତ୍ନୀ ।

ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଯାହା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ବସ୍ତୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି, ତା'ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ‘ବସ୍ତ’ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୁତ୍ର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ‘ବସ୍ତ’ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହେଲା । ସେହିପରି ‘ହାର’ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଓ ‘ଧର୍ମ’ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପତ୍ନୀ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ଉଭୟ ‘ହାର’ ଓ ‘ଧର୍ମ’ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ସାଧାରଣତଃ ‘ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ ଚତୁର୍ଥୀ’ କୁହାଯାଏ ।^୧

- ୫। (କ) ମଶକାୟ ଧୂମଃ ।
 (ଖ) ତାପାୟ ସ୍ନାନମ୍ ।
 (ଗ) ଆତପାୟ ଛତ୍ରମ୍ ।

ନିବୃତ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ଯାହାର ନିବୃତ୍ତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ସେହିଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର ଉଦାହରଣରେ ‘ମଶକ’, ‘ତାପ’ ଓ ‘ଆତପ’ର ନିବୃତ୍ତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି^୨ ।

- ୬। (କ) ରାମଃ ଶ୍ୟାମାୟ ଶତଂ ରୂପ୍ୟକାଶି ଧାରୟତି ।
 (ଖ) ଭକ୍ତିଃ ଜ୍ଞାନାୟ କଳ୍ପତେ ।
 (ଗ) ବାତାୟ କପିଳା ବିଦ୍ୟୁତ୍ ।

‘ଧାରି’ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ବା ଧାର କରିବା ଅର୍ଥରେ ଯିଏ ରଣଦାତା (ଉତ୍ତମର୍ଷି) ତା'ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ^୩ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ରାମ ଶ୍ୟାମା ଠାରୁ ଶହେ ଟଙ୍କା ଧାର କରିଥିବାରୁ ‘ଶ୍ୟାମା’ ମହାଜନ ବା ରଣଦାତା । ତେଣୁ ‘ଶ୍ୟାମା’ ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ସେହିପରି କଳ୍ପତେ, ସମ୍ପଦ୍ୟତେ ଓ ପରିଶମତେ - ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ପରିଶତ ହେବା ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲେ ଯାହା ପରିଶତ ହୁଏ ତାହାର ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ସମ୍ପଦ୍ୟମାନେ ଚତୁର୍ଥୀ କୁହାଯାଏ^୪ । ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ ଭକ୍ତିରୁ ‘ଜ୍ଞାନ’ ଜାତ ହେଉଥିବାରୁ ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କୌଶସି ଉତ୍ପାତ ଜ୍ଞାପିତ ହେଉଥିଲେ ସେହି ଉତ୍ପାତବାଚୀ ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଠାରେ କପିଳବର୍ଣ୍ଣର ବିଜୁଳି ‘ବାତ’ ବା ‘ବାତ୍ୟା’ର ସୂଚନା ଦେଉଥିବାରୁ, ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା^୫ ।

- ୭। ବାଳକେଭ୍ୟଃ ଆୟୁଷ୍ୟଂ / ମଦ୍ରଂ / ଭଦ୍ରଂ / କଲ୍ୟାଣଂ / କୁଶଳଂ / ସୁଖଂ / ସମୃଦ୍ଧିଃ / ହିତଂ ଭବତୁ ।

ଆଶୀର୍ବାଦ, ଆୟୁଷ୍ୟ, କଲ୍ୟାଣ, ମଦ୍ର, ଭଦ୍ର, କଲ୍ୟାଣ, କୁଶଳ, ଆରୋଗ୍ୟ, ସୁଖାର୍ଥକ ଶବ୍ଦ, ହିତ ପ୍ରଭୃତି ପଦଯୋଗରେ ଯାହା ପ୍ରତି ଶୁଭକାମନା କରାଯାଏ, ସେଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୬ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । ଯଥା: ବାଳକାନାମ୍ ଆୟୁଷ୍ୟଂ..... ଭବତୁ ।

- ୧। ତାଦର୍ଥ୍ୟ ଚତୁର୍ଥୀ ବାଚ୍ୟା ।
 ୨। ନିବୃତ୍ତୌ ନିବର୍ତ୍ତନୀୟାତ୍ ।
 ୩। ଧାରେରୁତ୍ତମର୍ଷିଃ ।
 ୪। କ୍ଲୃପି ସମ୍ପଦ୍ୟମାନେ ଚ ।
 ୫। ଉତ୍ପାତେନ ଜ୍ଞାପିତେ ଚ ।
 ୬। ଚତୁର୍ଥୀ ଚାଶିଷ୍ୟାୟୁଷ୍ୟମଦ୍ରଭଦ୍ରକୁଶଳସୁଖାର୍ଥହିତୈଃ ।

୮। (କ) ଅହଂ ଦ୍ଵାଂ ତୁଶାୟ / ତୁଶଂ ମନେୟ ।

(ଖ) ସଃ ମାଂ କାକଂ ମନ୍ୟତେ । (ନ କାକାୟ)

ମନ୍ୟତେ କ୍ରିୟାର (ମନ୍ ଧାତୁ ଯୋଗେ) ଅନାଦର ବୋଧକ କର୍ମ ଅପ୍ରାଣୀବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେଲେ ତା'ଠାରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଅନାଦର ବୋଧକ କର୍ମ ପ୍ରାଣୀବାଚକ ହେଲେ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ଚତୁର୍ଥୀ ହୁଏ ନାହିଁ ।^୧

୯। (କ) ପିତା ପୁତ୍ରାୟ କ୍ରାତୁନକଂ ପ୍ରତିଶୃଣୋତି ।

(ଖ) ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣାୟ ଧନମ୍ ଆଶୁଶୋତି ।

ପ୍ରତି / ଆ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ 'ଶୁ' ଧାତୁ ଯୋଗରେ ଯାହାକୁ ପ୍ରତିଶୁଚି ଦିଆଯାଏ, ତାହାଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପସର୍ଗ ଉଦାହରଣ ଦ୍ଵୟରେ ପୁତ୍ରକୁ ପିତା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ରାଜା ପ୍ରତିଶୁଚି ଦେଇଥିବାରୁ ପୁତ୍ର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶବ୍ଦରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।^୨

୧୦। (କ) ବାଳିକା ଜଳାୟ (ଜଳମ୍ ଆନେତୁମ୍) ନଦୀଂ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଖ) ଛାତ୍ରଃ (ପଠିତୁମ୍) ପଠନାୟ ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗଚ୍ଛତି ।

ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ 'ତୁମ୍ଭୁନ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଉତ୍ପାଦନରୁ କର୍ମ (ଜଳ) ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।^୩ ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ 'ତୁମ୍ଭୁନ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଧାତୁଟି କ୍ରିୟାବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟ (ପଠନ) ହୋଇ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।^୪

୧୧। କୃଷକଃ ଗ୍ରାମଂ/ ଗ୍ରାମାୟ ଗଚ୍ଛତି ।

ଭକ୍ତଃ ମନସା ବୈକୁଣ୍ଠଂ ଗଚ୍ଛତି । (ନ ବୈକୁଣ୍ଠାୟ)

ସଃ ମାର୍ଗଂ ଗଚ୍ଛତି । (ନ ମାର୍ଗାୟ)

ଶରୀରଦ୍ଵାରା ଗମନ ବ୍ୟାପାର ବୁଝାଉଥିଲେ, ଗତ୍ୟର୍ଥଧାତୁମାନଙ୍କର (ଯଥା- ଗମ୍, ଚଳ୍ ଓ ଯା ପ୍ରଭୃତି) କର୍ମସ୍ଥାନରେ ବିକଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୫ ଅଧିବାଚକ (ମାର୍ଗ) ଶବ୍ଦ କର୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଚତୁର୍ଥୀ ନହୋଇ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ହେବ । ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ଗତ୍ୟର୍ଥକ 'ଗମ୍' ଧାତୁ ଯୋଗେ କର୍ମ 'ଗ୍ରାମ' ଠାରେ ବିକଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହୋଇ 'ଗ୍ରାମାୟ' ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଦ୍ଵିତୀୟ ବାକ୍ୟରେ 'ଗମନ' କ୍ରିୟାର ଶରୀର ଦ୍ଵାରା ଗମନ ବ୍ୟାପାର (ଚେଷ୍ଟା କିମ୍ବା ମାର୍ଗ ଅତିକ୍ରମ) ବୁଝାଉନଥିବାରୁ କର୍ମର ବିକଳରେ ଚତୁର୍ଥୀ ହେଲାନାହିଁ । ପୁନଶ୍ଚ ତୃତୀୟବାକ୍ୟରେ ଅଧିବାଚକ (ମାର୍ଗ) ଶବ୍ଦ କର୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ ଚତୁର୍ଥୀ ନହୋଇ କେବଳ ଦ୍ଵିତୀୟା ହେଲା ।

୧୨। (କ) ଶିକ୍ଷକାୟ ନମଃ ।

(ଖ) ପ୍ରଜାଭ୍ୟଃ ସ୍ଵସ୍ତି ଭବତୁ ।

(ଗ) ଅଗ୍ନୟେ ସ୍ଵାହା ।

(ଘ) ପିତୃଭ୍ୟଃ ସ୍ଵଧା ।

୧। ମନ୍ୟକର୍ମଣ୍ୟନାଦରେ ବିଭାଷା ଅପ୍ରାଣିଷ୍ଠୁ ।

୨। ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ତ୍ଵ୍ୟାଂ ଶୁବଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ କର୍ତ୍ତା ।

୩। କ୍ରିୟାର୍ଥୋପପଦସ୍ୟ ଚ କର୍ମଣି ସ୍ଥାନିନଃ :

୪। ତୁମ୍ଭାର୍ଥାନ୍ତ ଭାବବଚନାତ୍ :

୫। ଗତ୍ୟର୍ଥକର୍ମଣି ଦ୍ଵିତୀୟା ଚତୁର୍ଥ୍ୟୋ ଚେଷ୍ଟାୟାମନଧୁନି :

(ଡ) ଭୀମଃ ଦୁଃଶାସନାୟ ଅଳମ୍ ।

(ଚ) ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ପୁଷ୍ପାଣି ବଷଟ୍ ।

ନମଃ (ନମସ୍କାର), ସ୍ଵସ୍ତି (ମଙ୍ଗଳ), ସ୍ଵାହା (ଦେବତାଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ), ସ୍ଵଧା (ପିତୃଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମର୍ପଣ), ଅଳମ୍ (ସମର୍ପଣବାଚକ), ବଷଟ୍ (ସମର୍ପଣବାଚକ)- ଏହି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ‘ନମଃ’ କ୍ରିୟାଯୁକ୍ତ ହେଲେ, ନମଃ ଶବ୍ଦ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ନହୋଇ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ ଉପପଦ ଯୋଗୁ ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ, ତା’ଠାରୁ କ୍ରିୟାଯୋଗେ ହେଉଥିବା ବିଭକ୍ତିର ଗୁରୁତ୍ଵ ବେଶି । ଯଥା :-

(ଛ) ଶିକ୍ଷକଂ ନମସ୍କରୁ । (ନମଃ + କୁରୁ = ନମସ୍କରୁ ଏହା କ୍ରିୟାପଦ)

(ଜ) ଭକ୍ତଃ ଇଶ୍ଵରଂ ନମସ୍କରୋତି । (ନମଃ + କରୋତି = ନମସ୍କରୋତି ଏହା କ୍ରିୟାପଦ)

ଉପଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟଦ୍ଵୟରେ ‘କର୍ମଣି ଦ୍ଵିତୀୟା’ ସୂତ୍ରରେ ‘ଶିକ୍ଷକ’ ଓ ‘ଇଶ୍ଵର’ ଶବ୍ଦରେ ଦ୍ଵିତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କାରଣ ଉପପଦ ବିଭକ୍ତିଠାରୁ କାରକବିଭକ୍ତିର ବଳ ବେଶି । ନମଃ - ଉପପଦ ମାତ୍ର ନମସ୍କରୁ, ନମସ୍କରୋତି କ୍ରିୟାପଦ ।

ମନେରଖ :

- କର୍ତ୍ତା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଦେବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ ଅଥବା କ୍ରିୟାଦ୍ଵାରା ଯାହାର ସମ୍ପନ୍ନ ଇଚ୍ଛାକରେ (ଯାହାର ପ୍ରୀତି ସମ୍ପାଦନ କରେ) ସେ ସମ୍ପ୍ରଦାନ କାରକ ହୁଏ ।
- କଳ୍ପତେ, ସମ୍ପଦ୍ୟତେ, ଜାୟତେ ଓ ଭବତି- ଏହି କ୍ରିୟାଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗରେ ଯାହା ‘ଜାତ’ ହୁଏ, ତା’ର ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ଯାହାକୁ ରୁଚେ, ତା’ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ।
- ନମଃ, ସ୍ଵସ୍ତି, ସ୍ଵାହା, ସ୍ଵଧା, ଅଳମ୍ (ସାମର୍ଥ୍ୟାର୍ଥକ), ବଷଟ୍ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ।
- କୁଧି, ଦୁହ, ଇର୍ଷି ଓ ଅସୁୟ ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ଯୋଗେ ଯାହାଠାରେ କ୍ଳୋଧ, ଦ୍ରୋହ, ତା’ଠାରେ ଚତୁର୍ଥୀ ।
- ‘ତୁମ୍ଭୁନ’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଲୋପ କଲେ, ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନୀମଧସ୍ତୁ ଶକାନାଂ ଯଥାର୍ଥବିଭକ୍ତିଂ କୃତ୍ଵା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ଅହଂ ତୁଭ୍ୟମ୍ ଦିବ୍ୟଚକ୍ଷୁଃ ଦଦାମି । (ଯୁଷ୍ଟଦ୍)

(କ) ଶିକ୍ଷକଃ _____ ପୁରସ୍କାରଂ ଦଦାତି । (ଛାତ୍ର)

(ଖ) _____ ଔଷଧଂ ନ ରୋଚତେ । (ଶିଶୁ)

(ଗ) ଭୃତ୍ୟଃ _____ ତୃଣାନି ଥାନୟତି । (ଅଶ୍ଵ)

(ଘ) ପିତା _____ କ୍ରୀଡ଼ନକଂ ପ୍ରତିଶ୍ଵଶୋତି । (ପୁତ୍ର)

(ଙ) ସର୍ବେ _____ ସ୍ଵହୟନ୍ତି । (ଧନ)

(ଚ) ରାଜା _____ କୁଧତି । (ଶତ୍ରୁ)

(ଛ) ଦ୍ଵୟୋର୍ବିବାଦଃ ତୃତୀୟା _____ ଭବତି । (ଲାଭ)

୧। ନମଃ-ସ୍ଵସ୍ତି-ସ୍ଵାହା-ସ୍ଵଧାଲଂ ବଷଟ୍ ଯୋଗାଳ :

୨। ଉପପଦବିଭକ୍ତେଃ କାରକବିଭକ୍ତେଃ ବଳାୟତା :

୨। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତଯଥାର୍ଥପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ପରଧନାୟ ମା ସ୍ତୁହୟ । (ପରଧନେନ, ପରଧନାୟ, ପରଧନାତ୍)

(କ) _____ ଫଳାନି ସ୍ୱଦନ୍ତେ । (ବାନରାୟ, ବାନରେଣ, ବାନରମ୍)

(ଖ) ଅହଂ _____ ନ ଧାରୟାମି । (କେନ, କସ୍ମାତ୍, କସ୍ମୈ)

(ଗ) ମାର୍ଜାରାଃ _____ ସ୍ତୁହୟନ୍ତି । (ମହ୍ୟମ୍, ମହ୍ୟେନ, ମହ୍ୟାୟ)

(ଘ) ପିତା _____ ଦଦାତି । (ପୁତ୍ରେଣ, ପୁତ୍ରମ୍, ପୁତ୍ରାୟ)

(ଙ) ଭକ୍ତଃ _____ ନମସ୍କରୋତି । (ଇଶ୍ୱରାୟ, ଇଶ୍ୱରମ୍, ଇଶ୍ୱରେଣ)

(ଚ) _____ ପୁଷ୍ପାଣି ବସତ୍ । (ଗଣେଶମ୍, ଗଣେଶାୟ, ଗଣେଶେନ)

(ଛ) ସୈନିକାଃ _____ ଅଗଚ୍ଛନ୍ । (ଯୁଦ୍ଧମ୍, ଯୁଦ୍ଧେନ, ଯୁଦ୍ଧାୟ)

୩। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ଦର୍ଶୟତ ।

ଯଥା- ବାଳିକାଃ ପୁଷ୍ପେଭ୍ୟଃ ସ୍ତୁହୟନ୍ତି । ‘ସ୍ତୁହି’ ଧାତୁ ଯୋଗେ ଚତୁର୍ଥୀ ।

(କ) ଜ୍ଞାନାୟ ବିଦ୍ୟାମ୍ ଅଧାତେ । (ଙ) ଶିଷ୍ୟାଃ ଗୁରୁନ୍ ନମସ୍କର୍ବନ୍ତି ।

(ଖ) ଶିଶବେ ଦୁଗ୍ଧଂ ରୋଚତେ । (ଚ) ରମେଶଃ ପାଠାୟ ଗଚ୍ଚତି ।

(ଗ) ଶବରା ଫଳାୟ ଯାତି । (ଛ) ଅହଂ ତୁଭ୍ୟମ୍ ନ ଇର୍ଷ୍ୟାମି ।

(ଘ) ଛାତ୍ରେଭ୍ୟଃ ସ୍ୱସ୍ତି ଭବତୁ ।

୪। ବନ୍ଧନୀମଧସ୍ତୁଧାତୁନାଂ କ୍ରିୟାବାଚକବିଶେଷ୍ୟପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ବାଳକଃ ପଠନାୟ ଯାତି । (ପଠ)

(କ) ବୃଦ୍ଧାଃ _____ ମନ୍ଦିରଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । (ଭଜ)

(ଖ) ସ୍ତ୍ରୀୟଃ _____ ଗଚ୍ଛନ୍ତି । (ସ୍ନା)

(ଗ) ପାଚକଃ _____ ଚେଷ୍ଟତେ । (ପଚ)

(ଘ) ସ୍ତୁଧାର୍ତ୍ତଃ _____ ଯାତି । (ଭୁଜ)

(ଙ) _____ ଧନମ୍ ଅର୍ଜୟ । (ଦା)

(ଚ) ଚୈରଃ କାରାଗାରାତ୍ _____ ଇଚ୍ଛତି । (ଗମ)

(ଛ) ଭକ୍ତଃ ମନ୍ଦିରସ୍ୟ _____ ବ୍ୟଗ୍ରଃ ଭବତି । (ଦୃଶ୍ୟ)

୫। ନିମ୍ନଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ପୃଥକ୍ ବାକ୍ୟାନି ରଚୟତ ।

ଯଥା- ବସତ୍ : ଇନ୍ଦ୍ରାୟ ପୁଷ୍ପାଣି ବସତ୍ ।

ଦଦତି : ରୋଚତେ :

ଅସ୍ତୁୟତି : ନମସ୍କର୍ମ୍ୟାତ୍ :

ସ୍ୱସ୍ତି : ଅଳମ୍ :

ସ୍ୱାହା : ସ୍ୱଧା :

ଆଶୁଶୋତି : ସମ୍ପଦ୍ୟତେ :

ମନ୍ୟତେ : ହିତମ୍ :

୬। ଅଧସ୍ତନବାକ୍ୟାନି ସଂଶୋଧୟତ ।

ଯଥା- ଅହଂ ଶିକ୍ଷକାୟ ନମସ୍କରୋମି । ଅହଂ ଶିକ୍ଷକଂ ନମସ୍କରୋମି ।

- (କ) ଦ୍ଵଂ ମାଂ କାକାୟ ନମସ୍ୟେ । (ଢ଼) ସ୍ଵାମୀ ଭୃତ୍ୟାୟ ଅଭିକ୍ଷୁଧତି ।
 (ଖ) ଶିକ୍ଷକଃ ଛାତ୍ରଂ ଆଶୃଣୋତି ପୁସ୍ତକମ୍ । (ଚ) ପ୍ରଜାନଂ ସ୍ଵସ୍ତି ଭବତି ।
 (ଗ) ହାରସ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଂ ପ୍ରଦେୟମ୍ । (ଛ) ରାମଃ ଶ୍ୟାମାତ୍ ଶତଂ ରୂପ୍ୟକାଶି ଧାରୟତି ।
 (ଘ) ମାତରଂ ଦୁର୍ଗାଂ ନମଃ ।

୭। ଅଧୋଲିଖ୍ଵତେଷୁ ବାକ୍ୟେଷୁ ଚତୁର୍ଥ୍ୟତ୍ଵଦାନି ରେଖାଙ୍କିତାନି କୁରୁତ ।

ଯଥା : ଦୁର୍ଜନଃ ସଜ୍ଜନେଭ୍ୟଃ ଦୁହ୍ୟତି ।

- (କ) ନମଃ ଶିବାୟ । (ଢ଼) ସର୍ବେଭ୍ୟଃ ପ୍ରାଣିଭ୍ୟଃ ସ୍ଵସ୍ତି ଭବତୁ ।
 (ଖ) ଗୁରବେ ନମଃ । (ଚ) ଶକ୍ତିଃ ପରେଷାଂ ପରିପାତ୍ନାୟ ।
 (ଗ) ବାଳିକା ପୁଷ୍ପାୟ ସ୍ଵହୟତି । (ଛ) ପରୋପକାରଃ ପୁଣ୍ୟାୟ ପାପାୟ ପରପାତ୍ନମ୍ ।
 (ଘ) କଃ ଧନଂ ସ୍ଵେଚ୍ଛୟା କସ୍ମୈ ଦଦାତି ।

୮। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦେଶଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : ଭୀମଃ ଯୁଦ୍ଧାୟ ଅଳମ୍ । (ଯୁଦ୍ଧ)

- (କ) ଗୋବିନ୍ଦଃ _____ ଅଳମ୍ । (ତର୍କ) (ଘ) ଦୁଗ୍ରଂ _____ ଅଳମ୍ । (ଶିଶୁ)
 (ଖ) ପାତକଃ _____ ଅଳମ୍ । (ପାକ/ପାଚନ) (ଢ଼) ରାମଃ _____ ଅଳମ୍ । (ରାବଣ)
 (ଗ) ଶିଷ୍ୟଃ _____ ଅଳମ୍ । (ବେଦପଠନ) (ଚ) ଏତତ୍ ବେତନଂ _____ ଅଳମ୍ । (ଭୃତ୍ୟ)

୯। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ମୁଁ ପୁଅକୁ ବହିଷିଏ ଦେବି । (ଚ) ମୂର୍ଖମାନେ ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ଈର୍ଷ୍ୟା କରନ୍ତି ।
 (ଖ) ବଗକୁ ମାଛ ଭଲ ଲାଗେ । (ଛ) ଖରାପାଇଁ ଛତା ନିଅ ।
 (ଗ) ଶିକ୍ଷକ ଛାତ୍ରକୁ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ଦେଉଛନ୍ତି । (ଜ) ସୈନିକମାନେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ଗଲେ ।
 (ଘ) ରୋଗୀକୁ ଔଷଧ ରୁଚେ ନାହିଁ । (ଝ) ସେମାନେ ଆମକୁ ଘାସଭଳି ମନେ କରନ୍ତି ।
 (ଞ) ଭଲପିଲାମାନେ ଜ୍ଞାନପାଇଁ ପଢ଼ନ୍ତି । (ଞ) ତୁମର ମଙ୍ଗଳ ହେଉ ।



ଅପାଦାନକାରକ ଓ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି

- ୧। (କ) ବୃକ୍ଷାତ୍ ଫଳଂ ପତତି ।
 (ଖ) ପ୍ରାସାଦାତ୍ ବାଳକଃ ଅପତତ୍ ।
 (ଗ) ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍ ଛାତ୍ରଃ ଆଗଚ୍ଛତି ।

ଉପରିଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ବୃକ୍ଷରୁ ଫଳ, ପ୍ରାସାଦରୁ ବାଳକ ଓ ବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟୁଛି । ଯାହାଠାରୁ ବସ୍ତୁ ବା ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ, ତାହା ‘ଅପାଦାନ କାରକ’ ଅଟେ ।^୧ ଏଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୨ ଏହାକୁ ‘ଅପାଦାନେ ପଞ୍ଚମୀ’ କୁହାଯାଏ । ବୃକ୍ଷାତ୍, ପ୍ରାସାଦାତ୍ ଓ ବିଦ୍ୟାଳୟାତ୍ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଅପାଦାନ କାରକ ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ।

- ୨। (କ) ମୃଗଃ ବ୍ୟାଘ୍ରାତ୍ ବିଭେତି ।
 (ଖ) ଛତ୍ରମ୍ ଆତପାତ୍ ତ୍ରାୟତେ । ରକ୍ଷତି ।

‘ଭୀ’ ଧାତୁ ଭୟକରିବା ଓ ‘ତ୍ରେ’ ଧାତୁ ରକ୍ଷାକରିବା ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହି ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଥିବା ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଭୟର କାରଣ ଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ଏଠାରେ ଭୟର କାରଣ ‘ବ୍ୟାଘ୍ର’ ଓ ‘ଆତପ’ ଶବ୍ଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

- ୩। (କ) ଧାର୍ମିକଃ ପାପାତ୍ ପରାଜୟତେ ।
 (ଖ) ଅଧ୍ୟୟନାତ୍ ପରାଜୟତେ ଜାଲ୍ଲଃ । ଜାଲ୍ଲଃ (ଠକ, ମୂର୍ଖ)

ପରା + ଜି (ପରାଜୟତେ) ଧାତୁଯୋଗରେ ଯାହାକୁ ସହିହୁଏ ନାହିଁ, ତାହା ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞକ ହୋଇଥାଏ ।^୪ ସୁତରାଂ ‘ପାପାତ୍’ ଓ ‘ଅଧ୍ୟୟନାତ୍’ ଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କିନ୍ତୁ ‘ପରାଜୟତେ’ ହରାଇବା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହେଲେ ଯିଏ ପରାଜିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ କର୍ମ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା-
ମଗଧଂ ପରାଜୟତେ କଳିଙ୍ଗଃ ।

- ୪। (କ) ଧାନ୍ୟଭ୍ୟଃ ଗାଂ ବାରୟ ।
 (ଖ) ପିତା ପୁତ୍ରଂ ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରଦର୍ଶନାତ୍ ବାରୟତି ।

ବାରଣାର୍ଥକ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ନିବାର୍ଯ୍ୟମାଣର ଅଭିଳକ୍ଷିତ ଅପାଦାନକାରକ ହୋଇଥାଏ ।^୫ ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣ ଦ୍ଵୟରେ ‘ଧାନ୍ୟ’ ଓ ‘ଚଳଚ୍ଚିତ୍ର ଦର୍ଶନରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଗାଈ ଓ ପୁତ୍ରକୁ ବାରଣ କରାଯାଉଥିବାରୁ ବାରଣର ଲପ୍ସିତ ‘ଧାନ୍ୟ’ ଓ ‘ଚଳଚ୍ଚିତ୍ରଦର୍ଶନ’ ଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

- ୧। ‘ଧୂବମପାୟେଽପାଦାନମ୍’ । ଧୂବମ୍- ଆଶ୍ରୟ (ସ୍ଥିର ବା ଗତିଶୀଳ), ଅପାୟେ - ବିଚ୍ଛେଦେ ।
 ୨। ‘ବିଶ୍ଳେଷାବଧୌ ପଞ୍ଚମୀ’ । ବିଶ୍ଳେଷ- ବିଦ୍ୟୁତ, ଅବଧୁ- ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ।
 ୩। ‘ଭୀତ୍ରାଧୀନାଂ ଭୟହେତୁଃ’ ।
 ୪। ‘ପରାଜେରସୋତ୍ତଃ’ ।
 ୫। ‘ବାରଣାର୍ଥାନାମାପସିତଃ’ ।

୫। (କ) ଚୈରଃ ରକ୍ଷିଣଃ ନିଲୀୟତେ ।

(ଖ) କୃଷ୍ଣଃ ମାତୁଃ ନିଲୀୟତେ ।

ନି + ଲୀ (ନିଲୀୟତେ) ଅର୍ଥାତ୍ ଲୁଚିବା । କୌଣସି ବ୍ୟବଧାନରେ ରହି ଯାହାଠାରୁ ନିଜକୁ ଲୁଚାଇ ରଖିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକରେ, ସେ ଅପାଦାନକାରକ ହୁଏ ।^୧ ଚୈର ଯୋଲିସଠାରୁ ଓ କୃଷ୍ଣ ମା'ଙ୍କଠାରୁ ନିଜକୁ ଲୁଚାଇ ରଖୁଛନ୍ତି, ତେଣୁ ରକ୍ଷୀ ଓ ମାତାଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା ।

୬। (କ) କାମାତ କ୍ରୋଧଃ ଅଭିଜାୟତେ ।

(ଖ) ନବନୀତାତ ଘୃତମ୍ ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଅମରକଣ୍ଠକାତ ମହାନଦୀ ପ୍ରଭବତି ।

ଜାତ ବା ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବା ଅର୍ଥରେ ଜନ୍ମର ମୂଳକାରଣଠାରେ^୨ ଏବଂ ପ୍ର + ଭୂ ଧାତୁ ପ୍ରୟୋଗରେ ବୁଝାଉଥିବା ପ୍ରଥମ ଆବିର୍ଭାବସ୍ଥଳରେ ଅପାଦାନସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ।^୩ କାମନାରୁ କ୍ରୋଧର ଜନ୍ମ ଓ ନବନୀତାରୁ ଘୃତର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ 'କାମ' ଓ ନବନୀତ, ଯଥାକ୍ରମେ କ୍ରୋଧ ଓ ଘୃତ ଉତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳକାରଣ ଅଟେ ଏବଂ ଅପ୍ରକାଶିତ 'ମହାନଦୀ'ର 'ଅମରକଣ୍ଠକ' ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥଳ (ପ୍ରଥମ ଆବିର୍ଭାବ ସ୍ଥଳ) ହୋଇଥିବାରୁ ସେହିସ୍ଥଳରେ ଅପାଦାନସଂଜ୍ଞା ହୋଇଛି ।

୭। (କ) ସାଧୁଃ ପ୍ରାପାତ ଜୁଗୁପସତେ ।

(ଖ) ଛାତ୍ରଃ ପଠନାତ ବିରମତି ।

(ଗ) ଧର୍ମାତ ନ ପ୍ରମଦିତବ୍ୟମ୍ । ଛାତ୍ରଃ ଅଧ୍ୟୟନାତ ପ୍ରମାଦ୍ୟତି ।

ଜୁଗୁପସା (ଘୃଣା), ବିରାମ (ନିବୃତ୍ତି) ଓ ପ୍ରମାଦ (ଅନବଧାନତା) ବୋଧକ ଧାତୁ ଯୋଗରେ କର୍ମକାରକ ସ୍ଥାନରେ ଅପାଦାନକାରକ ହୁଏ ।^୪

୮। (କ) ହିମାଳୟଃ ବିଷ୍ୟାତ ଉଚ୍ଚତରଃ ।

(ଖ) ଜ୍ଞାନଂ ଧନାତ ବିଶିଷ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଖଳଃ ସର୍ପାତ କୁରତରଃ ।

ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର ଉକ୍ତର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ ବୁଝାଇଲେ ଉକ୍ତୃଷ୍ଣ ବା ନିକୃଷ୍ଣଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ 'ଅପେକ୍ଷାର୍ଥେ ପଞ୍ଚମୀ' ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^୫ ଏଠାରେ ହିମାଳୟ ଓ ବିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ 'ବିଷ୍ୟ' ଉଚ୍ଚତାରେ ହିମାଳୟଠାରୁ ନିକୃଷ୍ଣ, ସେହିପରି ବିଶିଷ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧନ ଓ କୁରତାରେ ସର୍ପ ନିକୃଷ୍ଣ ହୋଇଥିବାରୁ, ସେଗୁଡ଼ିକଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । କେହି କେହି ଏହାକୁ 'ତୁଲ୍ୟାର୍ଥେ ପଞ୍ଚମୀ' ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ଏଠାରେ ବିଷ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ହିମାଳୟ, ଧନ ଅପେକ୍ଷା ଜ୍ଞାନ ଓ ସର୍ପ ଅପେକ୍ଷା ଖଳ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟରେ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି ।

୯। (କ) ରମେଶଃ (ଛାତ୍ରାବାସେ ସ୍ତ୍ରୀ) ଛାତ୍ରାବାସାତ ପତ୍ରଂ ଲିଖତି ।

(ଖ) ବାନରଃ (ବୃକ୍ଷମ୍ ଆରୁହ୍ୟ) ବୃକ୍ଷାତ ପଶ୍ୟତି ।

୧। 'ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧୋ ଯେନାଦର୍ଶନମିଚ୍ଛତି' ।

୨। 'ଜନିକର୍ତ୍ତୃଃ ପ୍ରକୃତଃ' ।

୩। 'ଭୁବଃ ପ୍ରଭବଃ' ।

୪। 'ଜୁଗୁପସାବିରାମ ପ୍ରମାଦାର୍ଥାନାମୁପସଂଖ୍ୟାନମ୍' ।

୫। 'ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତେଃ' - ଯାହାଠାରୁ ବିଭକ୍ତି ବା ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ, ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।

‘କ୍ଷ୍ମା’ ଏବଂ ‘ଲ୍ୟପ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ବ୍ୟବହାର ନ କରି ଉକ୍ତ କ୍ରିୟାପଦର ‘କର୍ମ’ ଓ ‘ଆଧାର’ ସ୍ଥାନରେ ‘ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି’ ହୁଏ । ଏହାକୁ ‘ଲ୍ୟବ୍‌ଲୋପେ ପଞ୍ଚମୀ’ କୁହାଯାଏ ।^୧ ଏଠାରେ ‘ସ୍ତ୍ରୀତ୍ୱା’ ଓ ‘ଆରୁହ୍ୟ’ କ୍ରିୟାପଦକୁ ଉଦ୍ଦ୍ୟ କରି ଅଧିକରଣ ‘ଛାତ୍ରାବାସ’ ଠାରେ ଓ ‘କର୍ମ’ ବୃକ୍ଷଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।

୧୦। (କ) ଶିଷ୍ୟଃ ଆରୁହ୍ୟାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ ଅଧୀତେ ।

(ଖ) ବଧୂଃ ଶ୍ୱଶୁରାତ୍ ଲଜତେ ।

ନିୟମପୂର୍ବକ ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣରେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ‘ଆଖ୍ୟାତା’ କୁହାଯାଏ । ସେଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ଏବଂ ଲଜା କରିବା ଅର୍ଥରେ ଯାହାକୁ ଲଜା କରାଯାଏ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହୋଇ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ଏଠାରେ ଆରୁହ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ନିୟମ ପୂର୍ବକ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ ହେତୁ ‘ଆରୁହ୍ୟ’ ଆଖ୍ୟାତା ଓ ବଧୂ ଶ୍ୱଶୁରଙ୍କୁ ଲାଜ କରୁଥିବାରୁ ଉଭୟ ଆରୁହ୍ୟ ଓ ଶ୍ୱଶୁରଠାରେ ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ହେଲା ।

୧୧। (କ) ବାଳକଃ ଦୁଃଖେନ / ଦୁଃଖାତ୍ କ୍ରନ୍ଦତି ।

(ଖ) ପଥକଃ ତୃଷ୍ଣୟା ଅପତତ୍ ।

ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଲିଙ୍ଗର ଗୁଣବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେତୁ ବା କାରଣ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲେ ତା ସ୍ଥାନରେ ତୃତୀୟା ବା ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ହେତୁବୋଧକ ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ, ତା’ଠାରେ କେବଳ ତୃତୀୟା ହୁଏ (ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ନାହିଁ) । କ୍ରନ୍ଦନ କ୍ରିୟାର କାରଣ ‘ଦୁଃଖ’ କ୍ଳାବଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିବାରୁ ହେତୁ ଅର୍ଥରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତିରେ ‘ଦୁଃଖାତ୍’ ହୋଇଛି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ହେତୁ ଅର୍ଥରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ ‘ଦୁଃଖେନ’ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅପତତ୍- (ପତନ କ୍ରିୟା)ର କାରଣ ‘ତୃଷ୍ଣା’ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହେତୁ, ହେତୌ ତୃତୀୟା ହୋଇଛି ।^୪

୧୨। (କ) ପୁତ୍ରଃ ପିତୁଃ ପ୍ରତି ।

(ଖ) ଧାନେ୍ୟଭ୍ୟଃ ପ୍ରତିଯଚ୍ଛତି ମାଷାନ୍ ।

ପ୍ରତିନିଧି ଓ ପ୍ରତିଦାନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ‘ପ୍ରତି’ ଯୋଗରେ ‘ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି’ ହୋଇଥାଏ ।^୫ ଏଠାରେ ପୁତ୍ର, ପିତାର ପ୍ରତିନିଧି ଓ ଧାନ ପ୍ରତିଦାନରେ ବିରି ଦେଉଥିବାରୁ, ପିତୃ ଓ ଧାନ୍ୟ ଶବ୍ଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ହେଲା ।

୧୩। (କ) ଆ ମୂଳାତ୍ ଶ୍ରୋତୁମ୍ ଲକ୍ଷ୍ମୀମି ।

(ଖ) ଆ କୈଳାସାତ୍ ଗତୁକାମୋଽହମ୍ ।

(ଗ) ଅପବିଷ୍ଣୋଃ ସଂସାରଃ ।

(ଘ) ପରି ବନାତ୍ ବର୍ଷତି ମେଘଃ ।

ଅପ, ଆତ୍ ଏବଂ ପରି ଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଓ ଅଭିବିଧି ଅର୍ଥରେ ‘ଆତ୍’ ତଥା ବର୍ଜନ ଅର୍ଥରେ ‘ଅପ’ ଓ ‘ପରି’ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ ।^୬

୧। ‘ଲ୍ୟବ୍‌ଲୋପେ କର୍ମଣ୍ୟଧିକରଣେ ଚ’ ।

୨। ‘ଆଖ୍ୟାତୋପଯୋଗେ’ ।

୩। ‘ତ୍ରପାର୍ଥୀନାଂ ଯତଃ ତ୍ରପା’ ।

୪। ‘ହେତୌ ବିଭାଷା ଗୁଣେଽସ୍ତ୍ରିୟାମ୍’ ।

୫। ‘ପ୍ରତିନିଧି ପ୍ରତିଦାନେ ଚ ଯସ୍ମାତ୍’ ।

୬। “ପଞ୍ଚମ୍ୟପାତ୍‌ପରିଭିଃ, ଆତ୍ ମର୍ଯ୍ୟାଦାବଚନେ, ଅପପରୀ ବର୍ଜନେ” ।

୧୪। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ଯଥା :

ଅନ୍ୟ	}	(ଅଲଗା)-	<u>ରାମାତ୍</u> ଅନ୍ୟଃ / ଭିନ୍ନଃ / ଇତରଃ / ପୃଥକ୍ କଃ ରାବଣଂ ହନୁଂ ସମର୍ଥଃ ?
ଭିନ୍ନ			
ଇତର			
ପୃଥକ୍	}	(ବ୍ୟତୀତ)-	<u>ଜଳାତ୍</u> ବିନା / ରତେ / ନାନା ମହ୍ୟଃ ନ ଜୀବନ୍ତି ।
ବିନା			
ରତେ			
ନାନା	}	(ଦୂର ବା ନିକଟ)-	<u>ଗୃହାତ୍</u> ଆରାତ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ।
ଆରାତ୍			
ଦୂର			
ପ୍ରାକ୍	}	(ପୂର୍ବରୁ)-	<u>ଭୋଜନାତ୍</u> ପ୍ରାକ୍ / ପୂର୍ବଂ ହସ୍ତଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟ ।
ପୂର୍ବଂ			
ପରମ୍	}	(ପରେ)-	<u>ପଠନାତ୍</u> ପରଂ / ଅନନ୍ତରଂ କ୍ରୀଡ଼ ।
ଅନନ୍ତରମ୍			
ବହିଃ	}	(ଆରମ୍ଭକରି)-	<u>ବାଲ୍ୟାତ୍</u> ଆରଭ୍ୟ ସଃ ଚତୁରଃ ।
ଆରଭ୍ୟ			
ପ୍ରଭୃତି			
ଉତ୍ତରା	}	(ଉତ୍ତରରେ)-	ଗୃହାତ୍ ଉତ୍ତରା / ଉତ୍ତରାହି ବନମ୍ ଅସ୍ତି ।
ଉତ୍ତରାହି			
ଦକ୍ଷିଣା	}	(ଦକ୍ଷିଣରେ)-	ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରାତ୍ ଦକ୍ଷିଣା / ଦକ୍ଷିଣାହି ବଙ୍ଗୋପସାଗରଃ ।
ଦକ୍ଷିଣାହି			
କୃତ୍ସ୍ନ	(ଅତିକଷ୍ଟରେ)-	ସଃ କୃତ୍ସ୍ନାତ୍ ବିପଦଃ ମୁକ୍ତଃ ।	
ଅକ୍ଷ	(ଅକ୍ଷକରେ)-	ଶିଶୁଃ ଅକ୍ଷାତ୍ ଦୁଃଖାତ୍ ରକ୍ଷିତଃ ।	
ସ୍ତୋକ	(ସାମାନ୍ୟ)-	ଅହଂ ସ୍ତୋକାତ୍ ବିପଦଃ ମୁକ୍ତଃ ।	
(କୃତ୍ସ୍ନ / ଅକ୍ଷ / ସ୍ତୋକ ଶବ୍ଦରେ ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତି ମୁକ୍ତ ହୋଇଛି)			

ମନେରଖ :

- ଯେଉଁଠାରୁ ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ, ତାହା ଅପାଦାନ ।
- ଯେଉଁଥିରୁ କିଛି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।
- ଉକ୍ତର୍ଷ ଓ ଅପକର୍ଷ ରୁଦ୍ଧାଲଲେ ନିକୃଷ୍ଟର ଅପାଦାନ ସଂଜ୍ଞା ।
- ଭୟ ଅର୍ଥରେ ଯାହାଠାରୁ ଭୟ ବା ଯିଏ ଭୟର କାରଣ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।
- ପୂର୍ବ-ପର ଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚମୀ ହୁଏ ।
- ଯେଉଁଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ।
- ଗୃଣା-ବିରାମ-ଅସାବଧାନତା ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ବସ୍ତୁ ବା କାର୍ଯ୍ୟରେ କରାଯାଏ ସେଠାରେ ପଞ୍ଚମୀ ।
- ବିନା ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା, ତୃତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ । ରତେ ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ପଞ୍ଚମୀ । ଅନ୍ତରେଣ ଯୋଗେ କେବଳ ଦ୍ୱିତୀୟା ।
- ଆରାତ୍ (ନିକଟରେ/ଦୂରରେ) ଯୋଗେ ପଞ୍ଚମୀ । କିନ୍ତୁ ନିକଷା/ ସମୟା ଯୋଗେ ଦ୍ୱିତୀୟା ।

୧। ‘ପୂର୍ବଃ’- ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ଶୁଦ୍ଧ ।

୨। ‘ପରଃ’- ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧ ।

୩। ଉଦାହରଣ : ମଧୁମାସାତ୍ ପୂର୍ବଃ ଶୀତଃ ଓ ଶୀତାତ୍ ପରଃ ବସନ୍ତଃ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଯଥାର୍ଥପଦେନ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- ଯଥା- (କ) ନିର୍ଝରାଃ ପର୍ବତେଭ୍ୟଃ ସ୍ରବନ୍ତି । (ଡ)ଛାତ୍ରଃ _____ ଆଗଚ୍ଛତି ।
 (ଖ) ଭକ୍ତଃ _____ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ୍ତେ । (ଚ)କୃଷକଃ _____ ଆୟାତି ।
 (ଗ) _____ ବାରି ପତତି । (ଛ)ଲଶ୍ମରଃ _____ ରକ୍ଷତି ।
 (ଘ) _____ ପତ୍ରାଣି ପତନ୍ତି ।

(ଦୁଃଖାତ, ବୃକ୍ଷାତ, ବିଦ୍ୟାଳୟାତ, ମନ୍ଦିରାତ, ଆକାଶାତ, ଗ୍ରାମାତ)

୨। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ଯଥାର୍ଥରୂପେଃ ଉପଯୁକ୍ତକ୍ରିୟାପଦେଷୁ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ସର୍ପଃ ନକୁଳାତ୍ ବିଭେଡ଼ି । (ନକୁଳ)

- (କ) ମୂଷିକଃ _____ । (ମାର୍ଜାର)
 (ଖ) ଚୈରଃ _____ । (ରକ୍ଷିନ୍)
 (ଗ) ମୃଗଃ _____ । (ବ୍ୟାଘ୍ର)
 (ଘ) ଶୃଗାଳଃ _____ । (କୁକୁର)
 (ଡ) ସାଧୁଃ _____ । (ଦୁର୍ଜନ)
 (ଚ) ଗୃହସ୍ତଃ _____ । (ଚୈର)
 (ଛ) ଧାର୍ମିକଃ _____ । (ପାପ)

୩। ଅଧୋଲିଖିତଂ ଶ୍ଳୋକଂ ପଠିତ୍ଵା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ବିଦ୍ୟା ଦଦାତି ବିନୟଂ ବିନୟାତ୍ ଯାତି ପାତ୍ରତାମ୍ ।

ପାତ୍ରତ୍ଵାତ୍ ଧନମାପ୍ନୋତି ଧନାତ୍ ଧର୍ମଂ ତତଃ ସୁଖମ୍ ॥

- (କ) କସ୍ମାତ୍ ପାତ୍ରତାଂ ଯାତି ? (ଡ) ନରଃ କସ୍ମାତ୍ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ କରୋତି ?
 (ଖ) _____ ପାତ୍ରତାଂ ଯାତି । (ଚ) ନରଃ _____ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟଂ କରୋତି ?
 (ଗ) ନରଃ କସ୍ମାତ୍ ଧନମାପ୍ନୋତି ? (ଛ) କୁତଃ ସୁଖଂ ଲଭ୍ୟତେ ?
 (ଘ) ନରଃ _____ ଧନମାପ୍ନୋତି । (ଜ) _____ ସୁଖଂ ଲଭ୍ୟତେ ।

୪। କଃ କସ୍ମାତ୍ ପରଃ ? କଃ କସ୍ମାତ୍ ପୂର୍ବଃ ? ଏତେ ଦ୍ଵାଦଶମାସାଃ ।

୧. ଚୈତ୍ରଃ ୭. ଆଶ୍ଵିନଃ
 ୨. ବୈଶାଖଃ ୮. କାର୍ତ୍ତିକଃ
 ୩. ଜ୍ୟୈଷ୍ଠଃ ୯. ମାର୍ଗଶୀର୍ଷଃ
 ୪. ଆଷାଢ଼ଃ ୧୦. ପୌଷଃ
 ୫. ଶ୍ରାବଣଃ ୧୧. ମାଘଃ
 ୬. ଭାଦ୍ରପଦଃ ୧୨. ଫାଲ୍ଗୁନଃ

- ଯଥା : (କ) ଚୈତ୍ରଃ ବୈଶାଖାତ ପୂର୍ବଃ । ବୈଶାଖଃ ଚୈତ୍ରାତ ପରଃ ।
 (ଖ) ଜ୍ୟୈଷ୍ଠଃ _____ ପୂର୍ବଃ । ଆଷାଢ଼ଃ _____ ପରଃ ।
 (ଗ) ଶ୍ରାବଣଃ _____ ପୂର୍ବଃ । ଭାଦ୍ରପଦଃ _____ ପରଃ ।
 (ଘ) ଆଶ୍ୱିନଃ _____ ପୂର୍ବଃ । କାର୍ତ୍ତିକଃ _____ ପରଃ ।
 (ଙ) ମାର୍ଗଶୀର୍ଷଃ _____ ପୂର୍ବଃ । ପୌଷଃ _____ ପରଃ ।
 (ଚ) ମାଘଃ _____ ପୂର୍ବଃ । ଫାଲ୍‌ଗୁନଃ _____ ପରଃ ।

ପୁନଶ୍ଚ ଏତେ ସତ୍ତ୍ୱରତବଃ । ଯଥା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା : (କ) ଆଷାଢ଼ାତ୍ ଆରଭ୍ୟ ଶ୍ରାବଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ବର୍ଷଭୂତ୍ଵଃ ।

- (ଖ) _____ ଆରଭ୍ୟ ଆଶ୍ୱିନପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଶରଦ୍ ।
 (ଗ) _____ ମାର୍ଗଶୀର୍ଷପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ହେମନ୍ତଃ ।
 (ଘ) _____ ମାଘପର୍ଯ୍ୟନ୍ତଂ ଶିଶିରଃ ।
 (ଙ) ଫାଲ୍‌ଗୁନାତ୍ _____ ବସନ୍ତଃ ।
 (ଚ) ବୈଶାଖାତ୍ _____ ଗ୍ରୀଷ୍ମଃ ।

୫। ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଂ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟାତ୍ ନ ପ୍ରମଦିତବ୍ୟମ୍ । (ସ୍ୱାଧ୍ୟାୟ)

- (କ) _____ । (ସତ୍ୟ)
 (ଖ) _____ । (ଧର୍ମ)
 (ଗ) _____ । (କୁଶଳ)
 (ଘ) _____ । (ଦେବକାର୍ଯ୍ୟ)
 (ଙ) _____ । (ପିତୃକାର୍ଯ୍ୟ)

୬। ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତାନ୍ ଶବ୍ଦାନ୍ ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନି ପୂରୟତ ।

ଯଥା- ମମ ଭ୍ରାତା କଟକାତ ଆଗତଃ । (କଟକ)

- (କ) ଅହଂ _____ ବହିଃ ଇତସ୍ତତଃ ନ ଭ୍ରମାମି । (ଗ୍ରାମ)
 (ଖ) _____ ରତେ ମମ କଃ ସହାୟଃ ? (ଈଶ୍ୱର)
 (ଗ) _____ ପୂର୍ବମ୍ ଈଶ୍ୱରଂ ସ୍ମର । (ଶୟନ)
 (ଘ) _____ ପରଂ କ୍ରୀଡ଼ । (ପଠନ)
 (ଙ) ଅର୍ଜୁନଃ _____ ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟାମ୍ ଅଶିଷତ । (ଦ୍ରୋଣ)
 (ଚ) ସର୍ବେ _____ ଜୁଗୁପସନ୍ତେ । (କୃପଣ)
 (ଛ) ପୁତ୍ରଃ _____ ବଦତି । (ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର)
 (ଜ) _____ ବୃକ୍ଷଃ ଜାୟତେ । (ବାଜ)

୭। ଅଧସ୍ତନପଦାନାଂ ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହାରଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ବିଭେତି : ସର୍ପଃ ନକୁଳାତ୍ ବିଭେତି ।

ଅନ୍ୟଃ, ନିଳାୟତେ, ଆରାତ୍, ପ୍ରାକ୍, ପୃଥକ୍, ପ୍ରଭୃତି, କୃଷ୍ଣାତ୍, ବିନା, ବହିଃ, ଅନନ୍ତରମ୍, ନାନା, ଉତ୍ତରା, ଦକ୍ଷିଣାହି, ପ୍ରତି

୮। ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା : ଈଶ୍ଵରସ୍ୟ ଅନ୍ୟଃ କଃ ସହାୟଃ । ଈଶ୍ଵରାତ୍ ଅନ୍ୟଃ କଃ ସହାୟଃ ।

(କ) ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ବହିଃ ବାଳକାଃ କ୍ରୀଡ଼ନ୍ତି ।

(ଖ) ବିପଦି ତ୍ରାୟସ୍ଵ ମାମ୍ ।

(ଗ) ଚୋରଃ ରକ୍ଷିଣଂ ନିଳାୟତେ ।

(ଘ) ଅସ୍ୟ ନଗରସ୍ୟ ଉତ୍ତରା ନଦୀ ବର୍ତ୍ତତେ ।

(ଙ) ଭୋଜନସ୍ୟ ପ୍ରାକ୍ ହସ୍ତଂ ପ୍ରକ୍ଷାଳୟେତ୍ ।

(ଚ) ଜ୍ୟେଷ୍ଠଃ ବୈଶାଖସ୍ୟ ପରଃ ମାସଃ ।

(ଛ) ବିନୟସ୍ୟ ଯାତି ପାତ୍ରତାମ୍ ।

(ଜ) କଟକଂ ଆରାତ୍ ମହାନଦୀ ।

(ଝ) ଜନଃ ରାଜମାର୍ଗେ ରଥଂ ପଶ୍ୟନ୍ତି ।

(ଞ) ଗୋପାଳଃ ରାମସ୍ୟ କନୀୟାନ୍ ।

୯। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

ଯଥା : ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପୂର୍ବରୁ ମୁଁ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗ କରେ : ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟାତ୍ ପ୍ରାକ୍ ଅହଂ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଂ କରୋମି ।

(କ) ଭକ୍ତମାନେ ବିଦେଶରୁ ପୁରୀ ଆସନ୍ତି ।

(ଖ) ଧନ ଅଭାବରୁ ପିଲାଟି ପଢ଼ୁନାହିଁ ।

(ଗ) ନଦୀ ଜଳଠାରୁ କୃପଜଳ ଅଧିକ ନିର୍ମଳ ।

(ଘ) ତୁମେ ଅନ୍ଧକରେ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଲ ।

(ଙ) ଲୋକମାନେ କୋଠା ଉପରୁ ଯାତ୍ରା ଦେଖୁଛନ୍ତି ।

(ଚ) ଦୂରରୁ ଦର୍ଶନ ଅତୀବ ମନୋହର ।

(ଛ) ମୂର୍ଖମାନେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କୁ ଘୃଣା କରନ୍ତି ।

(ଜ) ଲୋଭରୁ ପାପ ପାପରୁ ମୃତ୍ୟୁ ହୁଏ ।

(ଝ) ପୂର୍ବେ ମା'ମାନେ ଝିଅଙ୍କୁ ପଢ଼ିବାରୁ ବାରଣ କରୁଥିଲେ ।



ସମ୍ବନ୍ଧପଦ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି

୧। (କ) ରାମସ୍ୟ ପୁତ୍ରଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।

(ଖ) ରାଜଃ ପୁରୁଷାଃ ଆଗଚ୍ଛତି ।

(ଗ) ଭକ୍ତଃ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ପାଦପଙ୍କଜଂ ଭଜତି ।

ଏଠାରେ ରାମସ୍ୟ, ରାଜଃ ଓ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ପଦତ୍ରୟ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ଅଟନ୍ତି । ଏହି ପଦଗୁଡ଼ିକର କ୍ରିୟାପଦ କ୍ରୀଡ଼ତି, ଆଗଚ୍ଛତି ଓ ଭଜତି ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ବରଂ ଏମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ବାକ୍ୟରେ ଥିବା ଅନ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଯଥା:- ପୁତ୍ର ପୁରୁଷ ଓ ପାଦପଙ୍କଜ ସହିତ ରହିଛି । କ୍ରିୟା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥିବାରୁ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ‘କାରକତ୍ୱ’ ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହାକୁ କେବଳ ‘ସମ୍ବନ୍ଧପଦ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସମ୍ବନ୍ଧ ପଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୧ ତେଣୁ ରାମସ୍ୟ, ରାଜଃ ଓ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ପଦ ‘ସମ୍ବନ୍ଧେ-ଷଷ୍ଠୀ’ ସୂତ୍ରରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ହେଲେ । ସମ୍ବନ୍ଧର ପ୍ରକାର ଅସଂଖ୍ୟ । ତେବେ ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ତିନୋଟି ବାକ୍ୟରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଜନ୍ୟ-ଜନକ, ସ୍ୱସ୍ୱାମିଭାବ ଓ ଅବୟବାବୟବିଭାବ (ଅଜ୍ଞାଜ୍ଞାଭାବ) ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖାଯାଏ ।

ମହର୍ଷି ପାଣିନି ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଛଅଟି କାରକ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରି ପରେ କହିଲେ ‘ଆଉ ଯାହା ରହିଲା’ (ଅବଶିଷ୍ଟ / ଶେଷ) ସେହି ସ୍ଥାନରେ ‘ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି’ ହେବ । ଏହାକୁ ‘ଶେଷେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହାକୁ ‘ସମ୍ବନ୍ଧସାମାନ୍ୟେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।

୨। (କ) ବନ୍ଦେ ଗୁରୋଃ ଚରଣୟୋଃ ।

(ଖ) ଭକ୍ତଃ ଶଙ୍କରସ୍ୟ ପାଦୟୋଃ ଭଜତି ।

(ଗ) ତାବତ୍ ଭୟସ୍ୟ ଭେତବ୍ୟମ୍ ।

ବହୁସ୍ଥଳରେ କାରକ ବିଭକ୍ତିର ସମ୍ଭାବନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ ବିବକ୍ଷାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୨ ଉପରିଲିଖିତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ‘ଚରଣ’ ପ୍ରଭୃତି କର୍ମାଦି କାରକ ସ୍ଥଳରେ ‘ସମ୍ବନ୍ଧ ବିବକ୍ଷାରେ ଷଷ୍ଠୀ’ ହୋଇଛି ।

୩। (କ) ଧନସ୍ୟ ହେତୋଃ ବିଦେଶଂ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଖ) ଶୀତସ୍ୟ ହେତୋଃ କମ୍ପତେ ।

(ଗ) ଅଧ୍ୟୟନସ୍ୟ ହେତୋଃ ଅହଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରେ ତିଷ୍ଠାମି ।

ବାକ୍ୟରେ ‘ହେତୁ’ ଶବ୍ଦର ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ହେତୁ ବାଚକ (ନିମିତ୍ତବୋଧକ) ଶବ୍ଦଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏଠାରେ ବିଦେଶଗମନର କାରଣ ‘ଧନ’, ଅଭିବାର କାରଣ ‘ଶୀତ’ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ରହିବାର କାରଣ ‘ଅଧ୍ୟୟନ’ ହୋଇଥିବାରୁ କାରଣବାଚୀ ଧନ, ଶୀତ ଓ ଅଧ୍ୟୟନ ଶବ୍ଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ହେତୁପ୍ରୟୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^୩

୪। (କ) କେନ ହେତୁନା ଅତ୍ର ଆଗଚ୍ଛସି ?

(ଖ) କସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ ବାଳକଃ କ୍ରନ୍ଦତି ?

(ଗ) କସ୍ୟ ହେତୋଃ ସଃ ପଳାୟିତଃ ?

୧। ‘ସମ୍ବନ୍ଧେ ଷଷ୍ଠୀ’ । ‘ଷଷ୍ଠୀ ଶେଷେ’ ।

୩। ଷଷ୍ଠୀ ହେତୁ ପ୍ରୟୋଗେ

୨। ‘କର୍ମାଦାନାମପିସମ୍ବନ୍ଧମାତ୍ର ବିବକ୍ଷାୟାଂ ଷଷ୍ଠ୍ୟବ’ ।

ହେତୁ ଶବ୍ଦ ସହ ଯଦି ସର୍ବନାମପଦମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଏ, ତେବେ ଉଭୟ ହେତୁବାଚୀ ଶବ୍ଦ ଓ ସର୍ବନାମବାଚୀ ଶବ୍ଦରୁ ତୃତୀୟା, ପଞ୍ଚମୀ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୧ ନିମିତ୍ତ ଓ ତଦର୍ଥବାଚୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ସର୍ବନାମ ଏବଂ ନିମିତ୍ତବାଚକ ଶବ୍ଦଠାରେ ପ୍ରାୟଶଃ ପ୍ରଥମାଠାରୁ ସପ୍ତମୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବିଭକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ ।^୨ ଯଥା-
(ଘ) କୋ ହେତୁଃ / କଂ ହେତୁମ୍ / କେନ ହେତୁନା / କସ୍ମିଁ ହେତବେ / କସ୍ମାତ୍ ହେତୋଃ / କସ୍ୟ ହେତୋଃ / କସ୍ମିନ୍ ହେତୌ ।

୫। (କ) ପୁତ୍ରଃ ମାତୁଃ / ମାତରଂ ସ୍ମରତି ।

(ଖ) ଦରିଦ୍ରସ୍ୟ / ଦରିଦ୍ରଂ ଦୟସ୍ୱ ।

(ଗ) ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମମ୍ ଈଷେ ।

ସ୍ତୁ ଧାତୁ (ସ୍ମରଣାର୍ଥକ) ଦୟ ଧାତୁ (ଦୟା କରିବା) ଏବଂ ଈଶ୍ ଧାତୁ (ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ବିସ୍ତାର କରିବା) ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ କର୍ମକାରକରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୬। (କ) ରାମସ୍ୟ ଗମନମ୍ (ରାମଃ ଗଚ୍ଚତି) ।

(ଖ) ଧନସ୍ୟ ଦାନଂ କୁରୁ (ଧନଂ ଦେହି) ।

(ଗ) ବ୍ୟାକରଣସ୍ୟ ପଠନଂ ଭବତି (ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠତି) ।

କୃଦନ୍ତପଦର କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ପ୍ରଥମ ବାକ୍ୟରେ ଗମ୍ + କୁର୍ = ଗମନମ୍ ଏକ କୃଦନ୍ତପଦ ଅଟେ । ଏହି କୃଦନ୍ତପଦ ଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତା ‘ରାମ’ ଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ସେହିପରି ଦାନମ୍ ଓ ପଠନମ୍ କୃଦନ୍ତ ପଦ ପାଇଁ ‘ଧନ’ ଓ ‘ବ୍ୟାକରଣ’ କର୍ମଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘କୃଦ୍‌ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । କୃଦନ୍ତ ପଦର କର୍ତ୍ତା ଓ କର୍ମ ଉଭୟ ଏକ ବାକ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲେ ‘କର୍ମ’ର ହିଁ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୪ ଯଥା :-

(ଘ) ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ଦର୍ଶନଂ କରୋତି (ଶିଶୁଃ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ପଶ୍ୟତି)

(ଙ) ପଥିକଃ ଜଳସ୍ୟ ପାନଂ କରୋତି (ପଥିକଃ ଜଳଂ ପିବତି) ।

୭। (କ) ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ନକଂ ପଶ୍ୟନ୍ ଅହସତ୍ ।

(ଖ) ଦୈତ୍ୟାନ୍ ଘାତୁକଃ ହରିଃ ।

(ଗ) ବିଦ୍ୟାଳୟଂ ଗନ୍ତୁମ୍ ଇଚ୍ଛାମି ।

(ଘ) ଛାତ୍ରଃ ଗୃହଂ ଗତବାନ୍ ।

(ଙ) ଧନଂ ଦାତା । (ଧନ ଦେବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ)

(ଚ) ଇଦଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ମୟା ସୁକରମ୍ ।

୧ । ‘ସର୍ବନାମସ୍ତୃତୀୟା ଚ’ ।

୨ । ‘ନିମିତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟପ୍ରୟୋଗେ ସର୍ବାସାଂ ପ୍ରାୟଦର୍ଶନମ୍ ।’

୩ । ‘କର୍ତ୍ତୃକର୍ମଣୋଃ କୃତି’ ।

୪ । ‘ଉଭୟପ୍ରାପ୍ତୌ କର୍ମଣି’ ।

(ଶତ୍ରୁ, ଶାନର, ଛ, ଛବତୁ, ଉ-ଉକ, ଛା, ଲ୍ୟପ, ତୁମ୍ଭୁନ, ଖଲ, ତୁନ୍ (ଶୀଳ ବା ସ୍ୱଭାବ ଅର୍ଥକ) ପ୍ରଭୃତି କୃଦନ୍ତପଦ ଥିଲେ କର୍ମସ୍ଥାନରେ କୃଦ୍ୟୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ନାହିଁ ।)° ‘ପଶ୍ୟନ୍’ କୃଦନ୍ତପଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କର୍ମ (କ୍ରୀଡ଼ନକ) ପଦର ଷଷ୍ଠୀ ହେଲା ନାହିଁ । ସେହିପରି ‘ଘାତୁକଃ’ ଗନ୍ତୁମ୍ଭ, ଗତବାନ୍ ଓ ଦାତା ଇତ୍ୟାଦି କୃଦନ୍ତପଦର ପ୍ରୟୋଗ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୈତ୍ୟାନ, ବିଦ୍ୟାଳୟମ୍, ଗୃହମ୍ ଓ ଧନମ୍ ଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ‘ତୁର୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟ ହୋଇ କୃଦନ୍ତ ହେଲେ, ସେଠାରେ କୃଦ୍ୟୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଧାନ ହେବ । ଯଥା :- ଜଗତଃ କର୍ତ୍ତା ହରିଃ । (କୃ + ତୁର୍ = କର୍ତ୍ତା) ଧନସ୍ୟ ଦାତା (ଦା + ତୁର୍) ଏହା ଧନ ଦେଉଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଉଛି । ତେଣୁ ସମ୍ଭବେ ଷଷ୍ଠୀ । ଧନଂ ଦାତା (ଦା + ତୁନ୍) ଧନ ଦେବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଏ । ତେଣୁ କର୍ମକାରକରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ।

୮। (କ) ଇଦଂ ମମ୍ ମତମ୍ ।

(ଖ) ବିଦ୍ୱାନ୍ ସର୍ବେଷାଂ ପୂଜିତଃ ।

(ଗ) ସଃ ମମ୍ ବିଦିତଃ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳ ଅର୍ଥରେ ‘ଛ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।° କିନ୍ତୁ ଭାବବାଚ୍ୟରେ ବିହିତ ‘ଛ’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର କର୍ତ୍ତାଠାରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।°

ଯଥା :- ମମ୍ ହସିତମ୍, ତବ ଜୀବିତମ୍ ।

ଏଠାରେ ମୟା ହସିତମ୍ ଓ ତୁୟା ଜୀବିତମ୍ ମଧ୍ୟ ହେବ ।

୯। (କ) ବାଳକସ୍ୟ / ବାଳକେନ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦର୍ଶନୀୟଃ ।

(ଖ) ଛାତ୍ରସ୍ୟ / ଛାତ୍ରେଣ ପୁସ୍ତକଂ ପଠିତବ୍ୟମ୍ ।

(ଗ) ଭକ୍ତସ୍ୟ / ଭକ୍ତେନ ସେବ୍ୟଃ ହରିଃ ।

କୃତ୍ୟ (ତବ୍ୟ, ଅନୀୟ, ଯତ୍, ଶ୍ୟତ୍, କ୍ୟପ୍) ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାର ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ଓ ପକ୍ଷେ ‘ଅନୁକ୍ତେ କର୍ତ୍ତାରି ତୃତୀୟା’ ସୂତ୍ରରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।°

ଉପରିଲିଖିତ ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ଦର୍ଶନୀୟ - ଦୃଶ୍ + ଅନୀୟ, ପଠିତବ୍ୟ - ପଠ୍ + ତବ୍ୟ ଓ ସେବ୍ୟ - ସେବ୍ + ଯତ୍ ହୋଇ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥିବାରୁ କର୍ତ୍ତା ବାଳକ, ଛାତ୍ର ଓ ଭକ୍ତଠାରେ ବିକଳେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ପକ୍ଷେ ତୃତୀୟା ହୋଇଛି ।

୧୦। (କ) ରାମେଣ / ରାମସ୍ୟ ତୁଲ୍ୟଃ ରାଜା ନାସ୍ତି ।

(ଖ) ତବ ତୁଳା / ଉପମା ନାସ୍ତି ।

ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ତୁଲ୍ୟ, ସଦୃଶ, ସମାନ, ସମ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ଯାହା ସହିତ ତୁଲ୍ୟ, ତା’ଠାରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।° ପକ୍ଷେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ତୁଳା ଓ ଉପମା ଶବ୍ଦଯୋଗରେ କେବଳ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । (ଅତୁଲୋପମାଭ୍ୟାମ୍)

୧। ‘ନ ଲୋକାବ୍ୟୟନିଷ୍ଠା ଖଲର୍ଥତୁନାମ୍’ । ଲ + ଉ + ଉକ + ଅବ୍ୟୟ + ନିଷ୍ଠା + ଖଲର୍ଥ + ତୁନ୍ । ଲ - ଶତ୍ରୁ, ଶାନର, କ୍ୱସ୍ତୁ, କାନର, ସ୍ୟତ୍ ସ୍ୟମାନ, ଅବ୍ୟୟ - ଛା, ତୁମ୍ଭୁନ, ନିଷ୍ଠା-ଛ-ଛବତୁ । ଖଲର୍ଥ - ଖଲ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ । ତୁନ୍ ।

୨। ‘ଛସ୍ୟ ତ ବର୍ତ୍ତମାନେ’ ।

୩। ନପୁଂସକ ଭାବ ଉପସଂଖ୍ୟାନମ୍

୪। କୃତ୍ୟାନାଂ କର୍ତ୍ତାରିବା

୫। ତୁଲ୍ୟାର୍ଥେରତୁଲୋପମାଭ୍ୟାଂ ତୃତୀୟାନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍

୧୧। (କ) ନଦୀନାମ / ନଦୀଷୁ ଗଙ୍ଗା ପବିତ୍ରତମା ।

(ଖ) ପ୍ରାଣିନାମ / ପ୍ରାଣିଷୁ ନରାଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଃ ।

(ଗ) ଗଛତାମ / ଗଛସୁ ଧାବନ୍ ଦୁତତମଃ ।

ଯେଉଁ ସମୁଦାୟ ବା ସମଷ୍ଟିରୁ କୌଣସି ଜାତି, ଗୁଣ, କ୍ରିୟା ବା ସଂଜ୍ଞାବାଚକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଗୋଟିକୁ ପୃଥକ୍ କରାଯାଏ, ସେହି ସମୁଦାୟବୋଧକ ଶବ୍ଦର ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ କୁହାଯାଏ ।^୧ ନଦୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ଗଙ୍ଗା’, ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ‘ନର’ ଓ ଚାଲୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦୌଡୁଥିବା ଲୋକକୁ ପୃଥକ୍ କରାଯାଇଥିବାରୁ ନଦୀ, ପ୍ରାଣୀ ଓ ଗଛତ୍ ଶବ୍ଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ହେଲା ।

୧୨। (କ) ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମାତ୍ ଦୂରେ ନଦୀ ବହତି ।

(ଖ) ଗୃହସ୍ୟ / ଗୃହାତ୍ ଅନ୍ତକେ କ୍ଷେତ୍ରମ୍ ଅସ୍ତି ।

ଦୂର ଓ ସମୀପାର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ପଞ୍ଚମୀ ଓ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୨

୧୩। (କ) ଅଗ୍ନିଃ କାଷ୍ଠାନାମ / କାଷ୍ଠେଃ ନ ତୃପ୍ୟତି ।

(ଖ) ପଥକଃ ଶୀତଳଜଳାନାମ / ଶୀତଳଜଳେଃ ତୃପ୍ୟତି

ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ପଦଯୋଗରେ କରଣ କାରକଠାରେ ବିକଳରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩

୧୪। (କ) ବାଲିକା ଜଳସ୍ୟ କୃତେ ଗଚ୍ଛତି ।

(ଖ) ତବ କୃତେ କିଂ କରିଷ୍ୟାମି ?

ନିମିତ୍ତ ଅର୍ଥରେ ‘କୃତେ’ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିଲେ, ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୪

୧୫। (କ) ପିତୁଃ ରୁଦତଃ / ପିତରି ରୁଦତି ପୁତ୍ରଃ ଅଗଚ୍ଛତ୍ ।

(ଖ) ମମ ପଶ୍ୟତଃ / ମୟି ପଶ୍ୟତି କାକଃ ପିଷ୍ଟକମ୍ ଅନୟତ୍ ।

ଯାହାକୁ ଅବଜ୍ଞା ବା ଅନାଦର କରି କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଏ, ତାହାଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ କିମ୍ବା ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଅନାଦରେ ଷଷ୍ଠୀ / ସପ୍ତମୀ ବୋଲି କୁହନ୍ତି ।^୫

୧୬। ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦମାନଙ୍କ ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ପୂର୍ବତଃ } (ପୂର୍ବରେ) - ଭାରତସ୍ୟ ପୂର୍ବତଃ ଗଙ୍ଗାସାଗରଃ ।

ପଶ୍ଚିମତଃ } (ପଶ୍ଚିମରେ) - ଉତ୍କଳସ୍ୟ ପଶ୍ଚିମତଃ ଛତିଶଗଡ଼ଃ ।

ଉତ୍ତରେଣ

ଉତ୍ତରାତ୍ } (ଉତ୍ତରରେ) - ଭାରତସ୍ୟ ଉତ୍ତରେଣ / ଉତ୍ତରାତ୍ / ଉତ୍ତରତଃ ହିମାଳୟଃ ।

ଉତ୍ତରତଃ

୧। ‘ଯତଃ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମ୍’ । ‘ଜାତି ଗୁଣକ୍ରିୟା ସଂଜ୍ଞାଭିଃ ସମୁଦାୟାତ୍ ଏକସ୍ୟ ପୃଥକ୍ କରଣମ୍ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣମ୍’ ।

୨। ‘ଦୂରାନ୍ତକାର୍ଥେଃ ଷଷ୍ଠ୍ୟନ୍ୟତରସ୍ୟାମ୍’ ।

୩। ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥାନାମ ବିଭାଷାକରଣେ ।

୪। କୃତେ ପ୍ରୟୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ

୫। ଷଷ୍ଠୀ ଚାନାଦରେ

- ଦକ୍ଷିଣେନ }
 ଦକ୍ଷିଣାତ୍ } (ଦକ୍ଷିଣରେ) - ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣେନ / ଦକ୍ଷିଣାତ୍ / ଦକ୍ଷିଣତଃ ସାଗରଃ ଶୋଭତେ ।
 ଦକ୍ଷିଣତଃ }
- ଉପରି (ଉପରେ) - ଏକସ୍ୟ ବିଷୟସ୍ୟ ଉପରି ପ୍ରବନ୍ଧଂ ରଚୟତ ।
- ଅଧଃ }
 ଅଧଃସ୍ତାତ୍ } (ତଳେ) - ଭୂମେଃ ଅଧଃ ଜଳମ୍ ଅସ୍ତି ।
 ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଅଧଃସ୍ତାତ୍ ପଥକଃ ବିଶ୍ରାମଂ କରୋତି ।
- ପୁରଃ } - ମମ୍ ପୁରଃ ଗଚ୍ଛ ।
 ପୁରତଃ } - ମାତୁଃ ପୁରତଃ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି ।
 ପୁରସ୍ତାତ୍ } (ଆଗରେ) - ଗୁରୋଃ ପୁରସ୍ତାତ୍ ଉପବିଶ ।
 ଅଗ୍ରତଃ } - ମମ୍ ଅଗ୍ରତଃ ଆଗଚ୍ଛ ।
- ପୃଷ୍ଠତଃ (ପଛରେ) - ବିଦ୍ୟାଳୟସ୍ୟ ପୃଷ୍ଠତଃ କ୍ରୀଡ଼ାପ୍ରାନ୍ତରମ୍ ଅସ୍ତି ।
- ଦ୍ଵିଃ (ଦୁଇଥର) - ଅହଂ ମାସସ୍ୟ ଦ୍ଵିଃ ଗ୍ରାମଂ ଗଚ୍ଛାମି ।
- ତ୍ରିଃ (ତିନିଥର) - ମୁନୟଃ ଦିବସସ୍ୟ ତ୍ରିଃ ସ୍ନାତି ।
- ଚତୁଃ (ଚାରିଥର) - ବର୍ଷସ୍ୟ ଚତୁଃ ପୁରୀଂ ଗଚ୍ଛେତ୍ ।
- ପଞ୍ଚକୃତ୍ଵଃ (ପାଞ୍ଚଥର) - ଶିଶୁଃ ଦିବସସ୍ୟ ପଞ୍ଚକୃତ୍ଵଃ ଖାଦତି ।
- (ଏହିପରି ଷଟ୍ କୃତ୍ଵଃ, ସପ୍ତକୃତ୍ଵଃ ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗରେ କାଳାଧିକରଣରେ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହେବ ।)

ମନେରଖା :

- ସମ୍ବନ୍ଧବାଚକ ପଦର ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ପଠନମ୍, ଗମନମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଭାବବାଚକ ପଦ ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ପୁରଃ, ପୁରତଃ, ଅଗ୍ରତଃ ଇତ୍ୟାଦି ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ଯେଉଁମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ - ସମୁଦାୟଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ଅନାଦରେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- ତୁଲ୍ୟ, ସମାନ, ସମ, ସଦୃଶ, ତୁଳା, ଉପମା ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ।
- କୃଦନ୍ତପଦ ଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଉଦାହରଣ ଅନୁସୂତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ପୁରାଣସ୍ୟ ଶ୍ରବଣେନ ବୃଦ୍ଧାଃ ଆନନ୍ଦିତାଃ ଭବନ୍ତି । (ପୁରାଣମ୍)

- (କ) _____ ପଠନେନ ଜ୍ଞାନଂ ବର୍ଦ୍ଧିତେ । (ପୁସ୍ତକାନ୍)
- (ଖ) _____ ଭକ୍ଷଣେନ ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟଂ ଭବତି । (ଫଳାନ୍)
- (ଗ) _____ ଧାରଣେନ ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧିତେ । (ସୁଚ୍ଛବସ୍ତ୍ରମ୍)
- (ଘ) _____ ରକ୍ଷଣେନ ସମ୍ମାନଃ ଲଭ୍ୟତେ । (ଦେଶଃ)
- (ଙ) _____ ପାଳନେନ ତେଷାଂ ସଂରକ୍ଷଣଂ ଭବତି । (ଜୀବାଃ)
- (ଚ) _____ ଦାନେନ ତସ୍ୟାଃ କୁଞ୍ଚିଃ ଜାୟତେ । (ବିଦ୍ୟା)
- (ଛ) _____ ପ୍ରଦାନେନ ପୁଣ୍ୟଂ ଲଭ୍ୟତେ । (ଧନ)

୨। ଅଧୋଲିଖିତାନାଂ ପଦାନାଂ ସହାୟତୟା ତେଷାଂ ଯୋଗେ ବନ୍ଧନୀସ୍ଥିତଶବ୍ଦାନାଂ ଷଷ୍ଠୀ ବିଭକ୍ତିଗତ ରୂପଂ କୃତ୍ୱା ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ପୂରୟତ ।

(ପୁରତଃ, ଅଧଃ, ଉତ୍ତରତଃ, ଦକ୍ଷିଣତଃ, ଅଗ୍ରତଃ, ପୂର୍ବତଃ, ପଶ୍ଚିମତଃ)

ଯଥା :- ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଉପରି ବିହଙ୍ଗାଃ କୁଜନ୍ତି । (ବୃକ୍ଷ)

- (କ) _____ _____ ଜଗନ୍ନାଥପୁରୀ ଅସ୍ତି । (ମହୋଦଧି)
- (ଖ) _____ _____ ହିମାଳୟଃ ବିରାଜତେ । (ଭାରତ)
- (ଗ) _____ _____ ଆନ୍ଧ୍ରପ୍ରଦେଶଃ ଅବସ୍ଥିତଃ । (ଉତ୍କଳ)
- (ଘ) _____ _____ ରତ୍ନାନ୍ ସନ୍ତି । (ଭୂମି)
- (ଙ) _____ _____ ସେନାପତିଃ ଅସ୍ତି । (ସୈନିକ)
- (ଚ) _____ _____ ଦ୍ୱାରକାପୁରୀ ବର୍ତ୍ତତେ । (ଭାରତବର୍ଷ)
- (ଛ) _____ _____ ଶିଶୁଃ କ୍ରୀଡ଼ତି । (ମାତୃ)

୩। ଉଦାହରଣ ଅନୁସୂତ୍ୟ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନାନ୍ ପୂରୟତ ।

ଯଥା :- ବାଳକାନାଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ରବିଃ । (ବାଳକ)

- (କ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ରାମଃ । (ନୃପତି)
- (ଖ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ହନୁମାନ୍ । (ଭକ୍ତ)
- (ଗ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଦିଲ୍ଲୀ । (ନଗରୀ)
- (ଘ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠମ୍ କମଳମ୍ । (ପୁଷ୍ପ)
- (ଙ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ମୟୂରଃ । (ପକ୍ଷିନ୍)
- (ଚ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ମାଘଃ । (କାବ୍ୟ)
- (ଛ) _____ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ କାଳିଦାସଃ । (କବି)

୪। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣଂ ବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

ଯଥା :- ବିପଦି ମାତୁଃ ସ୍ମରଣମ୍ ଆପଦ୍ ହରତି । (କୃଦ୍ୟୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ)

- (କ) ହେ ରାମ ! ଦରିଦ୍ରାଣାଂ ଦୟସ୍ୱ । ()
- (ଖ) ବାଳଃ ମାତୁଃ ସ୍ମରତି । ()
- (ଗ) କ୍ଷୁଦ୍ରାଣାଂ ପ୍ରାଣାନାଂ କୃତେ ଅସତ୍ୟଂ ମା ବଦ । ()
- (ଘ) ଗ୍ରାମସ୍ୟ ଅତିକମ୍ ଉପବନମ୍ ଅସ୍ତି । ()
- (ଙ) ପରିଶ୍ରମେ ସଃ ମାତୁଃ ତୁଲ୍ୟଃ । ()
- (ଚ) ଅଳ୍ପସ୍ୟ ହେତୋଃ ମହତଃ ତ୍ୟାଗଃ ନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟଃ । ()
- (ଛ) ଶିଶୋଃ ସ୍ମିତହାସ୍ୟଂ ପିତ୍ରୋଃ ଆନନ୍ଦକରମ୍ । ()

୫। ସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା :- ବ୍ୟଜନମ୍ ଅଧଃ ବାଳଃ ଶେତେ । ଶୁଭ - ବ୍ୟଜନସ୍ୟ । (ବ୍ୟଜନ - ପଞ୍ଜୀ)

- (କ) ମୂଷିକଃ ମାର୍ଜାରଂ ବିଭେତି ।
- (ଖ) ପୁରାଣଂ ଶ୍ରବଣେନ ପୁଣ୍ୟଂ ଭବତି ।
- (ଗ) ବ୍ୟାକରଣଂ ପଠନଂ ଅତୀବ ସହଜମ୍ ।
- (ଘ) ପୁତ୍ରେଣ ତୁଳା କଃ ପ୍ରିୟଃ ?
- (ଙ) କାର୍ଯ୍ୟମିଦଂ ତ୍ୱ ବ ସୁକରମ୍ ।
- (ଚ) ସଃ ମାସେ ତ୍ରିଃ ଚଳନ୍ତିତଂ ପଶ୍ୟତି ।

୬। ବାକ୍ୟେଷୁ ବ୍ୟବହରତ ।

ଯଥା :- ତୁଲ୍ୟଃ - ରାମେଣ ତୁଲ୍ୟଃ ରାଜା ନାସ୍ତି ।

କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍, ମତମ୍, ସପ୍ତକୃତଃ, ତ୍ରିଃ, ଦକ୍ଷିଣତଃ, ସ୍ମରନ୍ତି, ଅତିକମ୍, ସୁଖମ୍, ଅଧସ୍ତାତ୍, ପୁରଃ,

୭। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

ଯଥା :- ବିପଦରେ ହରିଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କର । ଉତ୍ତର - ବିପଦି ହରେଃ ସ୍ମର ।

- (କ) ଶିଶୁଟି ଦିନରେ ଛଅଥର ଦୁଧ ପିଏ ।
- (ଖ) ବନ୍ଧୁଙ୍କର ଉପଦେଶ ତୁମର ଶୁଣିବା ଉଚିତ ।
- (ଗ) କ୍ଷମା ସମାନ ଗୁଣ ନାହିଁ ।
- (ଘ) ତୃଷାର୍ଥ ପଞ୍ଚାପାଣିରେ ତୃପ୍ତ ହୁଏ ।
- (ଙ) ଧନ ହେତୁ ଗର୍ବ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।
- (ଚ) ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଆଗରେ ବିଶାଳ ଖେଳପଡ଼ିଆ ଅଛି ।
- (ଛ) ତୁମର ସେଠାକୁ ଯିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।
- (ଜ) ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତାଙ୍କୁ ପୂଜା କରନ୍ତି ।
- (ଝ) ମନ୍ଦିର ଆଗରେ କଦମ୍ବଗଛ ଅଛି ।



୩। (କ) ଚର୍ମଣି ଦ୍ଵିପିନ୍ ହନ୍ତି ।

(ଖ) ଦନ୍ତୟୋଃ ହନ୍ତି କୁଞ୍ଜରମ୍ ।

(ଗ) ରାଜା ଯଶସେ ବ୍ୟାଘ୍ରଂ ହନ୍ତି ।

ନିମିତ୍ତ ବା ଫଳର ଯଦି ଅବୟବାବୟବୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ (ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ) ଯୋଗ ହୋଇଥାଏ, ସେହି ନିମିତ୍ତ ବା ଫଳକୁ ବୁଝାଉଥିବା ଶବ୍ଦର ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଉପର୍ୟୁକ୍ତ ‘କ’ ଓ ‘ଖ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ଚର୍ମ’ ଓ ‘ଦନ୍ତ’, ନିମିତ୍ତବୋଧକ ଓ ଅବୟବ (ଅଙ୍ଗ) ବାଚକ । ତେଣୁ ସେଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା । ଏହାକୁ ‘ନିମିତ୍ତାତ୍ କର୍ମଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।^୧ କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ ନିମିତ୍ତ ବା ଫଳର କର୍ମ ସହିତ ସଂଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥାଏ, ସେଠାରେ ସପ୍ତମୀ ହୁଏ ନାହିଁ । ‘ଗ’ ବାକ୍ୟରେ ‘ଯଶଃ ଲବଧୁମ୍’, ଏହି ଅର୍ଥରେ କ୍ରିୟାର୍ଥୋପପଦ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରରେ ‘ତୁମ୍ଭୁନ୍’ ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦ ଲୋପ ହୋଇ ତାହାର କର୍ମରେ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଛି ।

୪। (କ) ଅକ୍ଷଂ କରେ ଧୃତ୍ଵା ନୟ ।

(ଖ) କମପି ମସ୍ତକେ ମା ତାଡ଼ୟ ।

(ଗ) ଛାତ୍ରଂ କର୍ଣ୍ଣେ ଧୃତ୍ଵା ଆନୟ ।

ଶରୀରର କୌଣସି ଅଂଶକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ବୁଝାଇଲେ, ସେହି ଅଂଶବାଚକ ଶବ୍ଦର ଦ୍ଵିତୀୟା ନ ହୋଇ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ । ଏହାକୁ ଅବଲ୍ଲେଦେ ସପ୍ତମୀ କୁହାଯାଏ ।^୨ ଅବଲ୍ଲେଦ ଶରୀରର ଅଂଶବିଶେଷ । ଉପର ଉଦାହରଣ ଗୁଡ଼ିକରେ କର, ମସ୍ତକ ଓ କର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଶରୀରର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଂଶ ହୋଇଥିବାରୁ ସେଗୁଡ଼ିକର ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହେଲା ।

୫। (କ) ଗବାଂ / ଗୋଷ୍ଠୁ ସ୍ଵାମୀ ।

(ଖ) ନରାଣାଂ / ନରେଷୁ ଈଶ୍ଵରଃ / ଅଧିପତିଃ ।

(ଗ) ବିବାଦସ୍ୟ / ବିବାଦେ ସାକ୍ଷୀ ।

(ଘ) ବ୍ୟବହାରସ୍ୟ / ବ୍ୟବହାରେ ପ୍ରତିଭୁଃ ।

(ଙ) କୁଳସ୍ୟ / କୁଳେ ଦାୟାଦଃ ।

ସ୍ଵାମୀ, ଈଶ୍ଵର, ଅଧିପତି, ସାକ୍ଷିନ, ପ୍ରତିଭୁଃ (ଜାମିନ୍ / ମଧସ୍ତ୍ରି) ଦାୟାଦ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।^୩ ସ୍ଵାମୀ, ଈଶ୍ଵର ଓ ଅଧିପତି ଶବ୍ଦ ବ୍ୟତୀତ ସ୍ଵାମ୍ୟର୍ଥକ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ହେବ ନାହିଁ ।
ଯଥା :-

(ଚ) ନରାଣାମ୍ ଈଶଃ / ପ୍ରଭୁଃ । (ଏଠାରେ ଷଷ୍ଠୀ ହେଲା, ନରେଷୁ ହେବ ନାହିଁ)

୬। (କ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଃ ବଂଶୀବାଦନେ କୁଶଳଃ / ଦକ୍ଷଃ ।

(ଖ) ମାତା ପ୍ରାତନେ ନିପୁଣା / ପ୍ରବୀଣା ।

(ଗ) ଶ୍ରମିକଃ କାର୍ଯ୍ୟେ ବ୍ୟାପୃତଃ / ଲଗ୍ନଃ / ତତ୍ପରଃ ।

(ଘ) ଅନୁରାଧା ଧ୍ରାବନେ ପଚୁଃ ।

୧ । ‘ନିମିତ୍ତାତ୍ କର୍ମଯୋଗେ । ନିମିତ୍ତମ୍ - ଫଳମ୍, ଯୋଗଃ - ସଂଯୋଗ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ବା ସମବାୟ ସମ୍ବନ୍ଧେନ ।

୨ । ‘ସପ୍ତମୀ ଅବଲ୍ଲେଦେ’ ।

୩ । ‘ସ୍ଵାମୀଶ୍ଵରାଧିପତିଦାୟାଦସାକ୍ଷିପ୍ରତିଭୁସୁତୈଶ୍ଚ’ ।

ବ୍ୟାପ୍ତ, ଲଗନ, ତତ୍ପର, କୁଶଳ, ନିପୁଣ, ଦକ୍ଷ, ପରୁ, ପ୍ରବୀଣ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।^୧

୭। (କ) ମନୁଷ୍ୟଃ ମନୁଷ୍ୟେ ବିଶ୍ୱସେତ୍ ।

(ଖ) ମାତା ପୁତ୍ରେ ସ୍ନିହ୍ୟତି ।

(ଗ) ଗୁରୌ ଶିଷ୍ୟାଃ ଅନୁରକ୍ତାଃ ।

(ଘ) ପିତା ମୟି ବିରକ୍ତଃ ଜାତଃ ।

(ଙ) ଅହଂ ଶିକ୍ଷକେ ଭକ୍ତିଂ କରୋମି ।

(ଚ) ବାୟୁଯାନସ୍ୟ-ଆରୋହଣେ ତସ୍ୟ ଅଭିଳାଷଃ ।

ବିଶ୍ୱାସ, ସ୍ନେହ, ଅନୁରକ୍ତି, ବିରକ୍ତି, ଭକ୍ତି, ଅଭିଳାଷ ପ୍ରଭୃତି ଅର୍ଥ ବିଶିଷ୍ଟ ପଦଯୋଗରେ ଯାହାଠାରେ ବିଶ୍ୱାସ ପ୍ରଭୃତି କରାଯାଏ, ତା'ଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

୮। (କ) ଏତତ୍ କଥଂ ମୟି ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ?

(ଖ) ଅଯୋଧ୍ୟାୟାଃ ନୃପତ୍ୱଂ ରାମେ ଯୁଜ୍ୟତେ ।

(ଗ) ଏତତ୍ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଉପପଦ୍ୟତେ ।

ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ, ଯୁଜ୍ୟତେ ଓ ଉପପଦ୍ୟତେ ଯୋଗରେ ଯାହାଠାରେ ଯୋଗ୍ୟତା, ସମ୍ଭାବନା ଇତ୍ୟାଦି ବୁଝାଇଥାଏ ତାଠାରେ ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।

ମନେରଖ :

- କ୍ରିୟାର ଆଧାର ଅଧିକରଣ ।
- ସ୍ଥାନାଧିକରଣ, କାଳାଧିକରଣ, ବିଷୟାଧିକରଣ ।
- ନିମିତ୍ତ କର୍ମସଂଯୋଗ ହେଲେ ସପ୍ତମୀ ହୁଏ ।
- ସପ୍ତମୀ ଅବଲୋକେ ।
- ସ୍ୱାମୀ, ଈଶ୍ୱର, ଅଧିପତି, ସାକ୍ଷିନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ଓ ସପ୍ତମୀ ।
- କୌଣସି ଏକ କ୍ରିୟାର ସମାପ୍ତିରେ, ଅନ୍ୟ କ୍ରିୟାର ଆରମ୍ଭ ହେଲେ, ସମାପ୍ତ କ୍ରିୟା ଓ କର୍ତ୍ତାରେ ସପ୍ତମୀ ।
- କୁଶଳ, ନିପୁଣ, ଦକ୍ଷ, ପରୁ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ ।
- ବିଶ୍ୱାସ, ସ୍ନେହ, ଅନୁରକ୍ତି, ବିରକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ବା କ୍ରିୟା ଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ ।
- ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ, ଯୁଜ୍ୟତେ ଓ ଉପପଦ୍ୟତେ କ୍ରିୟାଯୋଗେ ସପ୍ତମୀ ।

୧ । 'ସାଧୁନିପୁଣାଭ୍ୟାମର୍ଜାୟାଂ ସପ୍ତମ୍ୟପ୍ରତେଷ୍ଠ' ।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ନିମ୍ନଲିଖିତଶ୍ଳୋକେଷୁ ସପ୍ତମଧ୍ୟତପଦାନି ରେଖାଙ୍କିତାନି କୁରୁତ ।

- (କ) ଶୈଳେ ଶୈଳେ ନ ମାଣିକ୍ୟଂ ମୌକ୍ତିକଂ ନ ଗଜେ ଗଜେ ।
ସାଧବୋ ନ ହି ସର୍ବତ୍ର ଚନ୍ଦନଂ ନ ବନେ ବନେ ॥
- (ଖ) ମନ୍ତ୍ରେ ତାର୍ଥେ ଦ୍ଵିଜେ ଦେବେ ଦୈବଜ୍ଞେ ଭେଷଜେ ଗୁରୌ ।
ଯାଦୁଶୀ ଭାବନା ଯସ୍ୟ ସିଦ୍ଧିଃ ଭବତି ତାଦୁଶୀ ॥
- (ଗ) ବ୍ରହ୍ମନ୍ତେ ଚ ସୁରାପେ ଚ ଚୌରେ ଭଗ୍ନବ୍ରତେ ଶଠେ ।
ନିଷ୍ଠୁତିଃ ବିହିତା ସଭିଃ କୃତନ୍ତେ ନାସ୍ତି ନିଷ୍ଠୁତିଃ ॥
- (ଘ) ମାତୃବତ୍ ପରଦାରେଷୁ ପରଦ୍ରବ୍ୟେଷୁ ଲୋଞ୍ଚବତ୍ ।
ଆତ୍ମବତ୍ ସର୍ବଭୂତେଷୁ ଯଃ ପଶ୍ୟତି ସ ପଶ୍ଵିତଃ ॥

୨। ଉଦାହରଣମନୁସୃତ୍ୟ ବାକ୍ୟାନି ପୂରୟତ ।

ଯଥା :-ପିତା ସ୍ଵିହୃତି । (ପୁତ୍ର) ଉତ୍ତର - ପିତା ପୁତ୍ରେ ସ୍ଵିହୃତି ।

- (କ) ଦଶରଥଃ _____ ଅଧିକଂ ସ୍ଵିହୃତି ସ୍ଵ । (କୈକେୟୀ)
- (ଖ) କୋଽପି _____ ନ ବିଶ୍ଵସେତ୍ । (ଅବିଶ୍ଵସ୍ତ)
- (ଗ) ଶିକ୍ଷକଃ _____ ବିରକ୍ତଃ ଜାତଃ । (ଛାତ୍ର)
- (ଘ) ଅହଂ _____ ନିତରାମ୍ ଅନୁରକ୍ତଃ । (ଯୁଷ୍ମଦ୍)
- (ଙ) ଛାତ୍ରଃ _____ ଭକ୍ତିଂ କୁର୍ଵତି । (ସରସ୍ଵତୀ)

୩। ଉଦାହରଣାନୁସାରଂ ବାକ୍ୟାନି ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନେ ଲିଖତ ।

ଯଥା :- ଭୀମଃ ରାକ୍ଷସଂ ଶିରସି ଅତାଡ଼ୟତ୍ । (ଶିରସ)

- (କ) ଆରକ୍ଷୀ ଚୌରଂ _____ ଗୃହୀତବାନ୍ । (ହସ୍ତ)
- (ଖ) କମପି _____ ନ ତାଡ଼ୟିତବ୍ୟମ୍ । (ଉଦର)
- (ଗ) ରାବଣଃ ଜଗାୟୁଂ _____ ପ୍ରହୃତବାନ୍ । (ପକ୍ଷ)
- (ଘ) ବାଳକଃ ବାଳକଂ _____ ଗୃହୀତବାନ୍ । (କେଶ)
- (ଙ) ଅକ୍ଷଂ _____ ଧୃତ୍ଵା ଆନୟ । (ହସ୍ତ)

୪। ନିମ୍ନଲିଖିତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ସ୍ଵଦିନଚର୍ଯ୍ୟାଂ ଲିଖତ ।

ପ୍ରାତଃକାଳେ, ସାର୍ଦ୍ଧସପ୍ତବାଦନେ, ଦଶବାଦନେ, ଏକବାଦନେ, ସାୟଂକାଳେ, ସାୟଂସପ୍ତବାଦନେ , ରାତ୍ରି ଦଶବାଦନେ

ଯଥା : ପ୍ରାତଃକାଳେ ଅହଂ ଷଡ଼ବାଦନେ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗଂ କରୋମି ।

୫। କୋଷକସ୍ଥିତ ଶବ୍ଦାନାମ୍ ଉପଯୁକ୍ତ ରୂପେଃ ଶୂନ୍ୟସ୍ଥାନଂ ପୂରୟତ ।

- (କ) ମମ ବନ୍ଧୁଃ _____ ନିପୁଣଃ । (କ୍ରୀଡ଼ା)
 (ଖ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଃ _____ ଦକ୍ଷଃ । (ବଂଶୀବାଦନ)
 (ଗ) ଅସ୍ମାକଂ ଶିକ୍ଷକଃ _____ ପରୁଃ । (ଗଣିତ)
 (ଘ) ଅନୁରାଧା _____ ପ୍ରବାଣା । (ଶ୍ଳୋକପଠନ)
 (ଙ) ମମ ଅନୁଜଃ _____ ଲଗ୍ନଃ । (ରାଜନୀତି)

୬। ରେଖାଙ୍କିତପଦାନାଂ ସକାରଣବିଭକ୍ତିଂ ନିରୂପୟତ ।

- (କ) ଛାତ୍ରଃ ବିଦ୍ୟାଳୟେ ପଠନ୍ତି । (ଙ) ଧେନବଃ ବସ୍ତ୍ରାସୁ ସ୍ନିହ୍ୟନ୍ତି ।
 (ଖ) ଚୌର୍ଯ୍ୟଂ ମୁହି ନ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ । (ଚ) ବାଳକେ ନିଦ୍ରିତେ ମାତା ଗମିଷ୍ୟତି ।
 (ଗ) ମହାତ୍ମା ରାଜନୀତୌ ନିପୁଣଃ ଆସୀତ୍ । (ଛ) ପିତରି ମାତରି ଚ ଭକ୍ତିଂ କୁରୁ ।
 (ଘ) କେଶେଷୁ ଚମରୀଂ ହନ୍ତି । (ଜ) କୃଷ୍ଣଃ ମାତରି ସାଧୁଃ, ମାତୁଳେ ଅସାଧୁଃ ।

୭। ଭ୍ରମସଂଶୋଧନଂ କୁରୁତ ।

ଯଥା :- ନଦୀଭ୍ୟଃ ଗଙ୍ଗା ପବିତ୍ରତମା ।

- (କ) କଥଂ ମାଂ ନ ବିଶ୍ୱସିଷି ? (ଙ) ଶ୍ରବଣକୁମାରଃ ମାତରଂ ସାଧୁଃ ଆସୀତ୍ ।
 (ଖ) ଜନନୀ ପୁତ୍ରାୟ ସ୍ନିହ୍ୟତି । (ଚ) ସର୍ବେଷାଂ କାର୍ଯ୍ୟାଣାଂ ସଃ ତତ୍ପରଃ ।
 (ଗ) ହସ୍ତଂ ଧୃତ୍ୱା କ୍ଷମାଂ ଯାତିତବାନ୍ । (ଛ) କର୍ମଣଃ ଏବ ତବ ଅଧିକାରଃ ।
 (ଘ) ପ୍ରଭୁଃ ସେବକାୟ ଅନୁରକ୍ତଃ ଭବତି ।

୮। ସଂସ୍କୃତେନ ଅନୁବାଦଃ କାର୍ଯ୍ୟଃ ।

- (କ) ନଳରେ ମାଛଗୁଡ଼ିକ ଆନନ୍ଦରେ ପହଁରୁଛନ୍ତି । (ଚ) ଏ ସିଂହାସନ ତୁମ ପାଇଁ ଯୋଗ୍ୟ ।
 (ଖ) ବର୍ଷାକାଳରେ ମୟୂରଗୁଡ଼ିକ ନୃତ୍ୟ କରନ୍ତି । (ଛ) ସାଙ୍ଗମାନେ ଆସିଲେ, ମୁଁ ଯିବି ।
 (ଗ) ବୃଦ୍ଧଲୋକଟିକୁ ହାତ ଧରି ନିଅ । (ଜ) ସଙ୍କଟବେଳେ ବନ୍ଧୁଙ୍କୁ ଜାଣିବ ।
 (ଘ) ମୋର ମନ ଗଣିତରେ ରହୁ ନାହିଁ । (ଝ) ଉଡ଼ାଜାହାଜରେ ଭ୍ରମଣ ପାଇଁ ମୋର ପ୍ରବଳ ଇଚ୍ଛା ।
 (ଙ) ଗୋବିନ୍ଦ ରାମକୁ ଭାଇ ଭଳି ସ୍ନେହ କରେ । (ଞ) ମୁଁ ଚାହୁଁ ଚାହୁଁ ସେ ମୋ କଲମଟି ନେଇଗଲା ।



ମିଶ୍ର ବିଭକ୍ତି

- ୧ । ପୃଥକ, ନାନା ଓ ବିନା ଯୋଗରେ ୨ୟା, ୩ୟା ଓ ୪ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ରତେ ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୪ମୀ ବିଭକ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ‘ଅନ୍ତରେଣ’ ଯୋଗରେ କେବଳ ୨ୟା ବିଭକ୍ତି ହୁଏ ।
- ୨ । ଦକ୍ଷିଣେନ ଓ ଉତ୍ତରେଣ ପ୍ରଭୃତି ଏନପ୍ - ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୩ । ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ନ ବୁଝାଇ କାଳ ଓ ମାର୍ଗର ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ ବୁଝାଇଲେ କାଳ ଓ ମାର୍ଗବାଚକ ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ୨ୟା ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ବୁଝାଇଲେ ସେଠାରେ ଅପବର୍ଗେ ୩ୟା ହୋଇଥାଏ ।
- ୪ । ସାଧାରଣତଃ ‘ପ୍ରତି’ ଯୋଗେ ୨ୟା ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିନିଧି ଓ ପ୍ରତିଦାନ ବାଚକ ‘ପ୍ରତି’ ଯୋଗରେ ୪ମୀ ହୋଇଥାଏ ।
- ୫ । ବାରଣାର୍ଥକ ‘ଅଳମ୍’ ଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ସମର୍ଥାର୍ଥକ ‘ଅଳମ୍’ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ ।
- ୬ । ଗମନାର୍ଥକ ଓ କଥନାର୍ଥକ ଧାତୁ ପ୍ରୟୋଗରେ ପ୍ରାୟ ୨ୟା ଓ ୪ର୍ଥୀ ହୋଇଥାଏ ।
- ୭ । ତୁଲ୍ୟାର୍ଥକ ଓ ତୃପ୍ତ୍ୟାର୍ଥକ ପଦଯୋଗରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ତୁଳା ଓ ଉପମା ଶବ୍ଦ ଯୋଗରେ କେବଳ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୮ । ହେତୁ ଅର୍ଥରେ ୩ୟା ଓ ୪ମୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ହେତୁ ଶବ୍ଦଟି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିଲେ କେବଳ ୩ୟା ହୁଏ ।
- ୯ । ତବ୍ୟ, ଅନୀୟ ପ୍ରଭୃତି କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଯୋଗରେ କର୍ତ୍ତାଠାରେ ୩ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୧୦ । ସ୍ମରଣାର୍ଥକ, ଦୟା ଓ ଈଶ୍ ଧାତୁଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ ।
- ୧୧ । ଆଶୀର୍ବାଦାର୍ଥକ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସ୍ଵସ୍ତି ଯୋଗରେ କେବଳ ୪ର୍ଥୀ ହୋଇଥାଏ ।
- ୧୨ । ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ କର୍ମ ସହିତ ଅବୟବାଦି ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲେ ୭ମୀ ହୁଏ ।
- ୧୩ । ‘ଉପବସତି’ର ଅର୍ଥ କେବଳ ବାସ କରିବା ହେଲେ ଅଧିକରଣ କର୍ମସଂଜ୍ଞା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ୨ୟା ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ‘ଉପବସତି’ ଯଦି ‘ଉପବାସ’ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ, ତେବେ ‘ଅଧିକରଣେ ୭ମୀ’ ହୋଇଥାଏ ।
- ୧୪ । କୁଧି ଓ ଦୁହ୍ ଧାତୁ ଯୋଗରେ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ତାହା ପୂର୍ବରୁ ଉପସର୍ଗ ଥିଲେ ୨ୟା ହୁଏ ।
- ୧୫ । ଦୂରାର୍ଥ ଓ ନିକଟାର୍ଥ ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ୪ମୀ ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୁଏ; କିନ୍ତୁ ସମୟ ଓ ନିକଟତା ଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ‘ଆରାତ୍’ ଯୋଗରେ କେବଳ ୪ମୀ ହୋଇଥାଏ । ଦୂର ଓ ଅନ୍ତିକାର୍ଥକ ଶବ୍ଦରୁ ୨ୟା, ୩ୟା ଓ ୪ମୀ ହୁଏ ।
ଯଥା :- ଗ୍ରାମସ୍ୟ / ଗ୍ରାମାତ୍ ଦୂରଂ / ଦୂରେଣ / ଦୂରାତ୍ ବିଦ୍ୟାଳୟଃ ଅସ୍ତି ।
- ୧୬ । ନିର୍ଦ୍ଧାରଣାର୍ଥେ, ଅନାଦରାର୍ଥେ ଏବଂ ସ୍ଵାମିନ୍, ସାକ୍ଷିନ୍ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଯୋଗରେ ୬ଷ୍ଠୀ ଓ ୭ମୀ ହୁଏ ।
- ୧୭ । ନିମିତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଯୋଗରେ ପ୍ରାୟ ସବୁ ବିଭକ୍ତିରେ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ । ଯଥା :- କିଂ ନିମିତ୍ତମ୍, କେନ ନିମିତ୍ତେନ, କସ୍ମିନ୍ ନିମିତ୍ତାୟ, କସ୍ମାତ୍ ନିମିତ୍ତାତ୍, କସ୍ୟ ନିମିତ୍ତସ୍ୟ, କସ୍ମିନ୍ ନିମିତ୍ତେ ।
- ୧୮ । ଦିବ୍ ଧାତୁଯୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୩ୟା ହୁଏ । ଯଥା :- ଅକ୍ଷୈଃ ଅକ୍ଷାନୁ ବା ଦାବ୍ୟତି (ପଶାକାଠିରେ ଖେଳୁଛି) । କିନ୍ତୁ ଦିବ୍ ଧାତୁ ଉପସର୍ଗଯୁକ୍ତ ହେଲେ ୨ୟା ଓ ୬ଷ୍ଠୀ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା :- ଶତସ୍ୟ ଶତଂ ବା ପ୍ରତିଦାବ୍ୟତି (ଶହେ ଟଙ୍କା ଲଗାଇ ପଶା ଖେଳୁଛି) ।
- ୧୯ । ଅନାଦରଭାବ ବୁଝାଇଲେ ମନ୍ୟ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ଅନାଦରବୋଧକ କର୍ମର ୨ୟା ଓ ୪ର୍ଥୀ ହୁଏ; ଅହଂ ଦ୍ଵାଂ ତୁଣଂ / ତୁଣାୟ ମନ୍ୟେ । କିନ୍ତୁ ଅନାଦରବୋଧକ ଶବ୍ଦଟି ପ୍ରାଣୀବାଚକ ହୋଇଥିଲେ, ସେଠାରେ କେବଳ ୨ୟା ହୁଏ । ଯଥା :- ସଃ ମାଂ କାକଂ ମନ୍ୟତେ । (ନ କାକାୟ)
- ୨୦ । ହ୍ର ଓ କୃ ଧାତୁର ଶିକ୍ତ ପ୍ରୟୋଗରେ ୨ୟା ଓ ୩ୟା ହୁଏ । ଯଥା :- ହାରୟତି କାରୟତି ବା ଭୃତ୍ୟଂ ଭୃତ୍ୟେନ ବା କଟମ୍ (ଚାକର ଦ୍ଵାରା ସପ / ମସିଣା ନେଉଛି / କରାଉଛି) ।

